

ISSN 0013-2993

ГОДИНА / YEAR
LXII
КНИЖКА / BOOK
5 • 2017

Икономическа мисъл Economic Thought

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

Васил Тодоров	Съвременна политическа икономия в България: изборът на пътя.....	3
Vasil Todorov	Modern political economy in Bulgaria: choosing the way	
Храбрин Башев	Оценка на устойчивостта на земеделските стопанства на физически лица в България.....	34
Hrabrin Bachev	Assessment of sustainability of agricultural farms of Natural Persons in Bulgaria.....	62
Б. Венкатрая	Относно парадокса на връзката публични разходи - икономически растеж: иконометричен подход.....	87
B. Venkatraja	Addressing the paradox of public expenditure – economic growth nexus: an econometric approach...	109
Надежда Крайчева	Националната туристическа политика – ключов фактор за икономически растеж в сферата на туризма.....	129
Nadezhda Kraycheva	National tourism policy - a key factor for economic growth in tourism	
Анелия Атанасова	Счетоводна политика за управленското счетоводство: мит или реалност.....	154
Aneliya Atanasova	Accounting policy of management accounting: myth or reality	
	ОТЗИВИ / REFERENCES	
Стоян Тотев	Актуални проблеми на регионалното сътрудничество.....	168
Stoyan Totev	Current issues of regional cooperation	

EDITORIAL BOARD

Prof. LIUDMIL PETKOV, Dr. Ec. Scs. – Editor-in-chief (Economic Research Institute at BAS), **Prof. STATTY STATTEV, Dr. Ec. Scs.** – Deputy Editor-in-chief (University of National and World Economy), **Prof. VALENTIN GOEV, PhD** (University of National and World Economy), **Prof. VESSELIN MINTCHEV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. GANCHO GANCHEV, PhD** (South-West University “Neofit Rilski”), **Prof. GARABED MINASSIAN, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. DARINA RUSCHEVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ZOYA MLADENOVA, PhD** (University of Economics - Varna), **Prof. YORDAN HRISTOSKOV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. JOSIF ILIEV, Dr.Ec.Sc.** (University of National and World Economy), **Prof. KAMEN KAMENOV, Dr.Ec.Sc.** (Academy of Economics “D. A. Tzenov” - Svishtov), **Prof. POBEDA LOUKANOVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA RANGELOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ROSSITSA CHOBANOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. RUMEN BRUSARSKI, PhD** (University of National and World Economy), **Assoc. Prof. TSVETAN KOTSEV, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv)

EDITORIAL COUNCIL

Prof. ANTONIO SÁNCHEZ ANDRÉS, PhD (Universidad de Valencia), **Prof. BORISLAV BORISSOV, PhD** (University of National and World Economy), **Acad. Prof. VALERIY M. GEETS, Dr. Ec. Scs.** (Institut po ikonomika i prognozirane pri NANU - Ukraina), **Prof. VENIAMIN N. LIVCHITS, Dr. Ec. Scs.** (Institute for Systems Analysis - Russian Academy of Sciences), **Prof. JACQUES VILROKX, PhD** (Free University of Brussels), **Prof. YORGOS RIZOPOULOS, PhD** (Université Paris 7 Diderot), **Prof. ILIA BALABANOV, Dr.Ec.Sc.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. Dr. LUCIAN-LIVIU ALBU** (Institute for Economic Forecasting - Bucharest), **Prof. LIUBEN KIREV, PhD** (Academy of Economics “D.A. Tzenov” - Svishtov), **Prof. MARIANA MIHAILOVA, PhD** (European Higher School of Economics and Management - Plovdiv), **Prof. PLAMEN ILIEV, PhD** (University of Economics – Varna), **Assoc. Prof. TEODOR SEDLARSKI, PhD** (Sofia University “St. Kl. Ohridski”), **Prof. FUSAO ITO, PhD** (Tohoku University - Sendai, Japan), **Prof. YURY YAKUTIN, Dr. Ec. Scs.** (Gosudarstvennyy Universitet Upravleniya - Moscow)

Editor-in-charge **HRISTO ANGELOV**, Editor **NOEMZAR MARINOVA**

Address of the editorial office: Sofia 1040, 3, Aksakov Street

Tel. (02) 810-40-37; Fax 988-21-08

<http://www.iki.bas.bg>; E-mail: econth@iki.bas.bg; ineco@iki.bas.bg

© ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE AT BAS

2017

c/o Jusautor, Sofia

All rights reserved! No part of this issue may be copied, reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

This issue is published with the financial support of the Science Fund at the Ministry of Education and Science

The journal is published with the support of the University of National and World Economy

UNWE Printing House

Проф. д-р ик. н. Васил Тодоров*

СЪВРЕМЕННА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ В БЪЛГАРИЯ: ИЗБОРЪТ НА ПЪТЯ¹

Обсъдени са варианти за развитие на съвременна политическа икономика в България. Политическата икономика се разбира като базисна (обща) теория за икономиката, различна от неокласическата теория. Отдадено е предпочитание на класическата традиция в развитието на икономическата теория. Смята се, че и в съвременната теория централно място би трябвало да заемат въпросите за източниците, създаването и разпределението на богатата, за тяхното нарастване (икономически растеж) и за функционирането на икономиката, като се отчита, че тя съществува, функционира и се развива в природна и обществена среда и е в многостранни връзки с нея. Класическата традиция не е отнасяне на теорията от XIX век към съвременната икономика, а е продължение на класическата линия в теорията с отчитане на реалностите в съвременния свят.²

JEL: A10; B50; B59; P16

Ключови думи: икономическа теория; политическа икономика; съвременна политическа икономика

В периода след 2000 г. има над сто публикации от български автори, в които се обсъждат въпроси на политическата икономика, а през последните десет години се проведеха три национални конференции.³ Тази впечатляваща за

* Институт за икономически изследвания при БАН, todorov.v@abv.bg

¹ Статията е подготвена по материали от пленарен доклад, изнесен пред Третата национална конференция по политическа икономика (29-30 септември 2016 г., Русе), и е втора от предвиждана поредица. Първата е публикувана в бр. 2/2017 на сп. „Икономическа мисъл (вж. Тодоров, 2017а) и тук са в сила уговорките, направени в нея: работи се само с български източници; в препратките, ако източниците са повече от един, те са подредени във възходящ ред по мястото им в списъка на литературата, а не по значимостта им за съответната препратка. В цитатите, оградени в кавички, добавките в квадратни скоби са от автора – В.Т.

² Prof. Vasil Todorov, Dr. Ec. Scs. MODERN POLITICAL ECONOMY IN BULGARIA: CHOOSING THE WAY. *Summary:* The article addresses versions for development of modern political economy in Bulgaria. Political economy is interpreted as a basic (common) theory of economics, different from the neoclassical theory. Preference is given to the classical tradition in economic theory development. The issues of the sources, generation and distribution of wealth, of its growth (economic growth) and of the functioning of the economy should also be focused in the modern theory, considering the fact that economy exists, functions and develops in a natural and a public environment and is interrelated with the environment. The classical tradition is not a reference of the XIXth century theory to the modern economics, but a continuation of the classical line in theory taking into account the changes in the contemporary world – changes in economic and non-economic realities and in scientific economic and non-economic knowledge. *Keywords:* economic theory; political economy; modern political economy.

³ “Политическата икономика: минало или бъдеща на икономическата теория”, 10-11 май 2007 г., Икономически университет – Варна; “Политическа икономика и икономическа теория”, 21-22 ноември 2013 г.,

мащабите на страната активност, и то по проблематика, която не е застъпена в университетското икономическо образование, е в немалка степен отглас на засиления интерес към политическата икономия в света през последните десетилетия на XX и в началото на XXI век. Понякога, и не без основание, се говори за “ренесанс” на политическата икономия (Минчев, 2013; Тонев, 2005, с. 129-130). И в България, и по света засилването на интереса към нея доведе и до задълбочаване на проблемите ѝ. Онова, което днес е наричано политическа икономия, е обширна област с неясни външни и вътрешни граници, с огромно натрупване на възгледи, теории, школи, направления, много от които са несъвместими помежду си или са дори диаметрално противоположни и взаимно изключващи се.⁴ След над сто публикации и три конференции, вместо да се прояснява, казусът с избора на пътя се усложнява. На първата конференция един от въпросите, по които няма разногласия, е възприемането на политическата икономия като икономическа теория. На втората ударението се постави върху приложни интердисциплинарни изследвания, които са наука, но не са теория. От конференция на конференция все повече се говори за политическа икономия в рамките на икономикса, което, поне според мен, е равностойно на отказ от развиване на политическата икономия.

В този лабиринт от противоречащи си виждания трябва да се намери пътят за развитието на политическата икономия в България сега и в перспектива. На кръстопът сме и сме изправени през труден избор.

УНСС; “Политическата икономия в България в началото на XXI век”, 29-30 септември 2016 г., Русенски университет “Ангел Кънчев”. Материалите от трите конференции са публикувани съответно в „Политическа икономия: минало или ...“, 2007, “Политическа икономия и икономическа теория ...“, 2014 и “Национална научна конференция ...“, 2016; Косулиев (2016) е информация за третата конференция. В ход е подготовката на четвърта конференция, която се предвижда да се проведе през ноември 2017 г. в УНСС.

⁴ За основанията на това заключение вж. Тодоров, 2017а, където са обсъдени състоянието и идентификацията на съвременната политическа икономия. Вж. също:

- Днес отговорът на въпроса „Какво е политическа икономия? ...“ изглежда твърде разнопосочен и проблематичен поради неустановеността в значението на термина, както и [поради] съществуването на разнообразие от течения и школи, претендиращи да бъдат наречени “политикономически”, понякога полярно противоположни в методологията си, основополагащите си допускания и научен инструментариум” (Коева, 2007, с. 3). В едно от основните си значения „... понятието “политическа икономия” днес може да се охарактеризира като “чадър”, обхващащ и покриващ изключително широк спектър от [хетеродоксални] теории ... Определено е задача с повишена трудност да се внесе някакъв ред в разнообразието от школи и направления” (пак там, с. 12).

- “Не съществува единен и общоприет отговор на въпроса какво следва да се разбира под политическа икономия ... има съществени различия в съвременните представи за политическата икономия ... Те варират в един широк диапазон ...: от неокласическия икономикс до радикалната политическа икономия” (Младенова, 2007, с. 37).

- “Светът на съвременната политикономия ... е ... мултиполярен. Завръщането на политическата икономия става в контекста на различни основни разбирания за нейния предмет” (Проданов, 2014, с. 46).

- Имаме “наличие на множество различни теории, дори противоречащи си, наричани политическа икономия ... изключителна множественост на мненията относно това, какво е политическа икономия” (Тошкова, 2016, с. 23).

Днес неокласическият икономикс доминира в науката, във висшето образование, в експертното, в управленското и в публичното пространство и същевременно има много проблеми. Достатъчен ли е той като базисна (обща, фундаментална) теория, или е необходима и друга теория, която да дава *друг поглед към икономиката, различен от неокласическия*? При търсене отговора на този въпрос, може да се вземе предвид, че:

- по приблизителни оценки в света има няколко десетки хиляди публикации от последните 30 години, в които се изразяват несъгласия с неокласическия икономикс, той се критикува в едно или друго отношение или направо се отрича. За отбелязване е, че примерно 2/3 от публикациите са от периода *преди* световната криза от 2008-2009 г. Общата линия в тези публикации е упрек в неадекватност спрямо реалността. С различни аргументи и преди всичко с емпирични данни се оспорват реализмът на отправните аксиоми на неокласиката, теориите ѝ за растежа, за конвергенцията, за разпределението на доходите, за ефектите от глобализацията. Ще го кажа по-направо – упреците в неадекватност спрямо реалността, ако и доколко са основателни, означават, че (в съответните си части) теорията е повече или по-малко погрешна;

- кризата от 2008-2009 г. засили критиките и предизвика мащабна загуба на доверие в неокласическия икономикс като базисна теория за съвременната пазарна икономика. Правителствата на водещи страни и международни организации (САЩ, Великобритания, МВФ, Световната банка) бързо се откаха от неолибералния неокласически икономикс, към който дотогава се придържаха като теоретична база, и в политиките си за противодействие на кризата преминаха към кейнсианските идеи. Разочарование от икономикса изказаха студенти, журналисти, преподаватели, учени, парламентаристи, министри, президенти и дори английската кралица. Дългогодишният ръководител на Федералния резерв на САЩ Алан Грийнспан публично призна, че е грешал, доверявайки се на “хипотезата за ефективните пазари”. Американски учени нарекоха тази хипотеза “най-забележителната” и “най-вредната” грешка в историята на икономическата теория (вж. Леонидов, 2015, с. 12);⁵

- тежки упреци към неокласическия икономикс отправи Джоузеф Стиглиц. Авторитетното британско списание “The Economist” се произнесе, че обучението по макроикономикс в американските и британските университети през последните 30 години е било “губене на време”; Пол Кругман заяви, че през този период в по-голямата си част макроикономиксът е бил в “най-добрия случай безполезен, а в най-лошия – направо вреден” (по Проданов, 2014, с. 42).

Състоянието на неокласическия икономикс се обсъжда по света и в България и особено след 2007-2009 г. се чуват оценки като “ограничени познавателни

⁵ Ще припомня, че ефективността на пазарите, т.е. способността им да се саморегулират, е една от централните опори на неокласическия икономикс и ако тя – макар и само в някаква степен – е погрешна, от това следват сериозни изводи за цялата съвременна неокласика.

възможности”, “провал”, “крах”, “криза”, “негоден”. Към тях ще добавя термина “познавателна недостатъчност”. Медицинският термин „недостатъчност“ обозначава “неспособност за изпълнение на функциите” или най-малкото – за пълноценното им изпълнение. Такова е състоянието на икономикса днес и по трите основни функции на базисната икономическа теория – да обяснява реалността; да даде прогноза за тенденциите в развитието ѝ; да служи като основа на препоръки за въздействие върху реалността, т.е. за икономически политики, особено при кризисни ситуации.⁶

Въпросът е дали при тези обстоятелства може да се смята, че неокласическият икономикс е достатъчен като базисна теория, или е необходима и *друга теория, която да дава друг поглед към икономиката, различен от неокласическия*? Отговорът е очевиден – необходим е и друг поглед към икономиката.

В тази публикация политическата икономия се има предвид именно като друг теоретичен поглед към икономиката, различен от неокласическия.

Отправни въпроси по избора на пътя

В началото на всеки избор стои въпросът защо, с оглед на какво се избира, за какво ще се ползва онова, което бъде избрано.⁷

При избора в полето политическа икономия отговорът на този въпрос е: търсим пътя, който ще ни изведе до (1) теория за икономиката с (2) познавателни възможности за настоящето и за бъдещето, която (3) ще ни даде друг поглед към икономиката, различен от неокласическия.

Знания и теория. В дискусиите за политическата икономия могат да се срещнат различни интерпретации по съотношението между знания и теория.

Две версии на определение за теория, използвани в различни сфери на науката:

- първата – набор от подредени знания, съгласувани и непротиворечиви помежду си;

- втората – система от знания. “Система” означава елементи, връзки и взаимна обусловеност между елементите, в случая – знания и взаимна обусловеност (съгласуваност и непротиворечивост) между тях.

Когато по-нататък се говори за базисна (обща, фундаментална) теория или за политическата икономия като базисна теория, се има предвид това определение. Знания в “насилно” състояние, несъгласувани помежду си, противоречащи си, не са теория.

⁶ Повече за състоянието на неокласическия икономикс и за неспособността му да изпълнява пълноценно функциите си на базисна теория вж. в: Ангелов, 2010; Критиката на неокласическия икономикс ..., 2016; Леонидов, 2015; Младенова, 2016; Проданов, 2014; Тодоров, 2016а.

⁷ Илюстрация: ако си купуваме компютър, защо го купуваме и за какво ще го ползваме – за битови цели или за офисни, или примерно за сървър? Изискванията към компютъра в трите случая ще бъдат различни.

Какво е “икономическа” теория? Определението “икономическа”, приложено към “теория”, обикновено означава теория за икономиката; теория, обектът на която е или е в икономиката. Втората половина на XX век добавя още едно значение – теория за обекти (явления, процеси) *извън* икономиката, в разработването на която се използват знания и аналитичен инструментариум от икономическата наука и най-вече от икономикса; илюстрация – икономически теории за политиката, за конституцията, за брака и семейството и др. Това навлизане на икономическата наука в други територии се обозначава, както е известно, като “икономически империализъм”.

В тази публикация терминът „*икономическа* теория“ се употребява в обичайния му смисъл – като теория за икономиката, освен в случаите, когато се имат предвид изяви на “икономическия империализъм”.

Теория и наука. Обща (базисна, фундаментална) теория. Приложна наука. Теорията е наука, но не всичко в науката е теория, въпреки че понякога двата термина се употребяват като взаимозаменяеми.

Общата икономическа теория е във фундамента на икономическите знания. Доминиращата обща теория се преподава в университетското икономическо образование.⁸ В икономическата наука има отделни, макар и с условни понякога граници помежду им, частни науки, обособени според предмета или методологията си; понякога се говори за отраслови и функционални икономически науки. Частните науки също могат да имат своя специфична теория, опираща се на общата теория. Като приложна икономическа наука тук се има предвид областта извън общата теория и извън специфичната теория на частните науки.⁹ Това е илюстрирано чрез следната схема:

Схема

Обща теория, специфична теория на частните науки,
приложна наука

А	Б	В	Г	Д	...
а	б	в	г	д	...
Обща (базисна, фундаментална) икономическа теория					
----- Икономическа наука -----					

Легенда: А, Б, ..., Д, ... са частни икономически науки;
а, б, ..., д, ... – специфична теория на частните науки;
бели полета – приложна наука.

⁸ През XIX век, най-малкото в британските университети, това е класическата политическа икономия. Днес повсеместно по света като обща (базисна) теория се преподава неокласическият икономикс.

⁹ Универсален отговор на въпроса кое е теоретично и кое е приложно знание няма, вкл. при уговорка за относителността на границата помежду им (Ринкова, 2014, с. 93-94).

В контекста на тези уточнения:

- Търси се пътят към политическа икономия, която дава друг поглед към икономиката на равнището на общата икономическа теория.
- Приложната наука, специфичната теория на частните науки, изявите на “икономическия империализъм” и знанията в “насипно” състояние са извън общата икономическа теория.

За обекта и предмета на политическата икономия

Възгледи в литературата. Обектът и предметът се обсъждат в: Балабанов, 2007, с. 36-37; Градинаров, 2014, с. 81-82, 86; Дончева, 2007, с. 244, 247; Замфирова, 2007, с. 83-84; Йотова, 2007, с. 212; Кирова, 2014, с. 440-441; Ковачев, 2007, с. 25; Колев, 2007, с. 110-111; Лулански, 2011, с. 8; 2014, с. 407; Марикина, 2011, с. 235, 237, 239-242, 244, 250-251; Маринов, 2011, с. 15, 28; Минчев, 2007, с. 126, 128, 131; 2013, с. 144, 217; 2016а; Миркович, 2011, с. 123-124; Михайлов, 2008, с. 137; Младенова, 2011, с. 27, 383-386; Проданов, 2011, с. 90; 2014, с. 46, 52-53; Тонев, 2005, с. 127; Тодоров, 2007, с. 175-176, 178; Тошкова, 2014, с. 14, 16-21; Трифонов, 2016; Чипев, 2014, с. 499.

Застъпвани възгледи за обекта:

- Обект е икономиката. Това е доминиращият възглед.
- Обект е обществото. Икономическата теория, съответно политическата икономия е компонент на цялостна теория за обществото.

Възгледи за предмета. Като предмет се имат предвид:

- икономическите или в друга формулировка – общественно-икономическите отношения в производството, разпределението, размяната и потреблението на богатството (по терминологията на Смит, богатата – в по-съвременна терминология);¹⁰
- създаването (производството), разпределението, размяната и потреблението на богатата, в т.ч. отношенията между хората (групите, обществените слоеве) в производството, разпределението, размяната и потреблението. Това е доминиращият възглед. Участието на “отношенията” в така разбирания предмет е изрично указано или се подразбира;
- отношенията държава – икономика;
- икономиката, разглеждана като съставна част на обществото. В този случай обществото е обект, а “вписаната” в него икономика е предмет.¹¹

¹⁰ В марксизма това са “производствените отношения”. При Маркс, а след това и в цялото историческо развитие на марксизма в центъра на икономическите отношения са отношенията на собственост при производството на богатата. Те задават статута на индивидите, групите, класите в производството като капиталисти-собственици или като наемен персонал. Статутът в производството обуславя участието в разпределението и потреблението, а в определена степен и в размяната. Оттук определящи за икономическите отношения са отношенията в производството; терминът “производствени отношения” заменя термина “икономически отношения”.

¹¹ Други, по-специфични виждания. Като предмет се имат предвид:

Търсейки предмета на съвременната политическа икономия в качеството ѝ на обща теория, ще започнем с илюстрация. Да си представим една обща теория за автомобила. Дефиниран по основната си функция и предназначението си, той е средство за придвижване. Има няколко подсистеми – двигател, електросистема, трансмисия, ходова част, спирачна система и др., и поредица от функционални характеристики – разход на гориво, ускоряване за единица време, устойчивост на пътя, комфорт и т.н. Би ли могла теория за *някоя от подсистемите и/или функционалните характеристики*, например за управление, спирачна система и устойчивост на пътя (които са изключително важни!), да бъде *обща* теория за автомобила? Не изглежда логично. Откъде да се започне? Един възможен подход – от главната подсистема, основните процеси и основната функция. Главната подсистема е двигателят, а основният процес (има се предвид двигател с вътрешно горене) е превръщане на енергия – в цилиндрите постъпва гориво, при определени условия (компресия, възпламеняване в точно определен момент) и посредством съответни механизми (бутала, биели, колян вал) енергията, съдържаща се в горивото, се превръща в механична енергия, която чрез други механизми (трансмисия) се предава на двигателните колела и се превръща в теглителна сила – автомобилът се движи. Централно място в теорията на автомобила би трябвало да заемат двигателят и превръщането на енергия. Така е във всеки учебник по автомобили за висшето или за средното техническо образование.

Да се върнем към икономиката. Защо я има, какви са предназначението ѝ и основната ѝ функция? Икономика има там, където има общество. (Стопанството на Робинзон и Петкан не е икономика.) Общество има там, където има хора. За да има хора, за тяхното физиологическо съществуване, е необходима съответна природна среда – въздух с определен състав, вода, естествена светлина, топлина.¹² В праисторически времена това е било достатъчно – тогавашните хора се приютявали в пещери или в други естествени заслони, хранели се с корени и плодове на диворастващи растения и дървета, убивали са диви животни. После започва дългата стопанска еволюция, за да се стигне до съвременните икономики. Всичко, с което разполагаме днес извън природните дадености – храна, облекло, жилища, отопление, машини, съоръжения, уреди, инструменти, инфраструктура, производствени и административни сгради, автомобили, плавателни съдове, самолети, компютърен хардуер и софтуер, различни “публични блага” и т.н., е създадено (произведено е) в икономиката.

-
- социално-икономическите измерения на обществените процеси и явления;
 - политическите и икономическите институции и влиянието им върху икономическата политика и икономиката. Като предмет на политическата икономия тук са посочени предметните области на новия институционализъм и на теориите за публичния и за социалния избор. Особено в този случай е, че предметът в значителна степен или изцяло е извън икономиката.

¹² Връзката на икономиката и обществото с природата е условие за съществуването им – ако нямаше природната среда, нямаше да има хора, общество и икономика. Не е в сила обратната зависимост – хората, обществото и икономиката не могат без природата, но природата може без тях.

Изразено с езика на теорията, икономиката създава благата, създава икономически производимите условия за живот на хората и на обществото. Това е основната ѝ функция. Затова я има. Така е било, така е сега, така ще бъде и в бъдеще, докато има хора и общества. Оттук – създаването на благата (производството) би трябвало да заема централно място или едно от централните места в общата икономическа теория, съответно в предмета ѝ. Друг основен въпрос в цялата история на човешкото общество, и днес също изключително актуален, е разпределението на благата. Трети въпрос – не само създаване, а и увеличение, нарастване на благата. Четвърти въпрос – функционирането на икономиката, създаваща и увеличаваща благата.

Това са централни въпроси в общата (базисната, фундаменталната) теория за икономиката и в политическата икономия в качеството ѝ на такава теория; централни въпроси в миналото, в настоящето и за бъдещето.

Класиците изведоха тези въпроси на преден план в предмета на икономическата теория. Сега те са още по-актуални – и за реалната икономика, и за теорията.

Заменияйки класиката като доминираща теория, неокласическият икономикс промени предмета на теорията – извади от него създаването, източниците и разпределението на богатството/благата и постави в центъра му функционирането на икономиката, постигането и поддържането на равновесие.

За философските основи и методологията на съвременната политическа икономия

На методологията на политическата икономия е посветена монографията на Минчев (2013). Друга голяма монография от последните години включва обширно изследване върху методологията на икономическата и преди всичко – на неокласическата теория (Младенова, 2011, с. 33-37, 174-180, 267-372, 383-386). Изцяло или в значителна степен в полето методология са: Балабанов, 2006; Пейовски, 2014; Проданов, 2003; 2015; Тодоров, 2007; 2016. По въпроси на методологията се взема отношение също в Атанасова, 2015, с. 136-143; Беев, 2014, с. 127, 133-134; Градинаров, 2014, с. 82, 86; Замфирова, 2007, с. 82-83, 88; Казаков, 2007, с. 202, 208; Кацарски, 2011, с. 123-126, 130-131; 2014, с. 76-80; Кирова, 2014, с. 440-442; Коева, 2007, с. 5, 9, 14; Марикина, 2011, с. 235, 241-242, 252-253, 257-258; Минчев, 2007, с. 129-131; 2014, с. 90-92; Миркович, 2003, с. 10-12, 14; Михайлов, 2007, с. 297, 325-326, 352-356; 2007а, с. 193; 2008, с. 133, 135, 140-142; Младенова, 2008, с. 141, 146-147; Неновски, 2007, с. 14-18, 213-215; Николов, 2003, с. 12-17; Проданов, 2011, с. 90-93; 2014, с. 52, 55-56; Ракаджийска, 2014, с. 62, 63, 69; Ринкова, 2014, с. 95-96; Статев, 2005; Стоилова, 2014; Сярова, 2014, с. 160; Тошкова, 2005, с. 93, 94, 103-104; 2014, с. 9-11, 14-15; Трифонова, 2007). Обсъждат се няколко групи въпроси: представи за методология – за науката изобщо и за икономическата наука/теория; методология в широк смисъл (светоглед и подход) и в тесен смисъл (набор от изследователски

методи); философия на науката; истинност на теорията – критерии; теория и реалност; позитивизъм и нормативизъм в икономическата теория и в политическата икономия; взаимното влияние между методологията, от една страна, и обекта и предмета, от друга; взаимовръзките икономика – общество – природа в методологията на политическата икономия и на икономикса; критика на методологията, формализацията и математизацията на икономикса; онтологичен и гносеологичен/епистемологичен подход в икономическата теория и в политическата икономия; интердисциплинарността в икономическата теория и в политическата икономия.

Не е възможно тук да бъдат представени вижданията в литературата по тези въпроси поради сложността им, необходимия за тях обем на изложението и освен това ще се наложи да се влезе в по-общи въпроси на методологията на икономическата наука и на науката изобщо, което ще ни отклони от основната линия на публикацията.

В следващото изложение съм представил в резюме вижданията си по шест въпроса, които според мен биха могли да се имат предвид във връзка с методологията на съвременната политическа икономия и “другия поглед”.

Философският фундамент. Икономическата теория и нейната методология се опират на философски знания. Смит, Маркс, Маршал, Хайек са не само икономисти-теоретици, но и философи и ако се проследи хронологично професионалният им път, те първо са били философи и след това икономисти. За да се създаде, поддържа и развива икономическа теория, е необходимо философско начало – философия на икономиката и философия на науката/теорията за икономиката¹³, вкл. логика.

Необходима е философия, която:

- признава, че битието съществува във и независимо от съзнанието (материализъм). За реалния свят могат да се създават мисловни конструкции, но самият той е такъв, какъвто е, и не е мисловна конструкция (позитивизъм);
- приема, че светът, в т.ч. икономиката, съществува във времето, а то е непрекъснато и еднопосочно движение (диалектика, еволюционност). Реалното време не може да се спре или да се върне назад;
- се интересува от истинността (достоверността) на знанието и я дефинира в релацията “знание – реалност”;
- като логика помага за създаването на теорията и за нейната подреденост и непротиворечивост;
- допуска въздействия върху реалността с оглед тя да бъде променена.

Достоверност. В работен порядък ще използвам термините “логическа” и “познавателна” достоверност. Под логическа достоверност имам предвид

¹³ Вж. също Проданов, 2015, където под “икономика” се има предвид науката/теорията за икономиката и от този ъгъл се разглеждат въпроси и на философския поглед към икономиката-реалност.

вътрешния строеж на теорията, непротиворечивостта и съгласуваността между отделните ѝ съставки и между тях и началните ѝ предпоставки. „Познавателна“ в този контекст е адекватността, достоверността, истинността на теорията спрямо реалността. Логическата достоверност е отношение между знания, познавателната – отношение между знания и отразяваната, описваната, обясняваната от тях реалност.

В неокласическия икономикс се проявява склонност познавателната достоверност да се подменя от логическата; ако между двете възникне колизия, приоритет има логическата достоверност.

В политическата икономия на първо място би трябвало да стои познавателната достоверност.

Логическата достоверност е предпоставка за познавателната. Но ако една теория е логически достоверна, от това още не следва, че тя (със сигурност) е и познавателно достоверна. Подобен казус има при неокласическата теория.

Словесно изразявана и формализирана теория. Словесно изразяваната съвременна икономическа теория и в частност политическата икономия не е добре с вътрешната си съгласуваност и непротиворечивост, т.е. с логическата си достоверност.¹⁴ Така е още при Смит, след него и досега. Един от пътищата за смекчаване на този проблем е формализация на теорията – логическа формализация плюс умерено използване на математически средства,¹⁵ като, изрично ще подчертая, на първо място се поставя познавателната достоверност, т.е. достоверността на теорията спрямо реалността.

Икономика – общество – природа. Икономиката съществува и функционира в обществена и природна среда. В реалността връзката на икономиката с обществото и природата е неизбежна и неотстранима. В познанието чрез мисловна абстракция тази връзка условно може да бъде елиминирана. Но след анализа полученото при такава абстракция знание трябва да се отнесе към реалността, където връзката съществува, и да се провери доколко то е адекватно спрямо реалността (Тодоров, 2007, с. 177-178, 183).

В политическата икономия:

- би трябвало да се имат предвид обществената и природната среда и да се отчитат взаимодействията на икономиката с нея;

- абстракциите са допустими като съставка на методологията и дори са необходими и неизбежни, но получените знания трябва да се съотнасят и оценяват за достоверност не само спрямо мисловно абстрахираните конструкции, а и спрямо реалната икономика с нейните реални взаимоотношения с обществената и природната среда.

¹⁴ И в това отношение, трябва да признаем, критиките на ортодоксалната спрямо неортодоксалната теория не са лишени от основания.

¹⁵ Имам предвид несложна математика, защото по принцип колкото математическият апарат е сложен, толкова изразяването от него е съдържателно по-неопределено и е по-далеч от реалността.

От знанията към обекта и предмета – гносеологичен/епистемологичен подход, или от обекта и предмета към знанията – онтологичен подход? Връзката “обект/предмет – знания” е двупосочна. Коя от двете посоки да бъде водеща?

В историята на икономическата наука има не един пример, когато посоката е била от знанията към реалността и са постигнати значими резултати.¹⁶

Въпреки примерите на успешно движение от знанията към обекта трябва да се има предвид, че и в историята, и в настоящето на икономическата наука обичайната посока на движение е от обекта към знанията. Когато в академичното пространство се залага, извършва се или се отчита едно изследване, първият въпрос е *какво* се изследва, т.е. кои са обектът и предметът на изследването. Независимо дали ще се съблюдава стандартът (или може би шаблонът) “обект – предмет – цел”, или ще бъде изказано по друг начин, всяко изследване трябва да е наясно с обекта и с предмета си. В неговия ход предметът може да се променя, но не се ли знае какво се изследва, е малко вероятно да се стигне до добри резултати.

Аналогично е положението и в общата теория. От меркантилистите, през физиократите, Смит и досега теорията винаги се е стремяла да е наясно с предмета си. Той е един при Монкретиен и Колбер; друг при Кене; при Смит е сходен, но по-широк, отколкото при Кене; разширява се още при Рикардо (имам предвид разпределението) и Дж. Ст. Мил (който се обръща и към социалната сфера). В този ред можем да продължим с примери за предмета

¹⁶ Две илюстрации:

- През първата половина на 30-те години В. Леонтиев описва редовете в I и II квадрант и колоните в I и III квадрант на инпут-аутпут таблицата (междутрасловия баланс) със системи линейни уравнения, в които броят на неизвестните е равен на броя на уравненията. При решаване на такава система като междинен резултат се изчислява обратна матрица от вида $(E - A)^{-1}$, където E е единична матрица, A – матрица на преките производствени разходи. Оказва се, че елементите на $(E - A)^{-1}$, известни по-късно като коефициенти на пълни разходи, могат – при предпоставките на инпут-аутпут модела – да се отнесат към икономическата реалност и имат изключително големи познавателни възможности.

- През 60-те и 70-те години в бившия Съветски съюз се създава и бързо се развива теорията за оптимално функциониране на социалистическата икономика (ТОФСИ) с основна идея – народностопанска ефективност, т.е. ефективност, интерпретирана и оценявана не от позициите на отделно производство, предприятие, отрасъл или регион, а от позициите и за рамките на цялата национална икономика. При решаването в ТОФСИ на “обратни” оптимизационни задачи се изчисляват т.нар. обективно обусловени оценки, които получават съдържателна интерпретация като оптимални цени. Има частични експерименти, не се стига до практически приложения, но “обективните оптимални цени” са интересен резултат, получен при изследвания, движещи се от познанието към реалността.

Случаи, при които е получено знание, за което след това се търси съотнасяне с реалността, не са рядкост при разработване на иконометрични и други методи и модели за количествен анализ – създава се метод или модел и след това се търси сферата на приложението му и съдържателна интерпретация на получаваните с него резултати. Аналогични ситуации – от знанието към реалността, има например в теоретичната физика, а в практически план в криминалистиката – формулират се хипотези и в тях се подреждат фактите от реалността.

до наши дни. Теория, която не е наясно с предмета си, е обречена на лутане и неуспех – това се е знаело и се потвърждава в дългата история на икономическите теории.

Отнесено към съвременната политическа икономия, моето виждане по въпроса е: водещ трябва да е онтологичният подход; определят се обектът и предметът; търси се методология – подход и методи, подходящи за зададените обект и предмет (и цел) на изследването; ползват се налични и се разработват нови знания съобразно предмета и методологията.

Позитивна и нормативна теория. Позитивно, в обичайната употреба на термина, е знание, което описва и обяснява света “такъв, какъвто е”, без привнасяне на оценъчни нюанси, произтичащи от ценностна ориентация, нагласи, виждания, интереси и т.н. В нормативното знание има такива нюанси. Неокласическият ортодокс твърди, че е позитивна теория и обявява неортодоксалното теоретично икономическо знание за нормативно. Неортодоксалните направления от своя страна смятат, че нормативизъм има във всяка теория от сферата на обществените науки, че той е неотстраним от социалните теории, а в неокласическия неолиберализъм в частност има нормативизъм в степен, която го превръща в теория, обслужваща интереси.

В тази публикация:

- смята се, че по принцип разграничението между позитивно и нормативно знание има смисъл, но границата между тях е условна. В социалното, в т.ч. в икономическото знание, обявявано за позитивно, неизбежно има нормативизъм;
- въвежда се разграничение между нормативизъм в теория, *описваща* и обясняваща света, и в теория, *предписваща* какъв да бъде той. Неотчитането на това разграничение може да доведе до смесване на описание с предписание.¹⁷

Класическа традиция (класическа линия) в съвременната политическа икономия

В различни свои модификации, понякога с друга терминология, въпросът за продължаване на класическата традиция в съвременната икономическа

¹⁷ *Илюстрация.* Капитализмът на XX и XXI век се самоидентифицира като демократичен и хуманен. Но в ортодоксалната теория хомо икономикус е твърде далеч от хуманизма – той е егоист, който преследва собствения си интерес, не е много склонен да помогне на ближния (както предписват светската и християнската етика) и по-скоро е готов да му навреди, ако “ползите от това ще са по-големи от разходите”. В неортодоксалната теория се обсъжда идеята за въвеждане на повече хуманност в икономическата теория. Интересна идея. Но ако хуманността я има в теорията, а я няма в реалността? Това ще приближи ли теорията до реалността, или ще я отдалечи? Или да вземем концепцията за хомо културалис (Стоилова, 2014). Неведнъж съм мислил как би изглеждала теорията, ако на мястото на хомо икономикус се постави хомо културалис, в когото освен всичко друго има и хуманност. Вероятно теорията ще започне да се променя от *описваща* и обясняваща реалния свят в *предписваща* един по-добър свят. В теорията, описваща и обясняваща реалния свят, по-възможно ми изглежда замяната на хомо икономикус с “новия икономически човек” (Тошкова, 2005, с. 106).

теория е поставян нееднократно в литературата (Кацарски, 2014, с. 79; Минчев, 2007, с. 128-129; 2013, с. 345; 2014, с. 91; Младенова, 2007, с. 37; 2008, с. 147; 2011, с. 438; Проданов, 2014, с. 40, 43).

Особено интересна е позицията на автора на „Некомунистическият манифест“ Уолт Ростоу.¹⁸ В една от следващите му книги¹⁹ има посвещение: „На икономистите от следващото поколение: с надеждата, че без да пренебрегват модерните инструменти на анализ, ще успеят да прехвърлят мост над пропастта от 1870 г.²⁰ и да възстановят връзката с хуманната, всеобхватна и принципна традиция на класическата политическа икономия“ [к. м. – В.Т.]. Коментирайки посвещението, Ростоу казва: „Икономическата теория на XVIII в. си постави голямата цел – да даде нерелигиозен отговор на въпроса „Какво означава добър живот за хората?“ Д. Юм и А. Смит ... смятаха, че ако икономическите условия за живот на хората са добри, това създава предпоставки за социален прогрес и просперитет. Но от 1870 г. настъпи промяна. Икономистите спряха да мислят като политикономисти. Разви се икономическа теория в тесен смисъл. *Съвременната икономическа теория*²¹ *представлява една твърде опростена и стеснена наука в сравнение с първоначалната идея на класиците на политическата икономия. Моето пожелание* [към икономистите от следващото поколение] *е да се възроди старата традиция*“ (Младенова, 1996, с. 121-122, к.м. – В.Т.).

Ако съвременната политическа икономия иска да даде „другия теоретичен поглед“, би могла да се замисли над пожеланието на Ростоу.

Класическа традиция в хетеродокса. В Младенова, 2008 (с. 146-147) при по друг поглед към многообразието зад наименованието „политическа икономия“ и по друга терминология намираме обобщение за характерни черти на икономическата теория, възприемана или самовъзприемаща се като нещо различно от икономикса. Тя: „1) Разглежда икономиката като част от обществото, а днес като част от природата и обществото. Подчертава характера на икономическата теория като „социална наука“. Отчита ролята на широка гама извъникономически фактори ... Подходът е интердисциплинарен ... 2) Разглежда икономиката в нейното постоянно развитие и изменение ... Методът може да се ... [обозначи] като исторически, еволюционен или диалектически ... 3) Анализът е

¹⁸ Изложението за Ростоу, водеща фигура в теорията за растежа, е по Младенова, 1996, с. 118, 121-122. Имам предвид книгата му „Стадии на икономическия растеж (Некомунистически манифест)“, публикувана през 1969 г. и преведена на всички основни и на много други езици, в т.ч. и на български (българското издание е от 1993 г. – Делфин Прес, Бургас).

¹⁹ „Теоретици на икономическия растеж от Д. Юм до съвременността“ (Rostow, W. Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present ..., 1990) – по Младенова, 1996, с. 121.

²⁰ В историята на икономическата мисъл 1870 г. е приета за начало на маржиналната революция – вж. също Танова, 2007, с. 117; Тошкова, 2014, с. 16. През 1871 – 1874 г. излизат основни трудове на Джевънс, Менгер и Валрас, оказали влияние за развитието и налагането на маржинализма.

²¹ Коментарът е от 1996 г. Казаното се отнася за икономикса и с още по-голяма сила е валидно сега, двадесет години по-късно.

контекстуален – за разлика от икономикса, чийто анализ е извънконтекстуален, имащ претенции да дава отговор на икономическите въпроси извън времето и мястото. 4) Не приема делението на теорията на нормативна и позитивна. Смята, че не е възможно, ... а и не е необходимо, ... да се извадят ценностната система и моралът от икономическия анализ ... 5) Изразява ясна привързаност и стремеж към приемственост на традициите на старата политическа икономия, на класическата школа по-конкретно (Смит, Рикардо, Маркс), традиции, които господстващата днес икономическа теория е загърбила ... 6) Отнася се критично ... към господстващата днес икономическа теория ... 7) Ангажира се с решаването на нерешените социални проблеми, с политиката, има активно отношение към света, в който живеем.”

Тази обобщена характеристика може да се отнесе и към класическата линия (класическата традиция) в хетеродокса (вж. също Маринов, 2011, с. 24-25).

Изборът, към който се придържам в тази публикация, е: *съвременна политическа икономия в продължение на класическата традиция (на класическата линия) в икономическата теория, с отчитане на промените в съвременния свят – промени в икономическите и в неикономическите реалности и в научните икономически и неикономически знания.*

Обобщена характеристика на класическата традиция в съвременната политическа икономия

Предварителни бележки. В тази обобщена характеристика обектът се разбира като нещо, което съществува в реалността и в този смисъл той не се дефинира, а се указва. Предмет е онова от обекта-реалност, което се наблюдава и изследва. Той се очертава, дефинира се от изследователя, респ. от теорията; изследователят, съответно теорията, избира какво да се изучава (предмет) и как да се изучава (методология, методи).

Има се предвид политическа икономия, теория за националната икономика.

Обектът и предметът, от една страна, и методологията, от друга, взаимно си влияят. В общия случай методологията и методите се подбират според обекта и предмета. И това според мен е и трябва да бъде водещият принцип. Но в историята на икономическата теория и при конкретни изследвания има и много случаи, когато обектът и особено предметът се подбират или се “нагласяват” според методологията и методите. Показателен пример за това е неокласическият икономикс – при очертаване на съставките на предмета му негласно стои условието те да се поддават на формализация.

В дългата история на политическата икономия, а и сега е широко разпространено разбирането, че икономическите отношения са нейният предмет. Винаги съм имал резерви към определянето на предмета (само или преди всичко) като “отношения”. Важна съставна част на теорията още при Смит е

например нарастването на богатството, в съвременна терминология – икономическият растеж; той трудно може да се възприеме и да се обясни като “отношение”. Не са “отношения” също и създаването на блага, механизмът на ценообразуване, особено ако при него има монополистично доминиране, или например функционирането на икономиката.

Общо определение. Политическата икономия, продължение на класическата традиция:

- е икономическа теория
- от равнището и в рамките на общата (базисната, фундаменталната) теория
- с познавателни възможности за настоящето и за бъдещето
- паралелна е на икономикса и е извън него
- има за обект националната икономика, вкл. връзките и взаимоотношенията ѝ с обществената и с природната ѝ среда
- и за предмет – създаването, разпределението, размяната и потреблението на блага и отношенията между хората (групите, обществените слоеве) в производството, разпределението, размяната и потреблението.

Примерен обхват и състав на предмета на политическата икономия, продължение на класическата традиция:

- Философски основи на икономиката и на теорията за нея.
- Икономиката като подсистема на системата „общество“ и на по-общата система „общество – природа“. Обществена и природна среда.
- Устройство на националната икономика.
- Цели на икономиката – междинни и крайни цели. Съотношение между цели на обществото и цели на икономиката.
- Произход и източници на блага (на богатството по терминологията на Смит). Производството като подсистема на икономиката.
- Човекът и трудът в икономиката и в обществото. Заетост и безработица.
- Капитал и инвестиции.
- Собственост – лична и върху условията за производство.²²
- Разпределение.
- Функциониране на икономиката. Пазар, пари, цени, инфлация. Размяна и потребление.
- Нарастване на блага/богатството – икономически растеж.
- Ефективност на микро- и на макрониво. Критерии за ефективност в икономика, работеща за обществото.

²² Не могат да се разберат и смислено да се обяснят устройството на икономиката и разпределението, ако се изключи собствеността. Под „условия за производство“ имам предвид по-широка трактовка от онова, което в марксизма е средства за производство.

- Природни и институционални, вкл. политически и социални, фактори, условия, ограничения и въздействия върху икономиката. И обратно, влияние на икономиката върху природата, институциите и социума. Държавата и икономиката.

- Външноикономически отношения на националната икономика. Особено в условията на европейска интеграция и на глобализация. Влияние на европейската и световната икономика и на глобализацията върху националната икономика.

За отправни принципи в методологията могат да се имат предвид:

- философски материализъм – икономиката е реалност, съществуваща във и независимо от познанието за нея;

- онтологичен подход – върви се от обекта и предмета към подбор измежду съществуващите и към създаване и развиване на нови знания (за зададените обект и предмет), а не обратно, обектът и предметът да се нагласят според подбрани знания и тяхното развитие;²³

- истинност, достоверност на теорията спрямо икономическата реалност;

- подреденост, съгласуваност и непротиворечивост в рамките на теорията;

- светът, в т.ч. икономиката, съществува във времето. Признание на историзма в развитието на икономическата реалност. За познанието това означава еволюционност, диалектика;

- икономиката съществува, функционира и се развива в обществена и природна среда и се изследва, описва и обяснява в контекста на обществото, като негова съставна част/подсистема, и в контекста на по-общата система „природа – общество“. Това означава отчитане на двупосочните връзки между икономиката и средата.

Дискусия

*Явлението „политическа икономия“ и наименованието „политическа икономия“*²⁴ *Омонимност на наименованието.* Икономическата теория започва със Смит²⁵ и приема наименованието „политическа икономия“; след време теорията, водеща началото си от него, е призната за класика и получава още едно наименование – „класическа икономическа теория“. В продължение на повече от един век тя е доминираща теория. При възникването си и в тогавашния етап на своето развитие *явлението* „политическа икономия“ е теорията, започнала от Смит и продължила по линията Рикардо – Дж. Ст. Мил. То (тогава)

²³ Нещо, което се случва с неокласическата теория при формализацията и математизацията ѝ през втората половина на XX век и сега.

²⁴ Вж. също разделите „Началото и неговото продължение“ и „Наименованието политическа икономия и обектите, обозначаващи с него ...“ в Тодоров, 2017а.

²⁵ Придържам се към общоприетата трактовка за началото на икономическата теория. Според мен за теория би могло да се говори още при физиократите и дори при меркантилистите.

има две наименования-синоними: „(класическа) политическа икономия“ и „класическа икономическа теория“.

През третата четвърт на XIX век в икономическата теория влиза марксизмът. Той възприема много от класиката, вкл. наименованието „политическа икономия“, което запазва в цялото си историческо развитие от възникването си досега. Марксистката икономическа теория е едно от разклоненията и продълженията на класическата икономическа теория, съответно – на явлението „политическа икономия“.

През XIX век в теорията има направления, например историческата школа в Германия, които са резервирани към класицизма, не са негово продължение и не приемат наименованието „политическа икономия“.

Теорията, която в края на XIX век заменя класическата като доминираща теория, създава свое наименование – „икономикс“, като в началото си за известен период паралелно с него ползва и наименованието „политическа икономия“. Така е и в „Принципите на икономикса“ на Маршал.

В началото на XX век наименованието „политическа икономия“ вече е омоним. С него се обозначават: (1) класическата икономическа теория, (2) икономическата теория въобще, (3) марксистката икономическа теория, а понякога и (4) икономиксът, заменил класиката като доминираща теория. Общото във всички тези случаи е, че *политическата икономия* (явлението – онова, което е обозначавано с това наименование) е *теория, базисна теория за икономиката*.

През втората половина на XX век омонимизацията на наименованието „политическа икономия“ се ускорява – то (по някакви причини много се харесва и) започва да се използва за обозначаване на различни изследвания, подходи, методологии, теории, школи, направления, които контактуват слабо или дори нямат нищо общо с *явлението „политическа икономия“* в неговото дотогавашно историческо съществуване и развитие. Политическа икономия са наричани или се самонаричат: подходи и методологии, които не са теория, а са средства за разработване на теорията; приложни изследвания (интердисциплинарни, инпут-аутпут анализ, феминизъм), които също не са теория; школи, направления от хетеродокса, които са теория, но нямат нищо общо с *явлението „политическа икономия“* (институционализъм, шумпетерианство); теории на „икономическия империализъм“ (за публичния избор, за конституцията и държавата), които не са теории за икономиката – обектът и предметът им са *извън* нея. Някои могат да наричат всичко това „политическа икономия“²⁶ или

²⁶ В началото на XXI век в България и по света „политическа икономия“ са наричани: (а) класическата икономическа теория; (б) марксистката икономическа теория – от Маркс досега; (в) отделни направления в неортодокса/хетеродокса и най-вече (в.1.) интердисциплинарните изследвания на границата между икономическата наука, политологията, социологията, правото, психологията и други обществени науки и (в.2.) направление „класическа традиция“; (г) целият неортодокс; (д) подходът/методологията на неортодокса; (е) отделни направления в рамките на икономикса и преди всичко теорията за публичния избор („нова“ политическа икономия), новият институцио-

както си искат. Онова, на което ще обърне внимание, е, че в тези случаи²⁷ наименованието се пренася и се използва не поради приемственост или сходство с явлението „политическа икономия“, възникнало в края на XVIII век (Смит), а поради омонимизация.²⁸

Идентификация чрез наименования-омоними. Въпросът “Какво е политическа икономия?” може да се срещне в различни модификации²⁹ и във всички тях отговорът му минава през идентификация. Обикновено у нас и по света се извършва идентификация чрез наименованията. Тя негласно приема, че политическа икономия е онова, което има (някой му е поставил или си е самопоставило) това наименование. Въпросът “Какво е политическа икономия?” имплицитно се трансформира в “Какво бива наричано политическа икономия?” При такава идентификация се установява, че има десетина различаващи се случаи в използването на наименованието. От това някои правят извод, че има десетина видове и разновидности политически икономии. Ако отчетем и конкретните случаи в интердисциплинарното направление – изследване на търговията с оръжие, корупцията, спорта, образованието, здравеопазването и т.н., броят на “политическите икономии” нараства от десетина на десетки.

Идентификацията по признака “наименования” има своя смисъл и познавателни възможности, но трябва да сме наясно какви са те и да не се прекрочват границите им. В случаи, за които не е подходяща, тя (особено при имена-омоними) може да ни подведе. Илюстрация: ако започнем да наричаме папагалите котки,³⁰ при обратна идентификация чрез наименованието те ще бъдат идентифицирани като котки, а не като папагали. Ако по-нататък ни трябва домашен помощник, който да гони мишките, какво ще си вземем – гласовитата птица, която *по наименование* вече е котка, или малкото четирикрако животно, родов враг на мишките? По аналогия с илюстрацията: ако искаме да развиваме политическа икономия, която на равнището на базисната теория да дава друг поглед към икономиката, различен от неокласическия, всичко ли, което носи наименова-

нализъм и икономическата теория за конституцията (конституционна политическа икономия); (ж) целият икономикс; (з) цялата икономическа теория.

Илюстрация към позиция “в.2.”: През XX век характерен случай в класическата традиция (с друга терминология – класическата линия в развитието на икономическата теория) е например неорикардизмът, в т.ч. Срафа и срафианството.

Пояснение към позиция “д”: Тази по-особена интерпретация на политическата икономия може да се срещне например в Младенова, 2008, с. 146, 148; 2016а, с. 33; Тошкова, 2016, с. 25, 26.

²⁷ Те са най-често срещаната употреба на наименованието „политическа икономия“ у нас и по света в началото на XXI век.

²⁸ Омонимизация в случая означава, че наименованието на явлението А се пренася като наименование и на явления B, C, D, въпреки че B, C, D са различни от A или дори нямат нищо общо с него.

²⁹ Какво е днес политическа икономия? Какво е съвременна политическа икономия? Какво днес светът разбира под „политическа икономия“? И други.

³⁰ Омонимизация на наименованието „котка“.

нието „политическа икономия“, ще свърши работа? Могат ли приложни изследвания за корупцията, спорта и т.н. или теории, които не са за икономиката (например теорията за публичния избор), но са наричани „политическа икономия“, да бъдат базисна теория за икономиката? Отговорът е очевиден – не могат.

Обектът, предметът и методологията като признаци за идентифициране и групиране. Обектът и предметът са водещото при обособяване, отграничаване и групиране на науките и теориите (вж. също Марикина, 2011, с. 235).

Обектът – икономиката, е общ за много теории. Предметът ги обособява и отграничава една от друга – теория за произхода на богатството, за разпределението му, за нарастването му (икономически растеж), за цените, за конкуренцията и т.н.³¹

Две теории с еднакъв предмет могат да се диференцират по признака „методология“ (подход, методи). Ако тя е различна, обясненията, които дават двете теории, вероятно също ще са различни. Например класическата теория и теорията за производствените фактори (Ж.-Б. Сей) за създаването на богатството, основанията и източниците на работната заплата, печалбата и рентата. Но ако теориите са с различен предмет, ситуацията е друга и резултатите от идентифицирането и групирането по признака „методология“ трябва да се интерпретират по-внимателно.

С оглед на определени изследователски цели може да се обособява и групира по признака „методология“, но водещият признак за теорията в качеството ѝ на базисна теория е предметът ѝ. Теории, чийто предмет е *извън икономиката* (въпреки че са наричани „икономически“ или дори „политикономически“), не могат да бъдат базисна теория за икономиката.

Могат ли подход или методология да бъдат базисна икономическа теория? Този въпрос се поставя във връзка със срещаните в литературата интерпретации на политическата икономия като подход/методология³² (Младенова, 2008, с. 146, 148; 2016а, с. 33; Тошкова, 2016, с. 25, 26). В контекста на изложените дотук разсъждения отговорът му според мен е „не“. Във фундамента на икономическите знания стои теория – подредено знание, описващо и обясняващо икономическата реалност (онова от нея, което е в предмета на теорията). Подходът и методологията не са теория. Те са компоненти на начина на постигане на знанието; участват в създаването на теорията, но не могат да я заменят.

Класическата традиция не е единствено възможният път. За днешните условия в България (досегашни изследвания, дискусии, публикации, нагласи) алтернативите му са: (1) както досега; (2) интердисциплинарни изследвания; (3) институционализъм.

³¹ Ако на базисно равнище се говори за една теория, тогава произходът на богатството, разпределението му и т.н. са раздели на общата теория.

³² Някои приемат, че подход и (обща) методология или методология в широк смисъл е едно и също, други не ги отъждествяват. Няма да навлизам във въпроса.

По досегашния път. Теория и плурализъм. Когато в литературата се търси отговор на въпроса “Какво е политическа икономия?”, обикновено се извършва идентификация по наименованието. Както вече беше отбелязано, през втората половина на XX век терминът/наименованието „политическа икономия“ развива силна омонимност и при идентификация чрез него за политическа икономия се приема всичко, което има (някой му е поставил или си е самопоставило) това наименование. Това “всичко” е изключително разнородно: по обхват и състав, по обект, предмет и методология, по описания и обяснения на реалността. То не е теория в смисъл на подредени непротиворечиви знания. Обратно, изпълнено е с несъгласуваност и противоречия, достигащи до куриози. Досегашният път не води към “другия поглед”.

В немалко публикации и особено в Коева, 2007; Марикина, 2011; Младенова, 2016а; Тошкова, 2016, се акцентира върху плурализма в теорията и се отправят призови (Младенова, 2016а; Тошкова, 2016) да не се отстъпва от него. Всички сме за плурализъм. В контекста на ценностите на съвременното демократично общество плурализмът има своето място в науката, в изкуството, в медийното пространство, в политическия живот. Той може да даде по-пълна и по-многогранно развита теория, но може да доведе и до друг резултат – знания в “насипно” състояние, неподредени и неподредими, несъгласувани и несъгласуваеми, изпълнени с противоречия и взаимно отричане. В широката област, означавана като политическа икономия, сме във втората ситуация. Перифразирайки заглавието на известно литературно произведение, бих казал, че това е “криворазбран плурализъм”. По-подходящо би било според мен призивът “Плурализъм, плурализъм и пак плурализъм!” да се редуцира в “Плурализъм в изследванията, плурализъм в знанията, подреденост и непротиворечивост в теорията.” По начина, по който се отправят, призивите за плурализма насочват към досегашния път.

Втората алтернатива на класическата традиция е интердисциплинарността. В англосаксонския свят, а в по-широк план – в англоезичното езиково пространство, “политическа икономия” са наричани най-вече интердисциплинарни изследвания (в тях, както вече беше отбелязано, се комбинират знания и методи от икономическата наука и политологията³³ или също от социологията, психологията, правото, а евентуално и от други обществени науки). Това е разпространено и в останалия свят, вкл. и в България,³⁴ и доминираше на Втората конференция (2013 г.). По този път пое катедрата „Политическа икономия“ в УНСС.

Във връзка с дискусии по интердисциплинарността трябва да се отчете, че тя, първо, е реакция на несъгласие с неокласическия икономикс и, второ,

³³ Наименованието се извежда от “икonomia = наука за икономиката”, “политическа наука + икономия = политическа икономия”.

³⁴ Едно от обясненията за което е влиянието на англоезичното академично пространство върху икономическата наука в света, вкл. в България.

засиленият интерес и впечатляващата ширина на фронта на политическата икономия³⁵ в началото на XXI век се дължат в немалка степен именно на интердисциплинарните изследвания.³⁶ В интердисциплинарното направление се обосновава тезата, че комбинираното използване на знания от различни науки повишава познавателните възможности на анализа – теза, която според мен най-малкото в принципната си част е убедителна, основателна³⁷ и се подкрепя от опита, натрупан в развитието на икономическия анализ.³⁸

Но така, както се разбират в англосаксонския и в останалия свят, в т.ч. и в България, интердисциплинарните изследвания имат две особености, които са от значение при избора на пътя. Те:

- са преди всичко приложен анализ – изследване на енергетиката, банковата система, жилищното строителство, здравеопазването, културата, медиите, спорта, зелената икономика, данъците, корупцията, престъпността и т.н.;

- а в частта си, в която са икономическа теория, имат пресечни полета с икономикса. Някои автори ги охарактеризират като “направление в икономикса ... Икономиксът ... търси ... нови теоретични области по пътя на интеграция с политиката и правото”(Младенова, 2007, с. 37; вж. също с. 32 на цитирания източник, където интердисциплинарните изследвания се интерпретират “в контекста на разширяващия се обхват на неокласическия икономикс”).

Изводът е, че интердисциплинарното направление има своите положителни качества, но не би могло да е пътят за съвременната политическа икономия. То преди всичко е набор от приложни изследвания. При друга интерпретация е подход/методология. Не би могло да замени теорията нито в качеството си на приложни изследвания, нито в интерпретацията си като подход/методология. Не води към общата (базисната, фундаменталната) теория, а извън нея и доколкото би довело до теория, тя ще бъде по-скоро в рамките на икономикса. Това се разминава с основната идея и очакван резултат от развитието на съвременната политическа икономия – да даде друг теоретичен поглед за икономиката, различен от този на неокласическия икономикс.

Но интердисциплинарността успешно се интегрира в класическата линия на развитие на политическата икономия в съвременните условия. Икономиката, както вече беше посочено, съществува и функционира в реална обществена и

³⁵ Когато в световната и в българската литература се говори за засиления интерес и за впечатляващата „ширина на фронта“, под „политическа икономия“ се има предвид всичко, което носи това наименование.

³⁶ В българската литература обстоен преглед и обсъждане на интердисциплинарните изследвания, възприемани като политическа икономия, може да се намери в Проданов, 2011; вж. също Маринов, 2011; Младенова, 2007, с. 32-34; 2008, с. 145-146; Проданов, 2014.

³⁷ Едно от основанията е, че, както се отбеляза, икономиката съществува и функционира в обществена и природна среда и ако отчитаме това обстоятелство, изследването ѝ по необходимост трябва да е интердисциплинарно.

³⁸ Сполучлива обосновка на интердисциплинарността, изведена от историческото развитие на теоретичните възгледи, е направена в Тошкова, 2016, с. 17-21.

природна среда, тя е потопена, вписана, вградена в нея. Изследването на икономиката, разбирана по този начин, е интердисциплинарно изследване. Ще уточня още веднъж – става дума не за приложни изследвания на спорта, медиите, корупцията и т.н.³⁹ и не за интердисциплинарност, търсеща предмета си, а за избран и дефиниран предмет на политическата икономия (онтологично начало) и за интердисциплинарност при изследване на зададения предмет. Водещо е онтологичното начало, а на определен етап, когато и където е необходимо, се включва интердисциплинарността. Що се отнася до приложните интердисциплинарни изследвания, те също могат да имат своето място в развиването на обща теория, продължение на класическата традиция, различна от неокласическия икономикс и даваща друг поглед към икономиката, но не и да я заменят.

Крайното заключение по обсъждания въпрос е, че интердисциплинарността не може да е “другият поглед”, но може да участва в неговото създаване.

Трета алтернатива – институционализъмът. Той присъства повече от един век в историята на икономическата мисъл и има своето открояващо се място сред съвременните направления в теорията. Възниква в края на XIX – началото на XX век като контрапункт на неокласическия икономикс (Веблен, стар институционализъм) с очертаващи се перспективи да замени, най-малкото в САЩ, неокласиката като доминираща теория, но вместо това през втората половина на XX век влиза в неокласическия икономикс като негово “разширение” (нов институционализъм).⁴⁰ През последните десетилетия в направлението се оформя още едно течение – “еволюционен институционализъм”, развиващо се в традициите на стария институционализъм.⁴¹

В рамките на направлението доминира новият институционализъм. Той приема от неокласиката методологическия индивидуализъм, според който всичко в икономиката може да бъде обяснено чрез поведението на индивиди, преследващи своя интерес и съпоставящи ползи и разходи. Неокласиката разглежда икономиката абстрахирана от обществената ѝ среда, допускайки, че средата не влияе осезаемо върху икономическите процеси. Институционализъмът, обратно, акцентира върху това, че икономиката съществува, функционира и се развива в реална общественa среда и е в многостранни връзки с нея, които теорията не може да пренебрегне; средата се обобщава чрез широко-обхватното понятие “институции”.⁴²

Основанията ми, за да разглеждам институционализма като една от алтернативите на класическата линия в политическата икономия по пътя към

³⁹ Които сами по себе си може да са смислени, интересни и с висока обществена значимост.

⁴⁰ Понякога новият институционализъм е наричан също “неокласически институционализъм”.

⁴¹ В българската литература институционализъмът е представен най-пълно в Попов, Седларски, 2012; Седларски, 2013; за еволюционния институционализъм вж. Марков, 2013.

⁴² Повече за общото и различното между неокласическия икономикс и неoinституционализма вж. в Попов, Седларски, 2012, с. 15-20; Седларски, 2013, с. 19-24.

“другия поглед”, са: първо, той е направление, утвърдено в теорията; второ, тезата му за обвързаността на икономиката с обществената среда е предпоставка за адекватност на теорията спрямо реалността; трето, има позиции в академичното пространство в България, преди всичко в Стопанския факултет на Софийския университет, където се провеждат изследвания и са въведени учебни дисциплини по институционализъм. Но перспективите на институционализма като друг теоретичен поглед към икономиката, различен от неокласическия, са много проблематични. Причините за това са:

- новият институционализъм не е “единна теоретична конструкция, а ... [е] съвкупност от самостоятелни, в значителна степен затворени в себе си теоретични полета, сред които теорията на имуществените права, анализът на отношенията принципал-агент, икономиката⁴³ на транзакционните разходи, икономическият анализ на правото, конституционната икономика, теорията на възникването на институциите, теорията на институционалната промяна, а при по-широка дефиниция и школата на публичния избор⁴⁴ и теорията на групите за натиск” (Седларски, 2013, с. 18-19). Неоинституционализмът се самовъзприема “като опит за разширяване на обхвата на неокласическата теория чрез отчитане ролята на институционалните фактори (вкл. транзакционните разходи) във всяко от посочените полета на анализ” (пак там, с. 19). И така, новият институционализъм, първо, не е единна теория, а е съвкупност от самостоятелни, затворени в себе си теоретични полета, второ, той е “разширяване на обхвата на неокласическата теория” и трето, фундаменталните въпроси за източниците, създаването, разпределението и нарастването на богатата въобще не присъстват в него. Тогава как всичко това би могло да бъде базисна теория за икономиката, и то теория, даваща другия поглед към икономиката, различен от неокласическия;

- намирайки се в рамките на неокласиката,⁴⁵ неоинституционализмът би могъл да бъде друга версия на неокласическия поглед, но (след като е в неокласиката) не би могъл да е поглед извън нея;

⁴³ В този контекст и в целия източник, вкл. в заглавието му, “икономика” означава знания/теория/наука за икономиката.

⁴⁴ За интерпретацията на теорията/школата на публичния избор (public choice theory/school, “новата” политическа икономия) като институционализъм вж. също Седларски, 2013, с. 175-182.

⁴⁵ “Новата институционална икономика [т.е. новият институционализъм] запазва методологическите предпоставки на ортодоксалното икономическо знание, като обогатява традиционните неокласически модели с приближаващи ги към реалността допускания. Новото институционално направление ... не е продължение на Вебленовата традиция, а произхожда логически от неокласическата линия на икономическия анализ” (Попов, Седларски, 2012, с. 14; Седларски, 2013, с. 15; вж. също Младенова, 2006, с. 15). “Дъглас Норт [водеща фигура в неоинституционализма] призовава за създаване на институционална теория, основана на рационалния индивидуален избор” (Попов, Седларски, 2012, с. 15; Седларски, 2013, с. 19). Неоинституционалистите “се стремят по-скоро да обогатят неокласическата теория, отколкото да ѝ дадат алтернатива” (Попов, Седларски, 2012, с. 8).

- институционализмът не само, че не е достигнал до “единна теоретична конструкция”, но дори няма обща дефиниция за основното си понятие – “институция”;⁴⁶

- на фона на историческите факти и на съвременните реалности твърде странни са неоинституционалните виждания за две основни институции – държавата и идеологиите. Те били възникнали и съществували като “средство за спестяване на разходи”.⁴⁷ Придържайки се към методологическия индивидуализъм на неокласическия икономикс и гледайки на всичко през призмата на индивидуалния интерес, ползите и разходите, неоинституционализмът намира логически основания за тези свои интерпретации, но доколко те са реалистични? От древността до наши дни има премного факти, които водят към съвсем други обяснения за държавата и идеологиите и към неприемане на неоинституционалната интерпретация за тях. Дори само това е достатъчно, поне за мен, за резерви спрямо новоинституционализма, разглеждан като възможна базисна теория за икономиката.

Изводът е, че институционализмът не би могъл да бъде другата базисна теория за икономиката, различна от неокласическата, но (особено еволюционният институционализъм) представлява интерес и би могъл да има участие при развиването на такава теория.

Вместо заключение: кое какво е и кой път към какво води?

При търсене на пътя за развитие на съвременна политическа икономия в България се открояват два подхода.

В първия имплицитно е заложено разбирането, че политическа икономия е всичко, което има това наименование. Извършва се идентификация чрез наименованието и тя въвежда в обширна област, в която съжителстват различни възгледи, теории, школи, направления, много от които са несъвместими помежду си, а някои дори са диаметрално противоположни и взаимно изключващи се. Несъвместимостта се засилва и от това, че понякога за политическа икономия се обявяват не самите възгледи, теории и т.н., а техните методологии.

В рамките на този подход се предлага политическата икономия в България да върви след световните образци. “Световни образци” в едни случаи са това, което се преподава в американски и британски университети, в други – онова,

⁴⁶ “Макар институциите да са основен обект на анализ, в повече от едновековната традиция на институционалната мисъл не е постигнат консенсус относно дефиницията на понятието дори и само в рамките на старото или новото институционално направление” (Попов, Седларски, 2012, с. 20).

⁴⁷ “От новоинституционална гледна точка идеологиите са средство за спестяване на разходи както в обществен план, така и за отделния индивид” (Попов, Седларски, 2012, с. 29; Седларски, 2013, с. 36; вж. също Седларски, 2009). За държавата в неоинституционализма вж. Седларски, 2013, гл. 7; по-реалистичен е анализът в Попов, Седларски, 2012, гл. 7.

което най-често по света е наричано „политическа икономия“. В последна сметка първият подход дава три варианта на път за развитие на политическата икономия в България: (1) интердисциплинарните изследвания, (2) хетеродоксалната икономическа мисъл, разглеждана в най-общ план;⁴⁸ (3) политическа икономия в икономикса.

В интердисциплинарното направление се комбинират знания и изследователски методи от икономическата наука и политологията, а евентуално и от други обществени науки. В него се срещаме с „политически икономии“ на петрола, на ядрената енергетика, на търговията с оръжие, на интернет, спорта, образованието, религиите, публичната администрация, жилищното строителство и т.н.⁴⁹ Всички те (или почти всички) са приложни изследвания или учебни дисциплини от областта на приложната икономическа наука.

Интердисциплинарното направление, независимо как ще бъде наричано, има своето място в икономическия анализ, но то не е и не води към базисната теория.

Хетеродоксът, разбран като политическа икономия, е обширна област с неясни в много отношения граници и състав. В него има както теоретични направления, така и направления (инпут-аутпут анализ, феминизъм), които са приложен анализ. При теоретичните направления има такива, които по възгледите си са взаимно изключващи се (например неоавстрийската школа – Мизес, Хайек, от една страна, и неомарксизмът, от друга).

Хетеродоксът в цялост не е теория в смисъл на подредени непротиворечиви знания и не би могъл да бъде доведен до това състояние.⁵⁰

В рамките на първия подход като политическа икономия в икономикса осезаемо присъстват изяви на „икономическия империализъм“. Характерен пример е теорията за публичния/колективния/обществения избор, която (кой знае защо) упорито е наричана „Нова политическа икономия“. Срещат се също внушения, например в Коева, 2007; Младенова, 2016а, съвременната политическа икономия да се развива като разширение/придаване на неокласическия икономикс, при което се има предвид не само „икономическият империализъм“.

Политическа икономия в неокласическия икономикс означава отказ от развитието ѝ като теория, различна от икономикса.

При втория подход наименованията остават на заден план. *Идентификацията се извършва не според това кое как се казва, а според това кое какво е.* Чрез исторически и логически анализ се установява, че при появата си (като класическа икономическа теория) политическата икономия е базисна теория за икономиката. Класическата линия в развитието на теорията продъл-

⁴⁸ Интердисциплинарните изследвания също са в хетеродокса.

⁴⁹ В Тодоров, 2017а чрез обобщения по Проданов, 2011; 2014 и други източници са изброени няколко десетки такива „политически икономии“.

⁵⁰ Поради несъвместимостта и противоречията между направленията му.

жава и след като класицизмът вече не е доминиращ и е изместен в това му качество от икономикса. Продължава и в съвременността, макар и да не е “доминиращата и най-популярната” в днешното стълпотворение от възгледи, теории, методологии, школи, направления, обозначаваани като “политически икономии”.

Подходът има три отправни пункта: политическата икономия е (1) базисна теория (2) за икономиката⁵¹ и днес (3) се има предвид като друг теоретичен поглед към икономиката, различен от неокласическия. От третия отправен пункт следва, че при този подход политическата икономия е теория извън икономикса.

Класическата традиция в съвременната политическа икономия не е отнасяне на теорията от XIX век към съвременната икономика, а е продължение на класическата линия в развитието на базисната икономическа теория с отчитане на промените в съвременния свят – в икономическите и в неикономическите реалности и в научните икономически и неикономически знания, и означава преди всичко теория за икономиката, а не “икономическа” теория за извънекономически явления и сфери; теория за реалната икономика, а не за хипотетични конструкции, построени върху спорни постулати; връщане в предмета на теорията на централния въпрос на икономиката – източниците, създаването и разпределението на благата; отчитане на безспорния факт, че икономиката не се намира в стерилна колба, а съществува, функционира и се развива в природна и обществена среда и в реалността е в многостранни и неотстраними връзки със средата.

Предметът е основното в продължаването на традицията.

*

В широката област, обозначаваана като политическа икономия – пътища много. По кой от тях да вървим, зависи от това къде искаме да отидем и какво се стремим да постигнем.

Ако искаме да вкараме политическата икономия в икономикса като негов придатък и да помогнем в поддържането на монопола му като доминираща теория, пътят е един.

Ако вместо да развиваме теория, искаме да се насочим към приложни интердисциплинарни изследвания в или извън икономиката, пътят е друг.

Можем, както досега, да продължаваме по целия фронт на хетеродоксалните направления, поставяйки ударението върху плурализма. Но не е случайно, че в продължение на повече от половин век въпреки интересните си идеи, изследвания и резултати хетеродоксът не успява да създаде стройна теория. Не успява, защото пътят, по който върви, не води към такава теория. Продължавайки по този път у нас, ще продължим с възпроизвеждането на сегашната ситуация.

⁵¹ Обектът и предметът ѝ са в икономиката, а не извън нея.

Класическата линия не е единствено възможният път. Но тя води към теория (подредени знания), в която има яснота за обекта, предмета и методологията ѝ, която се вписва в историческия контекст на развитието на теоретичната икономическа мисъл и дава друг поглед към икономиката, различен от неокласическия; теория, която не заобикаля, а извежда на преден план централния въпрос на икономиката – източниците, създаването и разпределението на богатата. Ако се проследи историческото развитие на икономическата мисъл и на съпътстващите я наименования, логично би било тази теория да бъде наричана „съвременна политическа икономия“.⁵²

Съвременната политическа икономия, продължение на класическата линия, тук се има предвид като теория, паралелна на икономикса и наред с него, а не като заменяща го (поне в обозрима перспектива).

*Използвана литература:*⁵³

Ангелов, *Ив.* (2010). Световната икономическа криза и България. С.: АИ „Проф. М. Дринов“.

Атанасова, *Ан.* (2015). Теория, направления, подходи, методи и инструменти на научно изследване в управленското счетоводство. – Икономически изследвания, N 2.

Атанасова, *В.* (2007). Мейнстрийм плурализъм и хетеродоксален плурализъм: проблеми и перспективи в развитието на съвременната икономическа наука. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 147-159.

Балабанов, *Ил.* (2006). Ключовият проблем на икономическата мисъл и теория през XXI век е методологическият. – Икономическа мисъл, N 5.

Балабанов, *Ил.* (2007). Политическата икономия: минало и базов компонент на утрешната икономическа теория. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 29-38.

Беев, *Ив.* (2014). Илюзорна икономика. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 127-139.

Градинаров, *Б.* (2014). Политическата икономия след неолибералната зима – едно закъсняло пробуждане. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 81-87.

Дончева, *М.* (2007). Ролята на политическата икономия при изследване на собствеността. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 244-252.

Замфирова, *А.* (2007). Политическата икономия – настояще на икономическата теория. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 82-89.

Йотова, *Л.* (2007). Благосъстоянието като критерий за ефективност. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 211-222.

⁵² Възможно е тя да се развива и под друго наименование (вж. също Минчев, 2014, с. 91-92); важно е не наименованието, а онова, което е и ще бъде тази теория.

⁵³ Публикации на български автори – вж. поясненията в началото на статията.

Казаков, Ат. (2007). Критичен анализ на преподаването на политическата икономия и икономикс в България. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 197-210.

Кацарски, Ив. (2011). Икономикс и икономическа социология – спорът на дисциплините. – Икономически алтернативи, N 5.

Кацарски, Ив. (2014). Политическата икономия в теоретичен и социален контекст. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 72-80.

Кирова, Ал. (2014). Мястото на "икономическия империализъм" в съвременната политическа икономия. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 439-449.

Ковачев, Здр. (2007). Седемдесет години плодотворна дейност (доклад за юбилея на катедра „Политическа икономия/Обща икономическа теория“, ИУ – Варна). – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 11-26.

Коева, Ст. (2007). Съвременната политическа икономия: традиционни подходи и нови посоки. – Икономическа мисъл, N 1.

Колев, Цв. (2007). Политическата икономия в системата на общата теория на стопанството. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 104-113.

Косулиев, Ал. (2016). Трета национална научна конференция по политическа икономия. – Икономическа мисъл, N 6.

Леонидов, Ат. (2015). Късният неолиберализъм и глобалната финансова криза. – Известия, N 4.

Лулански, П. (2011). Съвременната политическа икономия – калейдоскоп от въпросителни. – В: Годишник на УНСС (2011). С.: Изд. "Стопанство", с. 7-12.

Лулански, П. (2014). Обучението по политическа икономия в България – минало и настояще. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 394-412.

Марикина, М. (2011). Методологически проблеми в изучаването на икономическата наука в контекста на политическата икономия и икономикса. – В: Годишник на УНСС, 2011. С.: Изд. "Стопанство", с. 235-262.

Маринов, В. (2011). Международната политическа икономия – една модерна наука. – В: Годишник на УНСС, 2011. С.: Изд. "Стопанство", с. 13-68.

Марков, М. (2013). Съюз на институционализма с еволюционната теория. – Икономическа мисъл, N 5.

Минчев, Д. (2007). Икономическата теория е на кръстопът. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 123-132.

Минчев, Д. (2013). Ренесанс на политическата икономия. Русе: Изд. „Лени-Ан“.

Минчев, Д. (2014). Общата теория на икономиката е в криза и се нуждае от обновление. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 88-92.

Минчев, Д. (2016). Дерегулирането – научна заблуда на неокласиката или удобна идеологическа доктрина. – В: Критиката на неокласическия икономикс в светлината на ..., с. 157-165.

Минчев, Д. (2016а). За обекта и предмета на съвременната политическа икономия. – В: Национална научна конференция по политическа икономия ..., с. 37-42.

Миркович, К. (2003). Икономикс и политическа икономия – критика на становищата относно общото и различното между тях. – Алтернативи, N 6.

Миркович, К. (2011). Благото и продуктът като категории на политическата икономия – В: *Годишник на УНСС* (2011). С.: Изд. "Стопанство", с. 124-166.

Михайлов, П. (2007). Трансформация на икономическата система в България: проблеми и противоречия, гл. 7. Варна: Изд. "ТедИна".

Михайлов, П. (2007а). Нужно ли е възвръщане на политическата икономия във висшите училища. – В: *Политическата икономия: минало или бъдеще* ..., с. 191-196.

Михайлов, П. (2008). За необходимостта от изучаване на политическата икономия във висшите училища. – *Икономически алтернативи*, N 1.

Младенова, З. (1996). Интервю с проф. Уолт Ростоу. – *Икономическа мисъл*, N 2.

Младенова, З. (2006). XX век и еволюцията на икономическата теория (неокласическа школа: развитие на макроикономиката. Неортодоксални икономически школи). – *Икономическа мисъл*, N 2.

Младенова, З. (2007). Към съвременното разбиране на политическата икономия (в контекста на издаваните списания по политическа икономия). – *Известия*, N 3.

Младенова, З. (2008). Минало и настояще в интерпретацията на термина "политическа икономия" в съвременните условия. – *Икономически алтернативи*, N 2.

Младенова, З. (2011). Неокласическата теория в края на XX – началото на XXI век. Част първа. Варна: Изд. „СТЕНО“.

Младенова, З. (2016). Отражение на световната криза върху икономическата теория: опит за обобщение. – В: *Критиката на неокласическия икономикс в светлината на* ..., с. 9-55.

Неновски, Н. (2007). Паричният ред. Критика на теорията на парите. С.: Изд. "Сиела".

Николов, Ив. (2003). Дискусионни проблеми на икономическата теория. – В: *Национален семинар – дискусия по проблемите на икономическата теория*, 12 юни 2003 г. С.: Изд. "Стопанство", с. 5-32.

Пейовски, Вл. (2014). За ролята на нормативните съждения в икономическата наука. – *Икономически и социални алтернативи*, N 1.

Попов, Т., Т. Седларски. (2012). Институционална икономика: възможности и неизползван потенциал. С.: УИ "Св. Климент Охридски".

Проданов, В. (2003). Дилемата методологически индивидуализъм – методологически холизъм. – *Философски алтернативи*, N 3-4.

Проданов, В. (2011). Съвременни тенденции в преподаването на политическа икономия. – В: Годишник на УНСС, 2011. С.: Изд. “Стопанство”, с. 89-122.

Проданов, В. (2014). Кризата на икономическата теория и възраждането на политическата икономия. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 33-60.

Проданов, В. (2015). Как възниква, какво представлява и защо е нужна философия на икономиката? – В: Годишник на УНСС, 2015. С.: ИК – УНСС, с. 9-48.

Ракаджийска, Т. (2014). Политическа икономия, икономикс, икономическа социология – предефиниране или (и) трансгресия/конвергенция на границите. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 61-71.

Ринкова, Ст. (2014). Теоретичната и приложната икономика – за единството и различията. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 93-98.

Седларски, Т. (2009). Неформални институции, идеологии и транзакционни разходи. – Социологически проблеми, N 3-4.

Седларски, Т. (2013). Нова институционална икономика. С.: УИ “Св. Климент Охридски”.

Статев, Ст. (2005). Български учен създаде теория за пределната стойност. – Икономическа мисъл, N 6.

Стоилова, В. (2014). От хомо икономикс към хомо културалис. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 140-150.

Сярова, Ел. (2014). Политикономически аспекти на новите икономически реалности. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 151-161.

Танова, П. (2007). Политическа икономия и икономикс – опит за ретроспекция. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 114-122.

Тодоров, В. (2007). Класическа теория, неолиберализъм и устойчиво развитие. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 175-184.

Тодоров, В. (2016). Интересен анализ на съвременната политическа икономия. – Икономическа мисъл, N 1.

Тодоров, В. (2016a). Българска неортодоксална критика на неокласическия икономикс във връзка с глобалната финансово-икономическа криза от 2008–2009 година. – В: Критиката на неокласическия икономикс в светлината ..., с. 56-75.

Тодоров, В. (2016b). Политическата икономия в България в началото на XXI век: състояние и перспективи (в търсене на пътя). Резюме. – В: Национална научна конференция по политическа икономия ..., с. 5-14.

Тодоров, В. (2017a). Съвременна политическа икономия в България: проблеми на идентификацията. – Икономическа мисъл, N 2.

Тонев, Мл. (2005). Политическа икономия и икономикс – параметри на кохезията. – В: Научни и методически проблеми на преподаването на икономическата теория. Научна конференция, 26 ноември 2004. С.: УИ “Стопанство”, с. 125-130.

Тошкова, Св. (2005). Социалните предизвикателства пред икономическата теория – преоценка на либералната парадигма. С.: УИ “Стопанство”.

Тошкова, Св. (2014). Икономическата теория в търсене на нова парадигма и методология (в контекста на историята). – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 9-32.

Тошкова, Св. (2016). За политическата икономия в катедра “Политическа икономия” на УНСС. – В: Национална научна конференция по политическа икономия ..., с. 15-29.

Трифонов, Ем. (2016). Пет въпроса относно предмета на икономическата теория. – В: Национална научна конференция по политическа икономия ..., с. 96-105.

Трифонов, В. (2007). За теоретичния фундамент на политическата икономия – минало и настояще. – В: Политическата икономия: минало или бъдеще ..., с. 133-139.

Чипев, Пл. (2014). Съдържание и особености на обучението в академичния курс “Основни модели на политическата икономия”. – В: Политическа икономия и икономическа теория ..., с. 498-503.

Критиката на неокласическия икономикс в светлината на глобалната финансово-икономическа криза от 2008-2009 година (2016). Национална научна кръгла маса, 24 юни 2016 г. ИУ – Варна: Изд. “Наука и икономика”.

Научни и методически проблеми на преподаването на икономическата теория. (2005). Научна конференция, 26 ноември 2004. С.: Изд. “Стопанство”.

Национална научна конференция по политическа икономия, 29-30 септември 2016 г. (2016). Сборник с доклади. Русе: ИЦ към Русенския университет „Ангел Кънчев”.

Политическа икономия: минало или бъдеще на икономическата теория. (2007). Научна конференция, 10–11 май 2007 г., ИУ – Варна: Изд. „Наука и икономика”.

Политическа икономия и икономическа теория. (2014). Научна конференция, 21–22 ноември 2013 г. С.: ИК – УНСС.

12.IV.2017 г.

ОЦЕНКА НА УСТОЙЧИВОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА НА ФИЗИЧЕСКИ ЛИЦА В БЪЛГАРИЯ

Приложен е холистичен подход и е оценена устойчивостта на стопанствата на физически лица в страната. Представена е методиката на изследването и е направена обща характеристика на анкетираните стопанства. Оценени са интегралната, управленската, икономическата, социалната и екологичната устойчивост на фермите както общо, така и според различния им размер, производствена специализация, екологично и географско местоположение. Направена е оценка на факторите за подобряване на устойчивостта на фермите и са представени изводи за по-нататъшни изследвания и усъвършенстване на оценителната практика в отрасъла.

JEL: Q12; Q18; Q56; Q57

Ключови думи: устойчивост на фермите; управленски, икономически, социални, екологични аспекти

Проблемът за оценка на многостранните аспекти на устойчивостта на фермите е сред най-актуалните както в теоретичен, така и в практически план – за мениджъри на стопанства, професионални организации на земеделските производители, политици, групи по интереси, научни работници, както и за широката общественост (вж. Башев, 2006, 2016; Иванов и др., 2009; Йовчевска, 2016; Котева, 2016; Кънева, 2015; Хаджиева и др., 2005; Andreoli and Tellarini, 2000; Bachev, 2005, 2006, 2016; Bachev and Petters, 2005; Bachev et al., 2016; Bastianoni et al., 2001; EC, 2001; FAO, 2013; Fuentes, 2004; Hăni et al., 2006; OECD, 2001; Rigby et al., 2001; Sauvenier et al., 2005; UN, 2015). На сегашния етап от приложение на ОСП на ЕС например в България са изключително важни въпросите как да се оцени устойчивостта на българските ферми, какво е равнището на устойчивост на земеделски стопанства от различен тип, до каква степен многообразните механизми и инструменти на Общите политики на Съюза въздействат върху устойчивостта на различните ферми; как да се подобри устойчивостта на стопанствата чрез адекватни промени в стратегията на фермите и формите на обществена интервенция в сектора и т.н.

Всички изброени въпроси са особено актуални по отношение на определена категория земеделски стопанства в страната – нерегистрираните ферми на физически лица. Тези стопанства представляват близо 98% от всички ферми у нас, обработват една трета от земеделските земи, отглеждат 85% от кравите, 90% от овцете и около една трета от свинете и осигуряват заетост на почти 93% от работната сила в отрасъла (МЗХ, 2012).

* Институт по аграрна икономика – София, hbachev@yahoo.com

В литературата, официалните документи и в селскостопанската практика е общоприето, че устойчивостта на фермите има освен производствено-икономически и по-широки социални и екологични аспекти, които са еднакво важни и трябва да се отчитат при оценка. Все още обаче се пренебрегват важните управленски функции на фермата, които са критични за стопанската устойчивост и ефективност (Башев, 2012). Например най-често сравнителната управленска ефективност и адаптивност предопределят общото ниво на устойчивост на стопанството независимо от продуктивността, социалната отговорност или природосъобразността на дейността. Освен това повечето от предлаганите системи за оценка на устойчивостта прилагат универсален подход за „безлични“ ферми, без да отчитат спецификата на стопанствата и социално-икономическата и природната среда, в която те функционират. В подобен „нирвана подход“ като критерий се използват не реално възможни алтернативни организации, а невъзможни (идеални) норми като: модела на фермерство в развитите страни; допускания за перфектно дефинирани и санкционирани права на собственост; всеобщи права и стандарти; ефективно работеща администрация; ситуация без обществена интервенция в сектора и др. Всъщност подходът за оценка трябва да отчита реалната социално-икономическа, институционална и природна среда, в която функционира фермата – специфичния български модел на прилагане на ОСП на ЕС; развитието на технологиите, отраслите, търсенето и предпочитанията в страната, промените в климата, засягащи отрасъла, и т.н.

Най-накрая в повечето от съществуващите подходи липсва йерархична структура или системна организация на аспектите и компонентите на фермерската устойчивост, което (пред)определя и произволния избор на показателите за оценка. Обикновено прилаганите системи са или прекалено опростени (няколко основни показателя), или едностранни („чисто“ икономически аспекти, „чисто“ екологични аспекти), или прекалено сложни и неприложими в практиката на фермите и управляващите органи.

Тук е използван холистичен подход за оценка на устойчивостта на българските ферми на сегашния етап от прилагане на ОСП на ЕС в България и е направена оценка на абсолютното и сравнителното равнище на устойчивост на физическите лица с различни размери, специализация, екологично и географско местоположение.

Подход за оценка на устойчивостта на фермите на физически лица

Разглеждането на фермата като управленска (governance) структура дава възможност и за правилното разбиране на ефективността и устойчивостта на стопанските организации в селското стопанство (Башев, 2012). В дългосрочен план не съществува икономическа организация, която не е ефективна, тъй като в противен случай тя ще бъде заменена от по-ефективна. Следователно проблемът за оценка на устойчивостта на фермите е непосредствено свързан с оценката на равнището на тяхната управленска, производствена, социална и екологична ефективност.

В традиционната икономика фермата е представена като производствена структура, а съгласно маргиналното правило анализът на ефективността се ограничава до оптимизацията на технологичните фактори (производствените разходи). Този подход обаче не може да обясни високата устойчивост и съжителството на многочислени ферми от различен тип (полупазарни стопанства, кооперации, малки комерсиални ферми, големи агрофирми и т.н.) със значителни вариации в нивата на ефективност в България през последните две десетилетия и половина.

В реалната икономика с позитивни транзакционни разходи и „значещи“ институции фермите и другите аграрни организации са не само производствени, но и основни управленски (governance) структури – форми за управление на дейността и транзакциите (Башев, 2012). Ето защо устойчивостта на отделните типове фермерски структури не може да бъде правилно разбрана и оценена без анализ на техния сравнителен производствен и управленски потенциал. Управленската ефективност характеризира сравнителната способност на дадена форма (тип ферма) да минимизира транзакционните разходи и да повишава транзакционните изгоди в сравнение с друга възможна организация в конкретната социално-икономическа и природна среда (Башев, 2012).

Следователно фермата ще бъде ефективна (устойчива), ако управлява всички дейности и транзакции по най-икономичния за собственика(ците) начин. Ако не управлява транзакциите (дейността) ефективно, тя ще бъде неустойчива, тъй като ще има високи разходи и трудности за функциониране в конкретната среда (като възможности и ограничения) в сравнение с друга практически възможна (алтернативна) организация. В този случай ще са налице силни стимули за експлоатиране на съществуващия потенциал (адаптиране към устойчивото ниво) чрез намаляване или разширяване на размера на стопанството или чрез неговата реорганизация или ликвидация. Тогава ще се предприеме или алтернативно използване на наличните във фермата ресурси, или друга (неселскостопанска) дейност, или вместо притежаваните земя и работна сила да се използват в собствено стопанство, те ще се търговат, или ще настъпи поглъщане или сливане с друга ферма или бизнес.

Формите за управление и допустимите (приемливи за собственика, съответстващи на социално детерминирани формални и неформални норми и правила) нетни изгоди ще се различават в зависимост от индивидуалните предпочитания на отделните агенти, техните предприемачески умения и опит, склонността им за поемане на риск, възможностите за алтернативно използване на ресурсите, институционалните ограничения и норми, натиска и възможностите, предоставени от средата (конкуренция, търсене, коопериране, подпомагане, климатични промени), и т.н.

Основните типове фермерски дейности (и транзакции) – обект на управление, са снабдяването и управлението на: трудови ресурси; земята и природните ресурси; материалните ресурси; иновациите; финансите, както и управлението на реализацията на продуктите и услугите. Следователно оценката на

устойчивостта трябва да обхване сравнителната ефективност за управление на всяка от тези дейности на фермата в конкретната институционална, икономическа, социална и природна среда, в която стопанството функционира и се развива. Ако се констатира липса на приемлива ефективност (значителни разходи и трудности, недостатъчно изгоди и т.н.) по отношение на реално възможни алтернативи, тогава фермата може да се смята за нискоустойчива или неустойчива.

На следващо място е необходимо да се оцени потенциалът на фермата за адаптация към постоянно еволюиращата пазарна, икономическа, институционална, социална и природна среда чрез ефективни промени на управленските форми, размер, производствена структура, технологии и поведение. Ако няма потенциал да стои на или да се адаптира към ново по-високо устойчиво ниво(а), тя ще понижава сравнителните си предимства и устойчивостта си и в края на краищата ще бъде или ликвидирана, или трансформирана в друг тип организация. Например, ако дадена ферма среща големи трудности при спазването на институционалните норми и ограничения (наложени и санкционирани от ЕС нови стандарти за качество, безопасност, екология, хуманно отношение към животните и др.), на по-високите социални норми и потребности (за труд, доходи, благосъстояние на фермерите и техните домакинства, за нови потребности на селските общности и т.н.) и при използването на институционалните възможности (достъп до обществените програми за подкрепа); ако има сериозни проблеми при снабдяването на мениджърски капитал (когато в индивидуална ферма на възрастен предприемач няма наследник, желаещ или можещ да продължи бизнеса), или при снабдяване със земеделска земя (наличие на голямо търсене на земи от други предприемачи или за неселскостопански цели), или при финансиране на дейността си (недостатъчни собствени средства, невъзможност да се коалира, да продаде дял или да купи кредит), или при маркетинг на продукта и услугите (промени в пазарното търсене на определени продукти или на потребностите на членовете-кооператори и купувачите, силна конкуренция с вносна продукция); ако не е в състояние да се адаптира към съществуващите екологични предизвикателства и рискове (затопляне, екстремен климат, киселяване на почвите, замърсяване на водите и т.н.), тогава тя няма да бъде устойчива независимо от високата историческа или текуща ефективност. Ето защо адаптивността на фермата характеризира до голяма степен нейната устойчивост и трябва да се използва като основен критерий и показател за оценката ѝ.

В литературата и в управленската практика съществуват многообразни подходи за дефиниране на фермерската устойчивост: като алтернативна идеология (Edwards et al.; VanLoon et al.); като нова стратегия (Mirovitskaya and Ascher, 2001); като характеристика на аграрната система – например „способност за удовлетворяване на многообразни цели“ (Brklacich et al., 1991; Hansen, 1996), „способност (потенциал) на системата да поддържа и подобрява своите функции“ (Lopez-Ridaura et al., 2002; Lewandowski et al., 1999); като процес на разбиране и адаптиране към промените (Raman, 2006) и т.н.

Според нас дефинирането на устойчивостта на фермата трябва да се основава на „буквалния“ смисъл на този термин и да се разбира като системна характеристика и „способност да съществува във времето“. Необходимо е да се отчитат основните аспекти от дейността на стопанството, което трябва да бъде и управленски, и икономически, и социално, и екологично устойчиво. Следователно фермерската устойчивост характеризира способността (вътрешния потенциал, стимули, сравнителни предимства, значимост, резултатност) на дадена ферма да поддържа своите управленски, икономически, екологични и социални функции в дългосрочен план в конкретната социално-икономическа и природна среда, в която тя функционира и се развива (Башев, 2016). В зависимост от комбинацията на тези измерения устойчивостта на дадено стопанство може да бъде висока, добра, незадоволителна или то да е неустойчиво.

Устойчивостта на фермата има четири аспекти (стълба), които са еднакво важни и трябва да се отчитат винаги:

- управленска устойчивост – да има добра или висока абсолютна и сравнителна ефективност при организацията и управлението на дейността и на (вътрешните и външните) отношения на фермата, както и голяма адаптивност към променящата се социално-икономическа и природна среда в съответствие с конкретните предпочитания (тип на фермата, характер на производството, дългосрочни цели и т.н.) и възможности (образование, опит, налични ресурси, връзки, силови позиции и др.) на собствениците;

- икономическа устойчивост – да има добра или висока продуктивност от използването на природните, трудовите, материалните и финансовите ресурси, достатъчна икономическа ефективност и конкурентоспособност, както и необходимата финансова стабилност на дейността;

- социална устойчивост – да има добра или висока социална отговорност по отношение на фермерите, работещите, другите агенти, общностите и потребителите, която да допринася за съхранението на аграрните ресурси и на традициите, за подобряване на благосъстоянието и начина на живот на фермерските домакинства и за развитието на селските общности и на обществото;

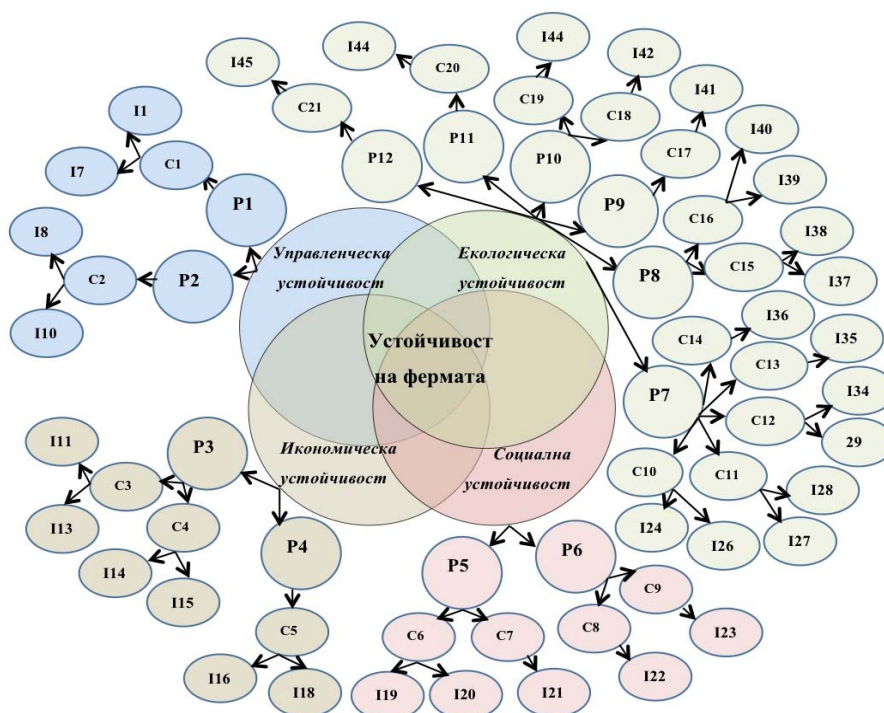
- екологична устойчивост – да има добра или висока природосъобразност на дейността, която да е съпроводена с необходимото съхраняване, възстановяване и подобряване на компонентите на природната среда (ландшафт, земи, води, биоразнообразие, атмосфера, климат, услуги на екосистемите др.) и на цялата природа, хуманно отношение към стопанските животни и т.н.

Подходът за оценка на устойчивостта на българските ферми трябва да включва йерархична система от 12 принципа, 21 критерия и 45 показателя и референтни стойности (вж. фиг. 1).¹

¹ Съдържанието, обосновката, начинът на селекция, на изчисляване и интеграция на тези измерители са представени подробно в Башев (2016).

Фигура 1

Йерархична система за оценка на устойчивостта на българските ферми*

* Р – принцип; С – критерий; I – показател.

Оценката на равнището на устойчивост на стопанствата на физически лица в България се базира върху информация, събрана от мениджъри на представителни ферми от различен вид през лятото на 2016 г. Анкетата е проведена със съдействието на Националната служба за съвети в земеделието и основните професионални организации на земеделските производители, които идентифицираха „типичните“ стопанства от различен вид и местоположение.

Устойчивостта на индивидуалните ферми се определя въз основа на оценки на мениджърите за всеки показател на четири нива: „високо/по-високо или по-добро от средното за отрасъла/в района“, „подобно/добро“, „ниско/по-ниско или по-лошо от средното за отрасъла/в района“, „негативно/неприемливо/незадоволително“. Качествените значения за индивидуалните ферми се квантифицират и трансформират в индекс на устойчивост за всеки показател (ИУ(по)), като се използва следната скала: 1 за „висока“; 0,66 за „добра или средна“; 0,33 за „ниска“; 0 за „незадоволителна или неприемлива“.

За класификацията на фермите по специализация, географско и екологично разположение е използвана официалната категоризация на земеделските стопанства в България. Всеки от анкетираните мениджъри самоопределя своята ферма като: предимно за самозадоволяване; по-скоро с малки, средни или големи за отрасъла размери; разположена в предимно равнинен, равнинно-планински или планински район. Такъв подход гарантира адекватна оценка, тъй като мениджърите на стопанствата най-добре познават спецификата и сравнителните характеристики на фермите си по отношение на останалите в района и (под)отрасъла.

При интегралната оценка на устойчивостта на фермата за всеки критерий, принцип и аспект, както и за общото ниво се използва еднаква тежест за всеки принцип в даден аспект, за всеки критерий за определен принцип и за всеки показател в определен критерий. Индексите на устойчивост за индивидуалния критерий ИУ(к), принцип ИУ(п) и аспект ИУ(а), както и индексът на обща устойчивост ИУ(о) са изчислени по следните формули:

$$\text{ИУ(к)} = \sum \text{ИУ(по)}/n \quad n - \text{брой на показателите в дадения критерий}$$

$$\text{ИУ(п)} = \sum \text{ИУ(к)}/n \quad n - \text{брой на критериите в определен принцип}$$

$$\text{ИУ(а)} = \sum \text{ИУ(п)}/n \quad n - \text{брой на принципите в дадения аспект}$$

$$\text{ИУ(о)} = \sum \text{ИУ(а)}/4$$

За интерпретация на количествените значения на индексите от експерти са определени следните нива на устойчивост на фермите: високо – в границите от 0,84 до 1; добро – от 0,5 до 0,82; ниско – от 0,22 до 0,49; неустойчиво – от 0 до 0,2.

Общият и частните (аспект, принцип, критерий, показател) индекси на устойчивост за стопанствата от определен вид физически лица (размер, специализация, местоположение) са аритметично средно от индексите на индивидуалните стопанства от съответната група.

Обща характеристика на анкетираните ферми

В анкетата участват 152 стопанства на физически лица, които представляват около 0,2% от общия брой на регистрираните по реда на Наредба № 3 от 1999 г. за създаване и поддържане на Регистър на земеделските производители (вж. Аграрен доклад, 2015). Анкетирани са мениджъри на представителни ферми от всички групи – размер, специализация и местоположение (вж. таблицата). Типовата структура и значимостта на анкетираните стопанства приблизително съответства на реалната структура на физическите лица в България.

Таблица

Характеристика на анкетираните ферми на физически лица (%)

Размер и специализация	Дял	Разположение	Дял
Предимно самозадоволяване	11,18	Предимно равнинен район	51,97
Малък за отрасъла	57,89	Равнинно-планински район	19,74
Със средни размери	28,95	Предимно планински район	14,47
Голям за отрасъла	1,32	Със землища в защитени зони и територии	6,58
Полски култури	10,53	Планински район с природни ограничения	15,13
Зеленчуци, цветя и гъби	13,82	Непланински район с природни ограничения	1,97
Трайни насаждения	24,34	Северозападен район	15,79
Тревопасни животни	17,76	Северен централен район	21,05
Свине, птици и зайци	0,66	Североизточен район	15,13
Растениевъдно-животновъдни	14,47	Югозападен район	14,47
Смесени растениевъдни	13,82	Южен централен район	19,74
Смесени животновъдни	4,61	Югоизточен район	13,82

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Собствениците и/или мениджърите на 72,4% от анкетираните стопанства са мъже, а останалите са жени, като не са съобщени ферми – партньорска или груповая собственост. Почти 82% от анкетираните са на възраст до 55 години и само 2,4% - над 65 години. Подобна полова и възрастова структура на мениджърите (собствениците) ще управлява повечето от българските стопанства в близките години и ще допринесе за едно или друго равнище на тяхната устойчивост.

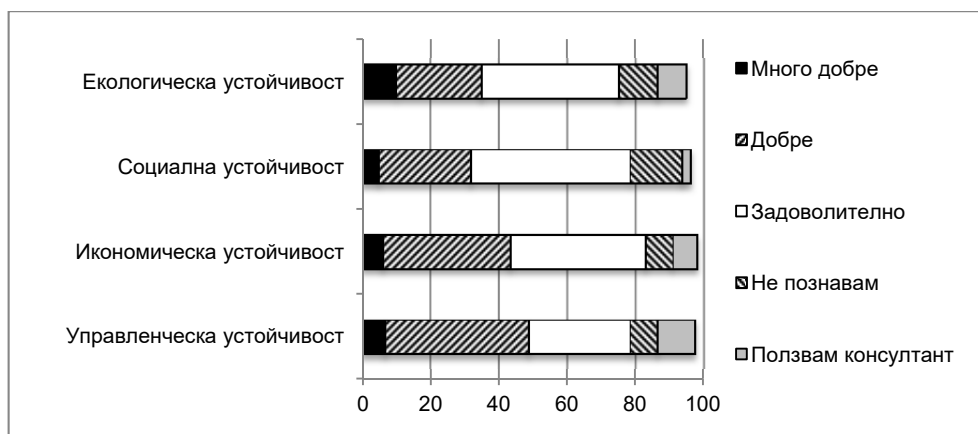
Малко над половината от анкетираните стопанства са със сравнително кратък период на съществуване - до пет години, в т.ч. около 16% са с по-малко от две години. Голяма част от фермите обаче са с продължителен период на съществуване, вкл. около 28% между 6 и 10 години, а останалите 17% са с 11 и повече години ефективен опит в управлението на стопанска устойчивост. Малко повече от 60% от анкетираните посочват, че периодът, през който полагат грижи за подобряване на устойчивостта на фермата, е до пет години. Останалата голяма част от тях са с дългогодишен опит по подобряването на устойчивостта на фермата, вкл. около 11% с 11 и повече години.

Познаването и спазването на главните принципи на устойчиво земеделие е основа за ефективно управление на фермерската устойчивост. Според голяма част от фермерите те познават добре и много добре принципите на управленска и икономическа устойчивост (вж. фиг. 2). В същото време повечето от фермите признават, че познанията им относно принципите на социалната и екологичната устойчивост са задоволителни или липсват. Малка част от физическите лица повишават капацитета си за управление на устойчивостта чрез наемане на консултант, като най-голям е дялът им по отношение на прин-

ципите на управленската, екологичната и икономическата устойчивост. Във връзка с това е необходимо в бъдеще да се положат повече усилия за подобряване на компетентността на фермерите в групите с ниска култура по отношение на аграрната устойчивост чрез обучения, консултации, съвети, обмяна на положителен опит и т.н.

Фигура 2

Степен на познаване на принципите на фермерска устойчивост от стопанствата на физически лица (%)

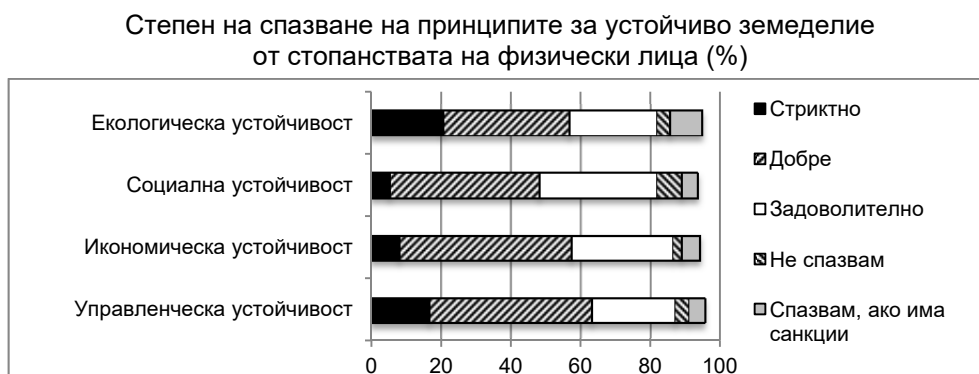

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Поради непълни знания, както и поради други икономически, технологични, агрономически и поведенчески причини, а също и през различни периоди фермерите невинаги прилагат стриктно принципите за устойчиво земеделие. Според повечето от мениджърите принципите на управленска, икономическа, и екологична устойчивост се спазват „стриктно“ или „добре“ (вж. фиг. 3). Немалка част от стопанствата обаче спазват тези принципите само „задоволително“. Нещо повече, една част посочват, че изобщо не спазват подобни принципи (най-вече за социална устойчивост) или ги спазват единствено при наличието на санкции (над 9% за екологична устойчивост). Това показва, че санкциите от страна на държавата, местната власт, общностите и т.н. предизвикват стопанско поведение, насочено към подобряване на устойчивостта, особено що се отнася до екологичния ѝ аспект.

Делът на стопанствата, които спазват добре или стриктно многообразните принципи на аграрна устойчивост превишава частта на тези, които познават добре или много добре съответните принципи. Това поражда въпроса доколко някои от физическите лица прилагат ефективно принципи, които те самите не познават добре.

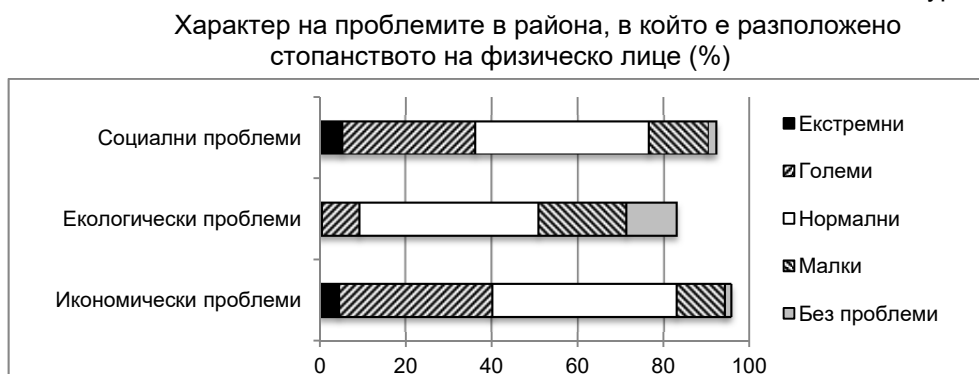
Фигура 3

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Анкетата установява, че мнозинството от стопанствата са разположени в райони с „нормални“ икономически, социални и екологични проблеми (фиг. 4). Голяма част от тях обаче са в райони, в които съществуват големи или екстремни икономически и социални предизвикателства. Немалък е делът на мениджърите, които не са запознати с характера или не могат да преценят равнището на социално-икономическите и екологичните проблеми в района, в който е разположено стопанството им. Това се отнася за над 17% от физическите лица по отношение на компетентността им за екологичните проблеми.

Фигура 4

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

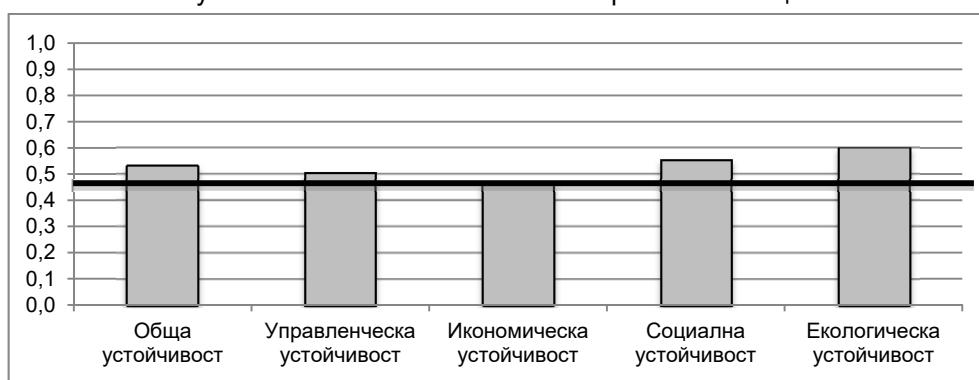
Равнище на устойчивост на стопанствата на физически лица

Мултииндикаторната оценка на равнището на устойчивост на стопанствата на физически лица показва, че интегралният индекс на обща устойчивост е 0,53, което изразява *добро* равнище на устойчивост на фермите (вж. фиг. 5). С

най-високи значения са индексите на екологична (0,6) и социална (0,55) устойчивост на стопанствата, докато индексът на управленска устойчивост е близо до границата с ниско ниво (0,51). Нещо повече, стопанствата на физическите лица са със слаба икономическа устойчивост, което показва, че подобряването на последната е критично за поддържането на общата устойчивост на този тип ферми.

Фигура 5

Индекси на обща, управленска, икономическа, социална и екологична устойчивост на стопанствата на физически лица

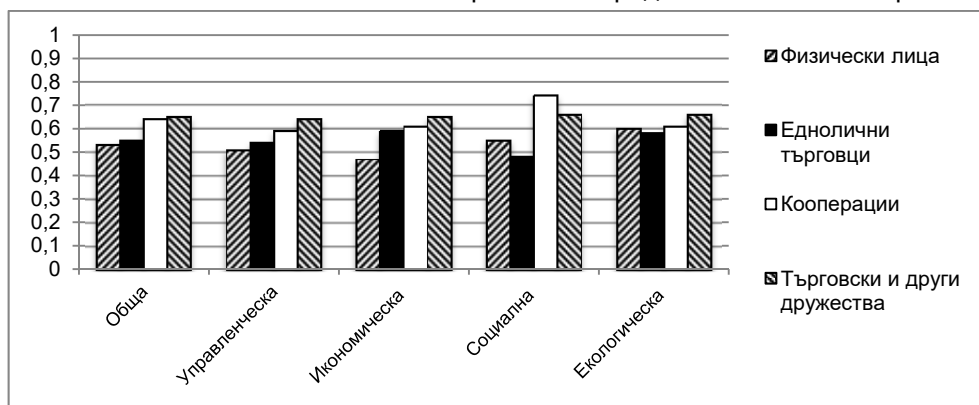

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Сравнителната устойчивост на фермите на физическите лица е по-ниска от средната устойчивост на фермите в България и от равнището на устойчивост на другите юридически типове стопанства (фиг. 6).

Фигура 6

Устойчивост на стопанствата на различен юридически тип в България

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Равнището ѝ се доближава единствено до това на едноличните търговци и е значително по-ниско от търговските и други дружества и от кооперациите. Докато обаче управленската и икономическата устойчивост на физическите лица е по-ниска от всички категории стопанства, в социален и екологичен аспект тя превъзхожда тази на едноличните търговци, а в екологичен е близка до устойчивостта на кооперативните стопанства.

Анализът на частните индекси по основни принципи, критерии и показатели на устойчивост дава възможност да се идентифицират компонентите, които допринасят за равнищата по отделните аспекти на устойчивост на стопанствата на физическите лица. Например икономическата устойчивост на фермите е ниска поради факта, че индексът на финансова стабилност (0,47) на тези стопанства е нисък (фиг. 7). Подобно, ниското равнище на индекса на управленска ефективност (0,49) допринася за маргиналното ниво на управленска устойчивост на тези стопанства. Става ясно също, че макар общата екологична устойчивост на фермите да е сравнително висока, индексът за благосъстояние на животните е нисък (0,43), а този за опазване на земеделските земи е маргинален (0,52). Подобряването на последните два е критично за поддържане на достигнатото добро ниво на екоустойчивост.

Фигура 7

Индекси на устойчивост на стопанствата на физическите лица по основни принципи на управленска, икономическа, социална и екологична устойчивост

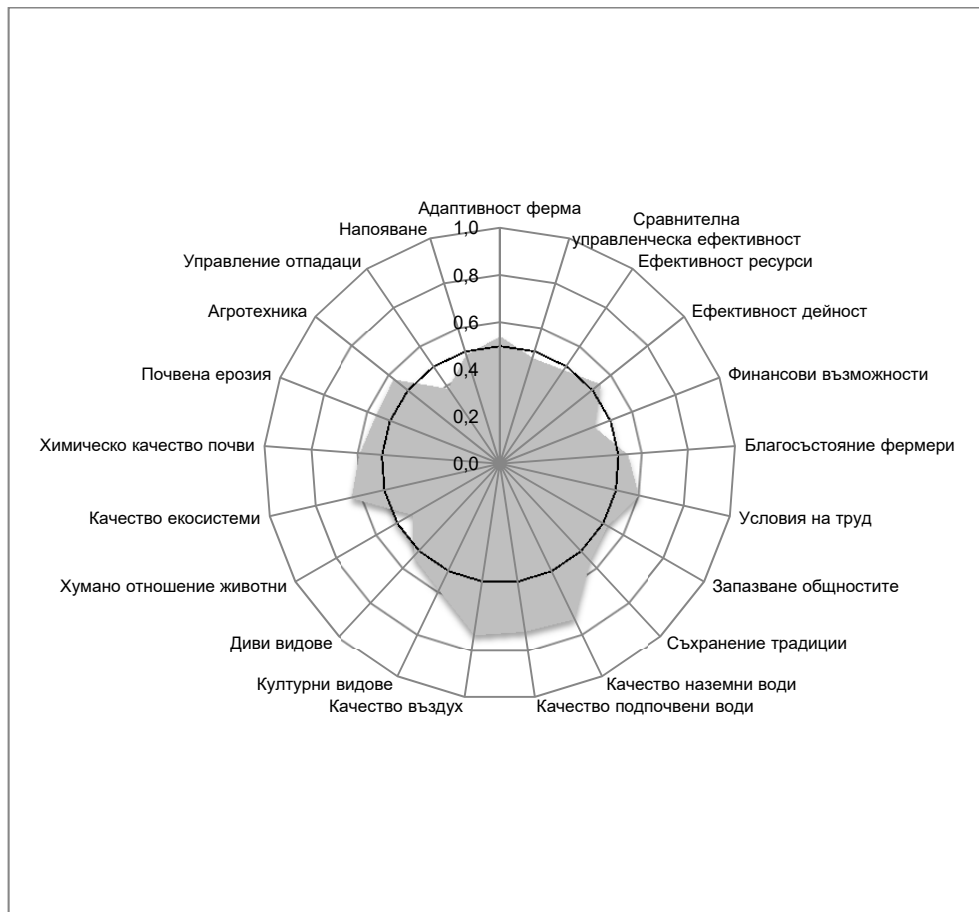

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Анализът по отделни критерии и показатели предоставя възможност за детайлен анализ на елементите, които допринасят за/или понижават равнището на устойчивост на стопанствата. Например недостатъчната финансова стабилност е детерминирана от слабите финансови възможности (0,43), които от своя страна са предопределени от ниската рентабилност на собствен капитал (0,36), обща ликвидност (0,44) и финансова автономност (0,48) (вж. фиг. 8 и 9).

Фигура 8

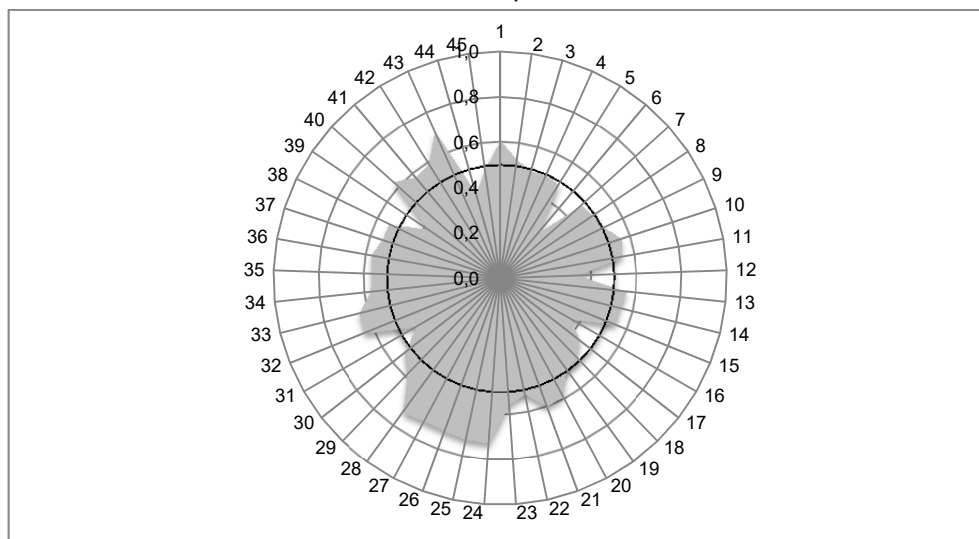
Равнище на устойчивост на физическите лица по отделни критерии за управленска, икономическа, социална и екологична устойчивост

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Фигура 9

Показатели* за оценка на устойчивостта на стопанствата на физически лица

*1 – Равнище на адаптивност към пазарната среда; 2 – Равнище на адаптивност към институционалната среда; 3 – Равнище на адаптивност към природната среда; 4 – Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси; 5 – Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на природни ресурси; 6 – Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на краткотрайни активи; 7 – Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на дълготрайни активи; 8 – Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на иновации; 9 – Сравнителна ефективност на снабдяването и управлението на финанси; 10 – Сравнителна ефективност на управлението на реализацията на продукта; 11 – Равнище на производителност на труда; 12 – Продуктивност на земята; 13 – Продуктивност на животните; 14 – Рентабилност на производството; 15 – Доходност на стопанството; 16 – Рентабилност на собствения капитал; 17 – Обща ликвидност; 18 – Финансова автономност; 19 – Доход на член от фермерското домакинство; 20 – Удовлетвореност от дейността; 21 – Съответствие на нормативните изисквания за труд; 22 – Принос в съхранение на общностите; 23 – Принос в съхранение на традициите; 24 – Съдържание на нитрати в наземните води; 25 – Съдържание на пестициди в наземните води; 26 – Съдържание на нитрати в подпочвените води; 27 – Съдържание на пестициди в подпочвените води; 28 – Степен на замърсяване на въздуха; 29 – Брой на културите; 30 – Брой на дивите видове на територията на фермата; 31 – Степен на спазване на хуманно отношение към животните; 32 – Степен на съхранение на услугите на екосистемите; 33 – Органичен състав на почвата; 34 – Киселинност на почвата; 35 – Засоляване на почвата; 36 – Степен на ветрова ерозия; 37 – Степен на водна ерозия; 38 – Сеитбооборот; 39 – Брой на животните на единица площ; 40 – Норма на торене с натрий; 41 – Норма на торене с калий; 42 – Норма на торене с фосфор; 43 – Степен на прилагане на добрите земеделски практики; 44 – Начин на съхранение на оборската тор; 45 – Степен на напояване.

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

При стопанствата на физическите лица голяма част от показателите за устойчивост са с ниски значения и водят до намаляване на устойчивостта по отделни аспекти и общо за фермите. За управленския аспект на устойчивостта при тях са малки адаптивността към природна среда (0,49) и сравнителната ефективност на снабдяването и управлението на трудови ресурси (0,49), земя (0,49), дълготрайни активи (0,48) и иновации (0,49), а особено ниски са краткотрайните активи (0,26).

В икономически аспект устойчивостта на стопанствата на физическите лица е особено слаба по отношение на: продуктивност на животните (0,34), рентабилност на собствения капитал (0,36), обща ликвидност (0,44) и финансова автономност (0,48). В социален план устойчивостта е ниска единствено по отношение на дохода на член от фермерско домакинство (0,49), а в екологичен – на допустимия брой на животните на единица площ (0,43), начина на съхранение на оборска тор (0,39), спазването на принципите за хуманно отношение към животните (0,43) и степента на напояване (0,49). Ето защо в посочените области трябва да се предприемат адекватни мерки от мениджърите на стопанствата и от държавата, за да се подобри аспектната и цялостната устойчивост на стопанствата на физическите лица.

В същото време част от индикаторите за екологична устойчивост на такъв тип ферми имат сравнително високи положителни значения в границите на доброто равнище като: съдържание на нитрати и пестициди в наземните води; съдържание на нитрати и пестициди в подпочвените води; степен на замърсяване на въздуха; степен на прилагане на добрите земеделски практики. Тези предимства на стопанствата на физическите лица трябва да се запазят и да се подобряват, а останалите показатели за екоефективност – да се повишават, за да се поддържа и издига аспектната и общата им устойчивост.

Ниските равнища на показателите очертават и конкретните области, в които трябва да се подобри равнището на устойчивостта на фермите чрез адекватна промяна на стратегията им и/или на обществените политики по отношение на фермерските структури. Например, въпреки че общата адаптивност на стопанствата е сравнително висока (0,54), то тази към промените в природната среда (климат, екстремни явления и др.) е ниска (0,49). Следователно е необходимо да се предприемат мерки за подобряване на такъв тип адаптивност чрез обучения, информация, подобряване на агротехниката, на структурата на производство и сортовете, технологични и организационни иновации и т.н.

Същевременно високите равнища на определени показатели изразяват абсолютните и сравнителните предимства на стопанствата на физическите лица по отношение на устойчивото развитие. На съвременния етап те се изразяват в добрата екоефективност по отношение на: (ниското) съдържание на нитрати и пестициди в наземните и подпочвените води; опазването на качеството на въздуха и на услугите на екосистемите; степента на прилагане на добрите земеделски практики; съхранението на органичния състав на почвата; прилага-

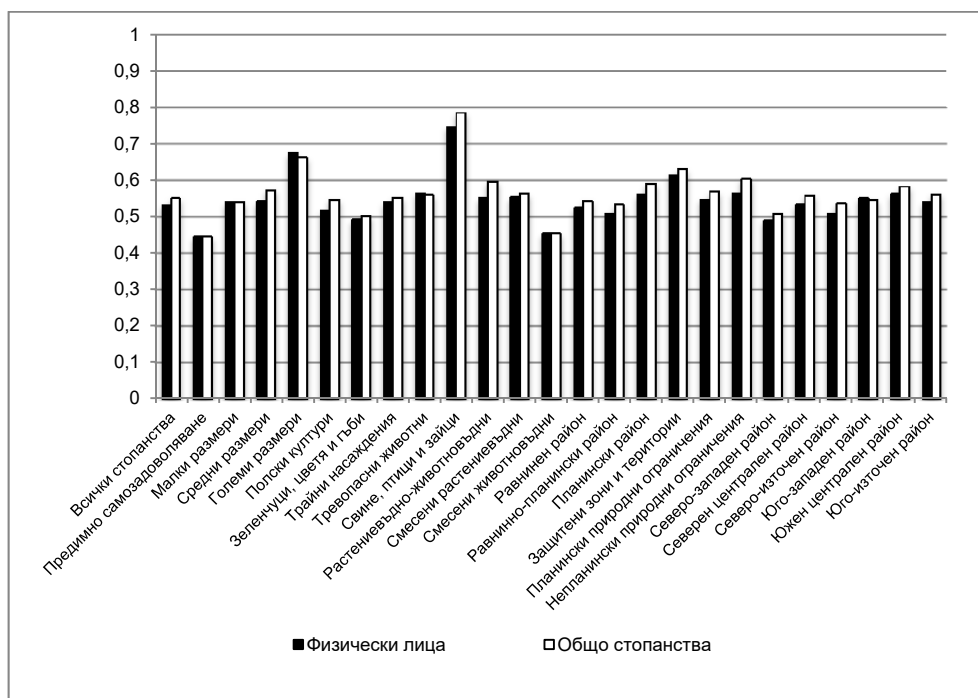
нето на препоръчителните норми за торене с азот; добрата адаптивност към пазара (цени, конкуренция, търсене и др.) и приемливите условия на труд.

Устойчивост на стопанствата на физически лица от различен вид

Съществува голяма вариация в равнищата на устойчивост на фермите на физически лица с различен размер, производствена специализация, екологично и географско местоположение (фиг. 10).

Фигура 10

Индекс на устойчивост на стопанства физически лица от различен
тип и с различно местоположение

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

С най-висока устойчивост – в рамките на доброто ниво, са стопанствата на физически лица с големи размери, специализираните в свине, птици и зайци, тези със земи в защитени зони и територии и разположените в Южен централен район на страната. В същото време с ниска устойчивост са фермите, които са предимно за самозадоволяване, специализираните в смесено животновъдство и в зеленчуци, цветя и гъби, както и разположените в Северозападен район. В

зависимост от екологичната локация най-ниска в рамките на доброто ниво е устойчивостта на стопанствата на физическите лица, разположени в равнинно-планинските райони на страната.

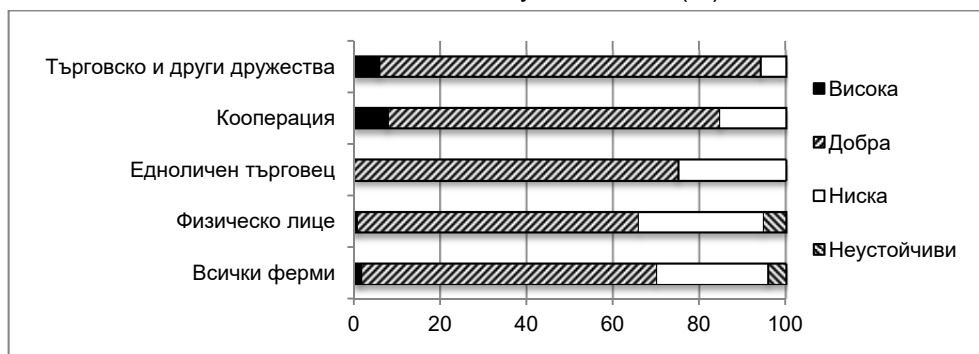
Стопанствата от този тип са най-многочислени и до голяма степен (пред)определят средната устойчивост на фермите в България. Поради това равнището на обща устойчивост на стопанствата на физическите лица от различен вид се отклонява незначително от средните нива на устойчивост на основните типове стопанства у нас. В същото време значителната вариация на устойчивостта на тези ферми в зависимост от техния вид показва, че големината, производствената специализация и местоположението им са по-важен фактор за тяхната устойчивост, отколкото юридическия им статут.²

Структура на стопанствата на физически лица с различно ниво на устойчивост

Общото и частните равнища на устойчивост на фермите на физическите лица не дават пълна представа за състоянието на всички стопанства, тъй като съществува голяма вариация в дела на фермите с различни нива на устойчивост. Почти две трети от стопанствата на физически лица в България са с добра, а само под 1% са с висока устойчивост (фиг. 11). В същото време повече от една трета от всички ферми от този тип (34%) са с ниска устойчивост или напълно неустойчиви (5%).

Фигура 11

Структура на стопанствата от различен юридически тип с нееднакво ниво на устойчивост (%)

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Делът на стопанствата на физически лица с ниска устойчивост е много по-голям в сравнение с фермите с подобно равнище в другите юридически типове у

² Това е вярно и за някои видове фирми (например тези с големи за отрасъла размери, специализирани в преживни животни и т.н.), докато при кооперациите специфичната юридическа (и управленска) форма е критичен фактор, определящ нивото на устойчивост, а не принадлежността към конкретна категория стопанства в България (Bachev, 2017).

нас, като неустойчивите са изключително от тази група стопанства. Най-значителен е делът на стопанствата с добра и висока устойчивост в групата на търговските и други дружества, следвани от кооперациите и едноличните търговци, като всеки четвърти от едноличните търговци е с ниско ниво на устойчивост, подобно на 15% от кооперациите и 6% от търговските и други дружества. Посочените данни изразяват сравнителните предимства на другите юридически (и управленски) типове стопанства в сравнение с тези на физическите лица по отношение на устойчивото развитие. Те потвърждават и добре познатата тенденция към постоянно намаляване на броя и значимостта на фермите на физическите лица в структурата на българските ферми през последните две десетилетия (Башев, 2011).

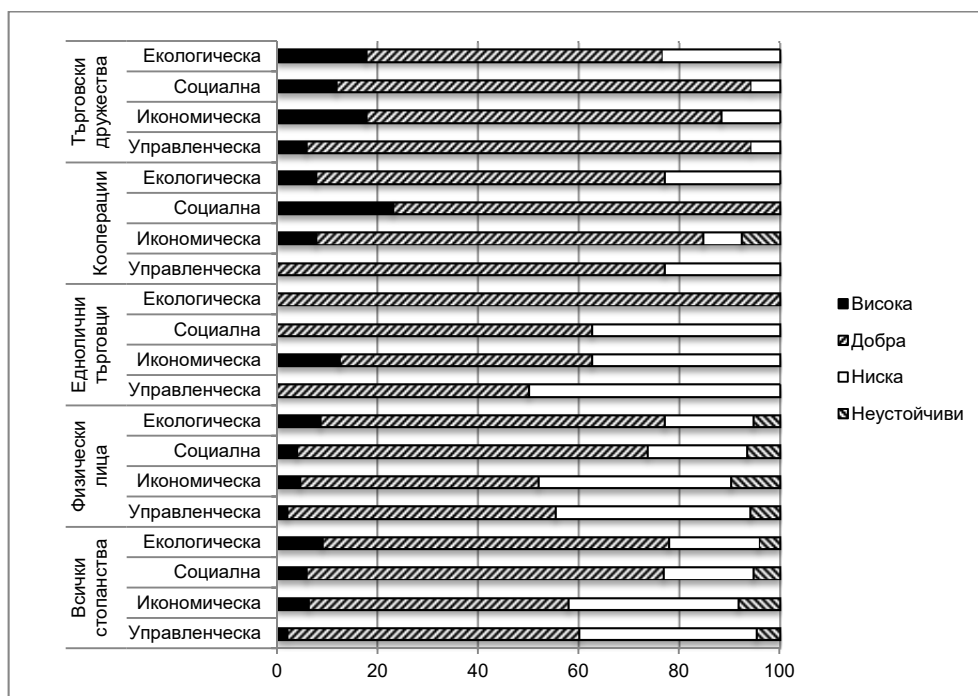
Анализът на структурата на стопанствата с различна степен на устойчивост за всеки от основните аспекти на устойчивостта дава важна информация за дългосрочната устойчивост на фермите на физическите лица и за факторите за нейното подобряване. Според нашата оценка 45% от анкетираните са с ниска управленска устойчивост или са управленски неустойчиви (вж. фиг. 12). Това показва, че сравнителната ефективност (потенциал) на управлението на снабдяването с труд, земя, финанси и др. и на реализацията на продукцията им е по-малка, отколкото в друга възможна организация, и че адаптивността им към променящата се среда е недостатъчна. Същевременно 48% от всички стопанства на физически лица в България са с ниска икономическа устойчивост или са икономически неустойчиви (всяка десета). Това означава, че значителна част от тези ферми са недостатъчно управленски и икономически устойчиви за посрещане на съвременните социално-икономически, пазарни, институционални и природни предизвикателства и ако не се предприемат кардинални мерки (модернизация, реорганизация, обществена подкрепа, регулации и т.н.) за подобряване на устойчивостта им, те не биха могли да съществуват в близко време.

Делът на стопанствата на физическите лица с недостатъчна икономическа и управленска устойчивост е по-висок от този на кооперациите, търговските и други дружества, а по отношение на икономическата устойчивост - и в сравнение с едноличните търговци. Следователно в близко бъдеще управлението на ресурсите на (голяма част от) икономически и управленски нискоустойчивите и неустойчивите стопанства на физически лица най-вероятно ще се прехвърли в организациите с по-високи сравнителни предимства (ефективност, устойчивост) от друг юридически тип и/или във фермите на физически лица с по-висока устойчивост. По отношение на социалния аспект съотношението е по-благоприятно – повечето стопанства на физическите лица са с добра или висока социална устойчивост. Въпреки това над една четвърт от тях са с ниска социална устойчивост или са социално неустойчиви, като единствено делът на едноличните търговци с неблагоприятни нива на социална устойчивост е по-голям. Това означава, че социалната ефективност от стопанствата на физическите лица за фермерите, общностите и обществото не отговаря на съвре-

менните потребности и стандарти. Голяма част от тези стопанства сега са с ниска социална устойчивост или са социално неустойчиви, което компрометира и цялостната им средносрочна и дългосрочна устойчивост. Във връзка с това е необходимо незабавно да се предприемат кардинални мерки за подобряване на доходите и условията на труд и живот на фермерите и техните домакинства, както и да се повиши значимостта им за съхранение на селските общности и традиции.

Фигура 12

Структура на фермите от различен тип с различно ниво на управленска, икономическа, социална и екологична устойчивост (%)

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

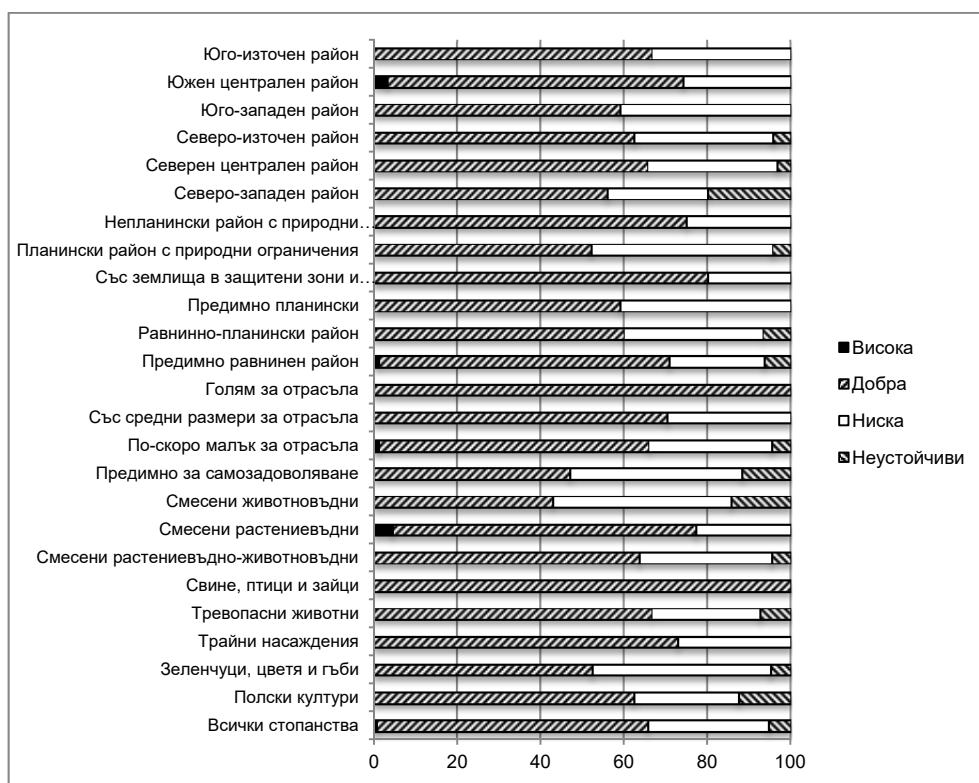
Екологичната устойчивост на доста ферми на физически лица е добра или висока, но има и немалка част, които са с ниска екоустойчивост (18%) или дори са екологично неустойчиви (5%). Делът на стопанствата с влошена екорезултатност е подобен на този при кооперациите и търговските и други дружества и отстъпва единствено на едноличните търговци. Данните показват, че екологичната ефективност на голям брой ферми на физически лица в България не отговаря на съвременните норми и стандарти за опазване на земеделските

земи, водите, въздуха, биоразнообразието, за услуги на екосистемите и за благосъстояние на животните. Значителна част от българските ферми сега са с ниска екологична устойчивост или са еконеустойчиви, което компрометира и тяхната цялостна дългосрочна устойчивост. Ето защо трябва да се предприемат ефективни мерки за подобряване на екоефективността в тези стопанства чрез обучение, информирание, стимулиране, санкциониране и т.н.

Съществува значителна диференциация и в дела на стопанствата с различно ниво на устойчивост при основните видове ферми на физически лица (фиг. 13). Всички от тях с големи размери и специализираните в свине, птици и зайци, мнозинството от тези в смесено растениевъдство и трайни насаждения, разположените в непланински райони с природни ограничения и със земи в защитени зони и територии са с добра (а някои и с висока) устойчивост.

Фигура 13

Структура на стопанствата на физическите лица от различен вид с различно ниво на устойчивост (%)

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Същевременно с ниска устойчивост или неустойчиви са повечето от фермите на физически лица, които са предимно за самозадоволяване, както и тези със смесено животновъдство. Значителен е и дялът на нискоустойчивите или неустойчивите при отглеждащите зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни и с растениевъдно-животновъдна специализация, при разположените в планински райони с природни ограничения, в равнинно-планински райони, както и в Северозападния и Югозападния район.

Приведените данни за разслояването на фермите от различен тип в групи с различно ниво на устойчивост трябва да се вземат предвид при прогнозирането на броя и значимостта на стопанствата на физическите лица от всеки вид и местоположение. Това ще допринесе за усъвършенстване на обществените (структурни, отраслови, регионални, екологични и т.н.) политики за подкрепа на земеделските производители от този тип във всички подотрасли, екосистеми и райони на България.

Фактори за устойчивост на стопанствата на физически лица

Действията на физическите лица за устойчиво функциониране и развитие се стимулират или ограничават в различна степен от многообразни социални, икономически, пазарни, идеологически, личностни и други фактори.

Според мениджърите на анкетираните ферми факторите, които в най-голяма степен стимулират техните действия за повишаване на *управленската устойчивост* на стопанството им, са: нормативните документи, стандарти, норми и др.; наличната информация; достъпът до фермерски съвети; професионалното обучение на мениджъра и наетите работници; личната убеденост и удовлетвореност; положителният опит на други ферми; наличните иновации; финансовите възможности; регистрацията и сертификацията на продукти и услуги; частните договори и др. (вж. фиг. 14).

Факторите, които най-много стимулират действията на мнозинството от стопанствата за повишаване на *икономическата им устойчивост*, са: пазарното търсене и цени; получаваните директни държавни субсидии; пазарната конкуренция; участието в държавните програми за подпомагане; финансовите възможности; възможностите за изгоди в сегашния момент, както и в близко бъдеще; данъчните преференции; възможностите за изгоди в по-далечно бъдеще; интеграцията с купувача на продукцията.

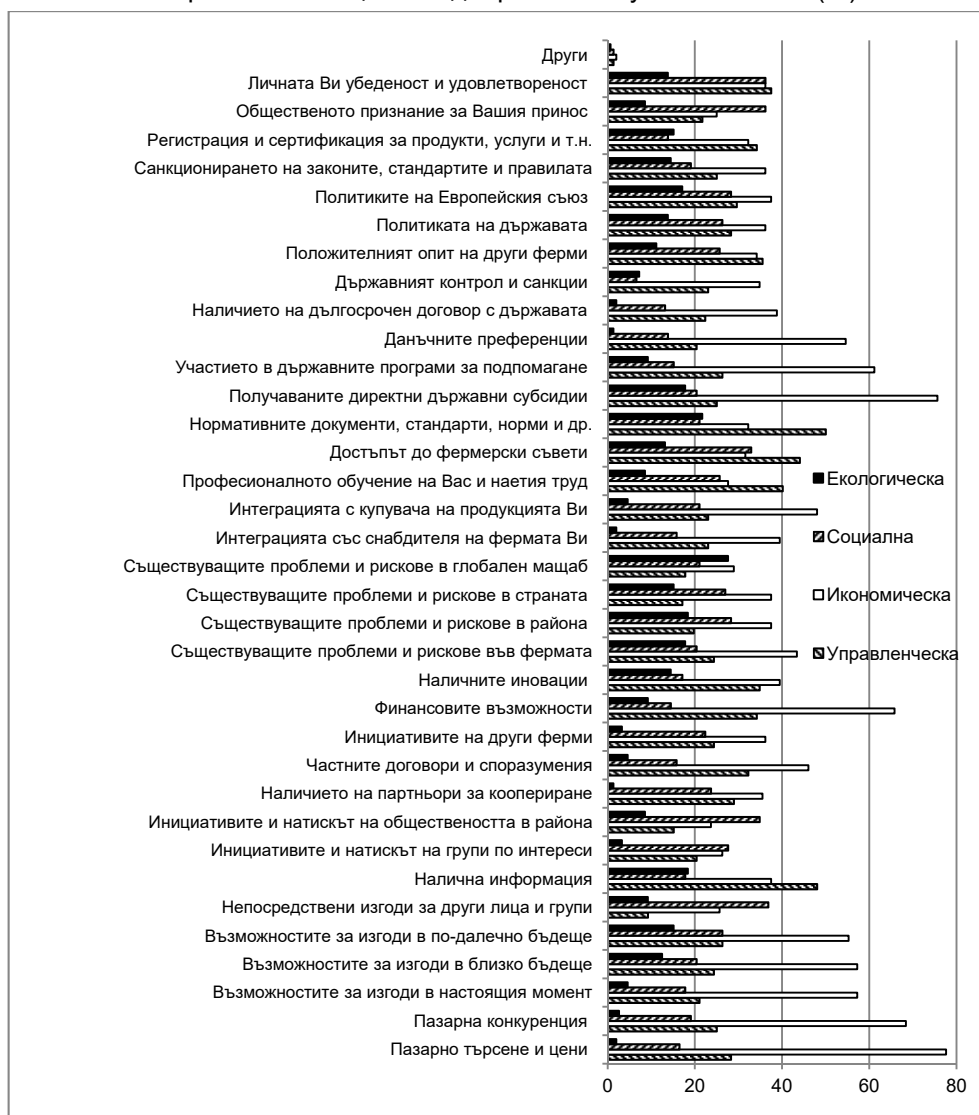
Според най-голяма част от стопанствата действията им за повишаване на *социалния аспект на устойчивост* са стимулирани най-вече от: личната убеденост и удовлетвореност; общественото признание за приноса им; непосредствените изгоди за други лица и групи; инициативите и натиска на обществеността в района; достъпа до фермерски съвети; политиките на ЕС и съществуващите проблеми и рискове в района.

Факторите, които най-сериозно насърчават фермите за повишаване на *екологичната им устойчивост*, са: съществуващите проблеми и рискове в

глобален мащаб; нормативните документи, стандарти, норми и др.; съществуващите проблеми и рискове в района и политиките на ЕС.

Фигура 14

Фактори, които в най-голяма степен стимулират действията на стопанствата на физически лица за подобряване на устойчивостта (%)

Източник. Анкета с мениджъри на земеделски стопанства, юли 2016 г.

Всички посочени специфични стимули за стопанствата на физически лица трябва да се имат предвид при усъвършенстване на обществените политики и програми за устойчиво развитие.

Нашето проучване установи, че обществените политики оказват сравнително малко въздействие върху управленската устойчивост на фермите на физически лица. Държавните и европейските механизми на регулация и подкрепа, които в най-голяма степен повишават управленската устойчивост на анкетираните стопанства, са: професионално обучение и съвети; задължителни стандарти, норми, правила и ограничения; модернизиране на земеделските стопанства и създаване организации на производителите.

Икономическата устойчивост на стопанствата на физически лица в България се подобрява най-много благодарение на многообразните механизми на обществена регулация и подкрепа. Инструментите, които влияят върху икономическата устойчивост на най-голям дял от анкетираните ферми, са: директните субсидии на база единица площ; националните доплащания за продукти, животни и др.; модернизирането на земеделските стопанства; „зелените“ плащания и подпомагането на полупазарни стопанства.

Въздействието на държавните и европейските политики върху социалната и екологичната устойчивост на фермите на физически лица е сравнително най-слабо. Инструментите, които увеличават социалната устойчивост на по-голяма част от тях, са: стратегии за местно развитие; услуги за населението в селските райони; обновяване и развитие на населените места и насърчаване на туристическите дейности. За повишаване на екологичната устойчивост на тези стопанства най-значими са: зелените плащания; подпомагането за биологично земеделие; задължителните стандарти, норми, правила и ограничения и агроекологичните плащания.

При усъвършенстването на политиките и програмите за подпомагане в отрасъла и на фермите от различен тип и местоположение трябва да се вземат предвид всички представени данни за реалното влияние на отделните механизми и инструменти на обществена подкрепа върху различните аспекти на устойчивост на стопанствата на физически лица

Според анкетираните делът на мениджърите-мъже, чиито ферми са с добра или висока устойчивост, е значителен (67,3%) и е по-голям от този на стопанствата, ръководени от жени (57,1%). Високите значения на показателя при двата пола обаче показват, че няма съществена разлика по отношение на устойчивото управление на стопанствата.

Съществува силна връзка и между възрастта на мениджъра и устойчивостта на фермите, като добра или висока устойчивост се отчита най-вече при стопанствата с мениджъри млади фермери до 40 години (81,6%), Сравнително по-малкият дял на мениджърите на възраст от 56 до 65 години (45%) показва, че тази група или се фокусира върху чисто икономическата жизненост на стопанствата (стратегия на печелене или оцеляване), или не са заинтересувани от дългосрочната устойчивост (поради план за предстоящо

преустановяване на дейността, липса на наследник, готов да продължи бизнеса, и т.н.).

При оценката на връзката между устойчивостта на стопанството и характера на проблемите в района, в който то е разположено, се вижда, че най-голям дял ферми на физически лица с добра или висока устойчивост са в райони с „големи и екстремни икономически проблеми“, с „нормални социални проблеми“ и с „малки или без екологични проблеми“. Във връзка с това може да се обобщи, че равнището на устойчивост на стопанството зависи преди всичко от управленските качества и стратегията на мениджърите за решаване на социално-икономическите проблеми и от екологичната даденост (предимства, проблеми и рискове) в района, в който то е разположено.

Установяват се силни връзки и между равнищата на компетентност и на спазване на принципите на управленска, икономическа, социална и екологична устойчивост и нивата на устойчивост на стопанствата на физическите лица. За всички аспекти на устойчивостта е изключително голям дялът на фермите с добра или висока устойчивост, които познават и прилагат добре или много добре принципите на устойчивото земеделие. Следователно повишаването на компетентността, културата и практиката на устойчивото фермерство е важен фактор за подобряване на устойчивостта на стопанствата на физическите лица.

Анализът на отговорите на анкетираните ферми показва, че най-сериозен е дялът на тези с добра и висока устойчивост при стопанствата с по-продължителен период на съществуване и на полагане на грижи за подобряване на устойчивостта на фермата – с максимални значения са съществуващите 11 - 15 години (съответно 69,2 и 81,8%). Това потвърждава извода, че устойчивото фермерство изисква дългосрочна стратегия и целенасочени грижи за подобряване на отделните аспекти на устойчивостта. Сравнително по-малкият дял на стопанствата с добра устойчивост при полагашите грижи над 15 години вероятно е резултат от липсата на ефективна модернизация на стратегиите, които да съответстват на променящата се социално-икономическа, институционална и природна среда през последните години.

При анализа е отчетен много висок дял на фермите с добра или висока устойчивост при всички инструменти на политиките, които според мениджърите в най-голяма степен повишават управленската, икономическата, социалната и екологичната устойчивост на стопанствата им.

Установи се също, че съществува силна връзка и между степента на обществена подкрепа и равнището на устойчивост на фермите на физическите лица. Политическите механизми и инструменти, които най-силно са въздействали реално върху повишаването на устойчивостта на повечето от подкрепяните стопанства са: по отношение на управленската устойчивост – националните доплащания за продукти, животни и др.; във връзка със социалната устойчивост – „зелените“ плащания, професионалното обучение и съвети; по отношение на екологичната устойчивост – модернизацията на земеделските

стопанства; по отношение на управленската, социалната и екологичната устойчивост – добавяне на стойност на земеделските и горските продукти, плащания за природни ограничения в планински и непланински район, агроекологични плащания, подпомагане на биологичното земеделие и разнообразяване, насочено към неземеделски дейности.

*

Проведеното анкетно проучване включва типични и в някаква степен устойчиви (перспективни) стопанства на физически лица в България, което означава, че извадковото равнище е по-високо от реалното (средното) в страната. Въпреки това извършеното първо по рода си широкомащабно изследване върху устойчивостта на тези ферми позволява да се направят важни изводи за равнището на стопанска устойчивост и да се отправят препоръки за усъвършенстване на управленската и оценителната практика.

Предложеният холистичен подход дава възможност за оценка, анализ и подобряване на равнището на устойчивост на индивидуална ферма и на стопанствата от различен вид общо и по основни аспекти, принципи, критерии и показатели на устойчивост. Същевременно различната степен на агрегация позволява резултатите от оценката да се използват от различни управленски нива – от най-ниско (стопанско) до най-високо (политическо). Този подход трябва да бъде подробно дискутиран, експериментиран, усъвършенстван и адаптиран към конкретните условия на функциониране и развитие на стопанствата от даден вид и местоположение, а също и в зависимост от специфичните нужди на вземащите решения на различни нива.

Общата устойчивост на фермите на физическите лица в България е на добро равнище – с най-високи значения са екологичната и социалната устойчивост, близка до границата с ниското ниво е управленската устойчивост, а икономическата устойчивост е на ниско равнище. Нещо повече, сравнителната устойчивост на тези ферми общо и по отделни аспекти е по-малка от средната устойчивост на стопанствата у нас и от равнището на устойчивост на другите юридически типове. Съществува също и голяма вариация в нивата на устойчивост на фермите от различен вид и местоположение. Освен това делът на фермите на физическите лица с добра и висока устойчивост е по-нисък в сравнение с другите категории стопанства. Всичко това означава, че повечето от тези ферми нямат сравнителни предимства по отношение на ефективността и устойчивостта и в средносрочен план ще престанат да съществуват, като прехвърлят управлението на ресурсите в по-ефективни и устойчиви структури.

Предвид актуалността на такива всеобхватни оценки на равнището и факторите на устойчивост на стопанствата и голямата им ползност за фермерското управление и аграрните политики, подобни изследвания трябва да се разширяват, като се повишава тяхната прецизност и представителност.

Това обаче налага по-тясно сътрудничество на всички заинтересувани страни и включване на самите фермери, аграрни организации, местни и държавни органи, групи по интереси, научни институти, експерти и др. Същевременно е необходимо да се повиши точността на оценките, които трябва да се базират освен на преценки на самите мениджъри и на друга адекватна информация от полеви проучвания и тестове, статистически и други данни и експертизи на специалисти в съответната област.

Използвана литература:

Башев, Х. (2006). Оценка на устойчивостта на българските ферми. - Икономика и управление на селското стопанство, N 3, с. 18-28.

Башев, Х. (2011). Конкурентоспособност на земеделските стопанства на физически лица. - Икономика и управление на селското стопанство, N 5, с. 55-65.

Башев, Х. (2012). Ефективност на фермите и аграрните организации. - Икономическа мисъл, бр. 4, с. 46-77.

Башев, Х. (2016). Дефиниране и оценка на устойчивостта на фермите. - Икономически изследвания, бр. 3, с. 158-188.

Башев, Х. (2016а). Устойчивост на фермата. - Икономика 21, N 1, с. 22-58.

Иванов, Б., Т. Радеев, Д. Димитрова, П. Борисов (2009). Устойчивост в земеделието. С.: Авангард Прима.

Йовчевска, П. (2016). Селото. устойчивост в режим на трансформации. – В: Селото. общности и идентичности, трансформации и предизвикателства. Троян: АПП „Аля“, с. 99-114.

Котева, Н. (2016). Конкурентоспособност на земеделските стопанства в условията на ОСП на ЕС. С.: Авангард Прима.

Кънева, К. (2015). Институционални промени и структурна реформа в земеделските стопанства. С.: Авангард Прима.

Хаджиева, В., Д. Митова, М. Анастасова, Х. Башев, В. Мицов, С. Маджарова (2005). Планиране на устойчивото развитие на земеделското стопанство. – Икономика и управление на селското стопанство, N 5, с. 37-43.

МЗХ (2012). Преброяване на земеделските стопанства в България през 2010 г.

Andreoli, M. and V Tellarini (2000). Farm sustainability evaluation. methodology and practice, Agriculture, Ecosystems & Environment, Vol. 77, Issues 1-2, p. 43-52.

Bachev, H. (2005). Assessment of Sustainability of Bulgarian Farms, proceedings. XIth Congress of the European Association of Agricultural Economists. Copenhagen.

Bachev, H. (2010). Governance of Agrarian Sustainability. New York: Nova Science Publishers.

Bachev, H (2016). A Framework for Assessing Sustainability of Farming Enterprises. – Journal of Applied Economic Sciences, Vol XI, 1(39), p. 24-43.

Bachev, H (2016a). Sustainability of Farming Enterprise – Understanding, Governance, Evaluation. – EKOHOMIKA, 2 (179), p. 6-15.

Bachev, H. (2016b). The Sustainability of Farms. – Economics, N 1, p. 20-53.

Bachev, H. (2017). Sustainability Level of Bulgarian Farms. – Bulgarian Journal of Agricultural Science, 1.

Bachev, H. and A. Peeters (2005). Framework for Assessing Sustainability of Farms. – In: Farm Management and Rural Planning, N 6. Kyushu University, Fukuoka, p. 221-239.

Bachev, H., N. Koteva, K. Kaneva, D. Terziev, and D. Vanev (2016). Sustainability of Bulgarian Farms during Reformed CAP Implementation. Proceedings of International Conference „Fostering agriculture innovation and business opportunities for rural renaissance”. Sofia, October 27-28.

Bastianoni, S, N. Marchettini, M. Panzieri, E. Tiezzi (2001). Sustainability assessment of a farm in the Chianti area (Italy). – Journal of Cleaner Production, Vol. 9, Issue 4, p. 365–373.

Brklacich, M., C. Bryant and B. Smith (1991). Review and appraisal of concept of sustainable food production systems. – Environmental Management, 15(1), p. 1-14.

Edwards, C., R. Lal, P. Madden, R. Miller and G. House (eds.). (1990). Sustainable Agricultural Systems. Iowa: Soil and Water Conservation Society.

Fuentes, M. (2004). Farms Management Indicators Related to the Policy Dimension in the European Union. OECD Expert Meeting on Farm Management Indicators and the Environment. New Zealand, 8-12 March.

Häni, F., L. Pintér and H. Herren (2006). Sustainable Agriculture. From Common Principles to Common Practice. Proceedings of the First Symposium of the International Forum on Assessing Sustainability in Agriculture (INFASA). Bern, Switzerland, March 16.

Hansen, J. (1996). Is Agricultural Sustainability a Useful Concept. – Agricultural Systems, 50, p. 117-143.

Lewandowski, I., M. Härdtlein, M. Kaltschmitt (1999). Sustainable crop production. Definition and methodological approach for assessing and implementing sustainability. – Crop Science, 39, p. 184-193.

Lopez-Ridaura, S., O. Masera, M. Astier (2002). Evaluating the sustainability of complex socio-environmental systems. The MESMIS framework. – Ecological Indicators, 2, p. 135-148.

Mirovitskaya, N. and W. Ascher (eds.) (2001). Guide to Sustainable Development and Environmental Policy. London: Duke University Press.

Raman, S. (2006). Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect. New York: The Haworth Press Inc.

Rigby, D., P. Woodhouse, T. Young, M. Burton (2001). Constructing a farm level indicator of sustainable agricultural practice. – *Ecological Economics*, Vol. 39, Issue 3, p. 463–478.

Sauvenier X., J. Valekx, N. Van Cauwenbergh, E. Wauters, H. Bachev et al. (2005). Framework for Assessing Sustainability Levels in Belgium Agricultural Systems – SAFE. Brussels: Belgium Science Policy.

Van Loon, G., S. Patil, and L. Hugar (2005). *Agricultural Sustainability. Strategies for Assessment*. London: SAGE Publications.

EC (2001). A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development.

FAO (2013). SAFA. Sustainability Assessment of Food and Agriculture systems indicators.

OECD (2001). Environmental indicators for agriculture, Vol. 3 „Methods and Results“. Paris.

UN (2015). Transforming our world. The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations Resolution A/RES/70/1 of 25 September 2015.

9.I.2017 г.

ASSESSMENT OF SUSTAINABILITY OF AGRICULTURAL FARMS OF NATURAL PERSONS IN BULGARIA

A holistic framework is applied on and assessment is made of sustainability of farms of Natural (Physical) Persons in Bulgaria. A framework of study is presented and overall characteristics of surveyed farms are outlined. Assessment is made on integral, governance, economic, social, and environmental sustainability of farms as a whole, and of different size, production specialization, and ecological and geographical location. Factors for improving sustainability of farms are identified, and directions for further research and amelioration of assessment practices in the sector are suggested.

JEL: Q12; Q18; Q56; Q57

Keywords: *sustainability of farms; governance, economic, social, environmental aspects*

The issue of adequate assessment of diverse aspects of sustainability of farms is among the most topical in both academic and practical respect – for managers of farms, professional associations of agricultural producers, policy-makers, interests groups, researchers, and public at large (Bachev, 2005, 2006, 2016, 2016a, 2016b; Ivanov et al., 2009; Yovchevska, 2016; Koteva, 2016; Kaneva, 2015; Hadjieva et al., 2005; Andreoli and Tellarini, 2000; Bachev and Petters, 2005; Bachev et al., 2016; Bastianoni et al., 2001; EC, 2001; FAO, 2013; Fuentes, 2004; Hani et al., 2006; OECD, 2001; Rigby et al., 2001; Sauvenier et al., 2005; UN, 2015). At the current stage of European Union (EU) Common Agricultural Policy (CAP) implementation in Bulgaria in particular very important are following questions: how to assess sustainability of Bulgarian farms; what is sustainability level of agricultural farms of different type; to what extent various mechanisms and instruments of Common policies of the Union affect sustainability of different farms; how to improve sustainability of holdings through effective changes in management strategies and forms of public intervention in the sector, etc.

All these issues are particularly important in respect to a specific type of agricultural holdings in the country – unregistered farms of Natural Persons. These farms account for almost 98% of all farms in the country, cultivate a third of all farmlands, graze 85% of the cows, 90% of the sheep, and around a third of the pigs, and employ almost 93% of the total workforce in the sector (MAF, 2012).

In academic publications, official documents and agricultural practices it is already a common practice, that besides the “pure” production-economic aspects, the farms sustainability has broader social and environmental aspects (“pillars”), which are equally important and have to be accounted for. However, critical for

* Institute of Agricultural Economics - Sofia, hbachev@yahoo.com

farm' sustainability and efficiency "governance" functions of the farm are largely ignored (Bachev, 2012). For example, frequently comparative governance efficiency and capacity for adaptation (pre) determine the overall sustainability of a farm despite its productivity, social responsibility or nature conservation of activity.

Furthermore, most of recommended frameworks for sustainability assessment employ "universal" approach for "faceless" farms without taking into consideration specificity of farm and socio-economic and natural environment in which individual holding functions. In such a "Nirvana" approach not real alternative organizations are used as a criterion but unrealistic (ideal) modes such as model of farming in developed countries; presumptions for universal and perfectly-defined and enforced property rights; universal rights and standards; effectively working administration; situation without public interventions in the sector, etc. In fact, the assessment framework is to take into account the real socio-economic, institutional and natural environment, in which a farm functions – the specific "Bulgarian" model of EU CAP implementation, evolution of technologies, industries, social preferences and demands, climate changes affecting agriculture, etc.

Finally, most of existing frameworks are not hierarchical and lack systemic organization of aspects and components of farm's sustainability, which (pre) determine arbitrary selection of the assessment indicators. Usually, the systems applied are either too simplified (limited number of "major" indicators), or unilateral ("pure" economic aspects, "pure" ecological" aspects), or too complicated and impossible to use in practice by farmers and managerial bodies.

This article applies a holistic framework for assessing sustainability of Bulgarian farms at the current stage of EU CAP implementation in Bulgaria, and evaluates absolute and comparative sustainability of holdings of Natural Persons with different size, product specialization, and ecological and geographical location.

Framework for assessing sustainability of farms of Natural Persons

Studying the farm as a management (governance) structure enables a proper understanding of efficiency and sustainability of economic organizations in agriculture (Bachev, 2012). In the long run no economic organization would exist if it were not efficient, otherwise it will be replaced by more efficient arrangement. Therefore, the problem of assessment of sustainability of farms is directly related to the estimation of the level of governance, economic, social and environmental efficiency of farms.

In the Traditional Economics the farm is presented as a "production structure" and the efficiency analysis is restricted to "optimization of technological factors" ("production" costs) according to marginal rule. However, this approach fails to explain a high sustainability and coexistence of numerous farms of different type (semi-market holdings, cooperatives, small commercial farms, large agri-firms, etc.) with great variation in "efficiency levels" in Bulgaria during the last two and a half decades.

In the real economy with positive transition costs and institutions "that matter" farms and other agrarian organizations are not only production but major governance structures – modes of governing the activities and the transactions (Bachev, 2012).

Therefore, sustainability of diverse type of farming structures cannot be properly understood and estimated without analyzing their comparative production *and* governance potential. The governance efficiency characterizes comparative potential of a particular form (type of farm) to minimize transaction costs and to increase transaction benefits in relation to another feasible organization in the specific socio-economic and natural environment (Bachev, 2012).

Hence a farm will be efficient (sustainable) if it manages all activities and transactions in the most economical way for the owner(s). If a farm does not govern transactions (activity) effectively, it will be unsustainable since it will have high costs and difficulties for functioning in the specific environment (as possibilities and restrictions) *compared* to another feasible (alternative) organization. In that case, there will be strong incentives for exploring the existing potential (adapting to a sustainable state) through reduction or enlargement of farm size, or via reorganization or liquidation of the farm. Consequently, some of the following will take place – either alternative farm or non-farm application of available resources; or farm expansion through employment of additional resources; or trade instead of internal use of own land and labor; or taking over by or merger with another farm or business.

Modes of governance and net benefits acceptable for the owners, community, society will vary according to personal preferences of individual agents, entrepreneurial skills and experience, risk aversion, opportunity costs of owned resources, institutional restrictions and norms, pressure and opportunities of specific environment (competition, demand, cooperation, support, climate change), etc.

Major types of farm activities (and transactions) subject of management are: supply and governance of labor resources; supply and governance of land and natural resources; supply and governance of material inputs; supply and governance of innovations; supply and governance of finance; and governance of marketing of products and services, etc. Thus, sustainability assessment is to include comparative efficiency of governance of each of these farming activities in the specific institutional, economic, social and natural environment in which that holding functions and evolves. If a lack of acceptable efficiency (significant costs and difficulties, insufficient benefits, etc.) is detected in relation to a feasible alternative(s), then the farm is to be considered low-sustainable or non-sustainable.

Next, the farm's potential for adaptation to constantly evolving market, economic, institutional, social and natural environment has to be evaluated through effective changes in governing forms, size, production structure, technologies, and behavior. If the farm does not have a potential to remain at or adapt to new more sustainable level(s), its comparative advantages and sustainability will be diminished, and (eventually) will be liquidated or transformed into another type of organization. For instance, if a farm faces enormous difficulties in meeting institutional norms and restrictions (imposed and enforced by EU new standards for quality, safety, environmental protection, animal welfare); higher social norms and requirements (for working conditions, income level, welfare of farmers and farm households; new demands of rural communities), and taking advantage of institutional opportunities

(access to public support programs); or it has serious problems supplying managers (as it is the case in a one-person farm when an elderly farmer does not have a successor wishing or being capable to take over the business), or supply of farmland (big demand of farmland by other entrepreneurs or for non-agricultural use), or funding activities (insufficient own finance, impossibility for coalition, selling equity or buying credit), or marketing output and services (changing market demand for certain products or needs of co-owners and buyers, a strong competition with imported products); or it is unable to adapt to existing environmental challenges and risks (warning, extreme climate, soil acidification, waters pollution, etc.), then it will not be sustainable despite the high historical or current efficiency. Therefore, adaptability of farm characterizes to the greatest extent the farm sustainability and has to be used as a main criteria and indicator for sustainability assessment.

In the literature and managerial practice there are diverse approaches for defining the farm sustainability: as alternative ideology (Edwards et al.; VanLoon et al.); as a new strategy (Mirovitskaya and Ascher, 2001); as a characteristic feature of agrarian system – e.g. „ability for achieving multiple goals” (Brklacich et al., 1991; Hansen, 1996), “capability (potential) of the system to maintain and improve its functions” (Lopez-Ridaura et al., 2002 ; Lewandowski et al., 1999); as a process of understanding and adapting to changes (Raman, 2006), etc.

We believe that the definition of the farm sustainability has to be based on the “literal” meaning of that term and perceived as system characteristics and “ability to exist in time”. It has to specify all major aspects of farming activity, which is to be managerially sustainable, and economically sustainable, and socially sustainable, and environmentally sustainable. Therefore, farm sustainability characterizes the ability (internal potential, incentives, comparative advantages, importance, efficiency) of a particular farm to maintain its governance, economic, social and ecological functions in the long run in the specific socio-economic and natural environment in which it functions and evolves (Bachev, 2016). Depending on the combination of all these dimensions, sustainability of a particular farm could be high, good, unsatisfactory, or the farm is unsustainable.

Farm sustainability has four aspects (“pillars”), which are equally important and always have to be taken into account:

- governance sustainability - to have good or high absolute and comparative efficiency in organization and management of activity and (internal and external) relations of the farm, and a high adaptability to evolving socio-economic and natural environment, according to specific preferences (type of enterprise, manner of production, long-term goals, etc.) and capabilities (education, experience, available resources, connections, power positions, etc.) of the owners of the enterprise;
- economic sustainability – to have good or high productivity of deployed natural, labor, material and financial resources, sufficient (“acceptable”) economic efficiency and competitiveness, and the required financial stability of activity;
- social sustainability – to have good or high social responsibility in regard to farmers, hired labor, other agents, communities, and consumers, and to contribute

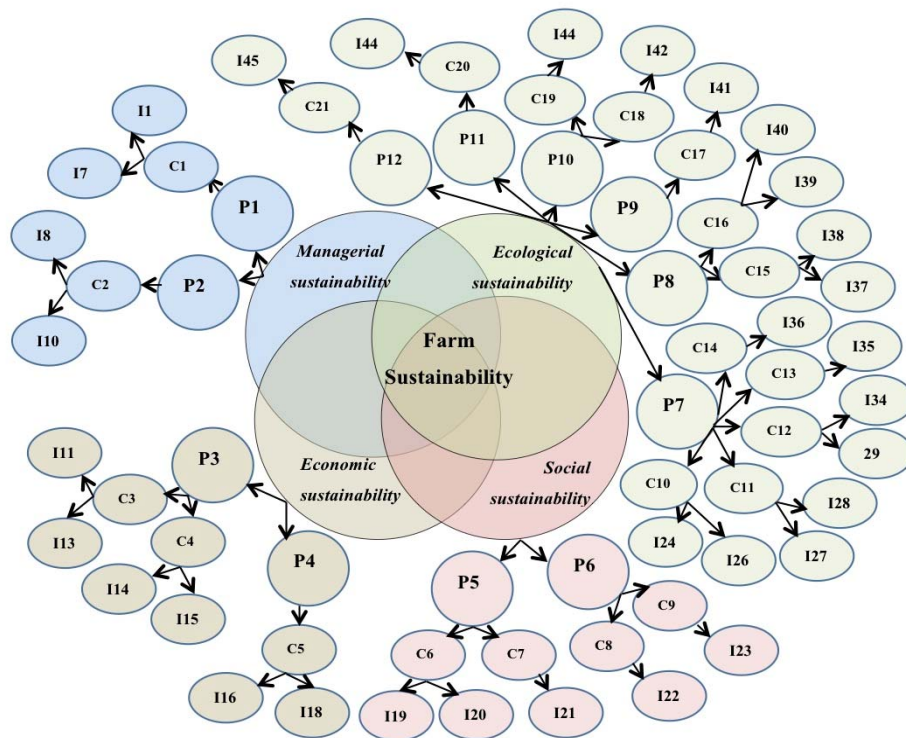
to preservation of agrarian resources and traditions, amelioration of wellbeing and life style of farm households, and development of rural communities and the society as a whole;

- environmental sustainability – to have good or high eco-efficiency of activity, which is to be associated with necessary conservation, recovery and improvement of components of natural environment (landscape, lands, waters, biodiversity, atmosphere, climate, ecosystem services, etc.) and the nature as a whole, respecting welfare of farm and wild animals, etc.

The framework for assessing sustainability of Bulgarian farms has to include hierarchical system of 12 Principles, 21 Criteria, 45 Indicators and Reference values (Figure 1)¹.

Figure 1

Hierarchical Framework for Assessing Sustainability of Bulgarian Farms*

* P – Principle; C – Criterion; I – Indicator.

¹ The specific content, justification, modes of selection, calculation and integration of all elements of that framework are presented in details in another publication of the author (Bachev, 2016).

The assessment of sustainability of the farms of Natural Persons in Bulgaria is based on a 2016 survey with the managers of “representative” farms of different type. The survey was carried out with the assistance of the National Agricultural Advisory Service and the major agricultural producers associations, which identified the “typical” holdings of different type and location.

The sustainability of individual farms is based on the estimates of the farm managers for each Indicator in four qualitative levels: “High/Higher or Better than the Average in the Sector/Region”, “Similar/Good”, “Low/Lower or Worse than the Average in the Sector/Region”, “Negative/Unsatisfactory/Unacceptable”. Qualitative estimates for individual farms are quantified and transformed into Sustainability Index for each indicator ($SI_{(i)}$) using following scales: 1 for “High”, 0,66 for “Good or Average”, 0,33 for “Low”, and 0 for “Unsatisfactory or Unacceptable”.

The classification of farms according to production specialization, ecological and administrative locations is based on the official typology for the farming holdings in Bulgaria. Every manager self-determines his/her farming enterprises as: Predominately for Subsistence, rather Small, Middle size or Big for the sector, and located mainly in Plain, Plain-mountainous or Mountainous region. The latter approach guarantees an adequate assessment since the farms’ managers are well aware of the specificity and comparative characteristics of their holdings in relations to others in the region and (sub)sector.

For an integral assessment of sustainability of the farm for each Criterion, Principle, Aspect, and for the Overall level, equal weights are used for each Principle in a particular Aspect, and for each Criterion in a particular Principle, and for each Indicator in a particular Criterion. Sustainability Indexes for the individual Criteria ($SI(c)$), Principle ($SI(p)$), Aspect ($SI(a)$), as well as the Integral Sustainability Index ($SI(o)$) are calculated by following formulas:

$$SI(c) = \sum SI(i)/n \quad n - \text{number of the Indicators in a particular Criterion}$$

$$SI(p) = \sum SI(c)/n \quad n - \text{number of the Criteria in a particular Principle}$$

$$SI(a) = \sum SI(p)/n \quad n - \text{number of the Principles in a particular Aspect}$$

$$SI(o) = \sum SI(a)/4$$

For interpretation of the quantitative levels the following sustainability levels of farms are distinguished by a Panel of Experts: “High” – range between 0,84 and 1, “Good” – range between 0,5 to 0,82, “Low” – range 0,22 to 0,49, and “Non-sustainable” – between 0 and 0,2.

The overall and the particular (Aspect, Principle, Criterion, Indicator) sustainability indexes of farms of a specific kind of a Natural Persons (size, specialization, location) are an arithmetic average of the Indexes of individual holdings in that particular group.

Overall characteristics of surveyed farms

The survey with the farms of Natural Persons includes 152 managers of such holdings, which comprises around 0,2% of all registered under 1999 Regulation No 3 for creation and maintaining a Registry of Agricultural Producers in Bulgaria (MAF, 2015). Managers of representative farms of all major types have been questioned – holdings of different size, specialization and location (see theTable). The type structure and the importance of surveyed farms approximately corresponds to the real structure of Natural Persons in Bulgaria.

Table

Characteristics of Surveyed Farms of Natural Persons

Type and specialization	Share	Location	Share
Mainly subsistence	11,18	Mainly plain region	51,97
Small for the sector	57,89	Plain-mountainous region	19,74
Middle size	28,95	Mainly mountainous region	14,47
Big size for the sector	1,32	Lands in protected zones and territories	6,58
Field crops	10,53	Mountainous regions with natural handicaps	15,13
Vegetables, flowers, and mushrooms	13,82	Non-mountainous regions with natural handicaps	1,97
Permanent crops	24,34	North-West region	15,79
Grazing livestock	17,76	North-Central region	21,05
Pigs, poultry, and rabbits	0,66	North-East region	15,13
Crop-livestock	14,47	South-West region	14,47
Mix crops	13,82	South-Central region	19,74
Mix livestock	4,61	South-East region	13,82

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

The owners and/or managers of 72,4% of surveyed farms are male, and the rest are female, while holdings of partnership or group ownership are not reported. Almost 82% of surveyed farmers are up to 55 years of age and merely 2,4% are above 65. Such gender and age structure of managers (owners) will manage the majority of Bulgarian farms in the coming years and will contribute to one or another sustainability level of holdings.

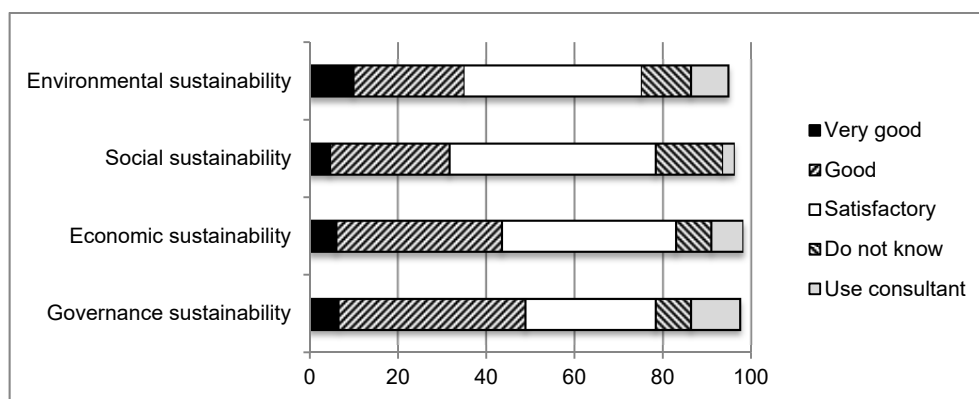
A little more than a half of surveyed farms are with a relatively short period of existence up to 5 year, including around 16% of them "less than two years". The majority of holdings however, are with a longer period of operation, including around 28% between 6 and 10 years, and the remaining 17% with 11 and more years of effective experience in management of farming sustainability. A little more than 60% of surveyed farms indicate, that the period they put efforts for improving sustainability of farms is up to 5 years. Another significant part of them have a long-term experience in improving farm sustainability, including 11% with 11 and more years.

Awareness of and respecting the major principles of sustainable agriculture is a base for the effective management of farm sustainability. According to the majority of farmers they know Well or Very Well the principles of governance and

economic sustainability (Figure 2). At the same time, most holdings acknowledge that their knowledge of principles of social and environmental sustainability is Satisfactory or entirely Absent. A small portion of Natural Persons increase their capability for management of sustainability through hiring a consultant, as the biggest share of this mode is as far as governance, environmental and economic sustainability is concerned. Therefore, more efforts are to be directed to improving competence of farms with a limited knowledge of the principles of agrarian sustainability through education, training, consultation, advices, exchange of positive experiences, etc.

Figure 2

Extent of Knowledge of Principles of Farm Sustainability by Holdings of Natural Persons (%)

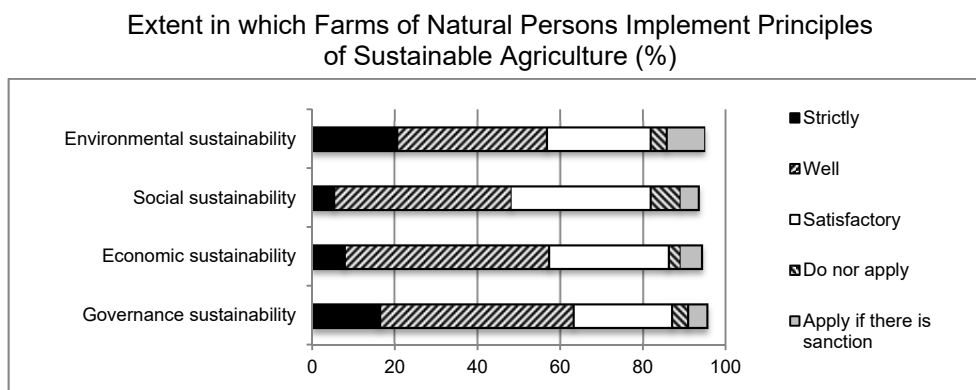

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

Due to incomplete knowledge and other economic, technological, agronomical, and behavioral reasons, and in different periods of time, farmers not always apply strictly the principles of sustainable agriculture. According to most of the farm managers the principles of governance, economic, and environmental sustainability (Figure 3) are applied Strictly or Well. Nevertheless, a significant fraction of holdings respect these principles only in a Satisfactory manner. What is more, some holdings indicate that they do not respect such principles at all (mostly for social sustainability), or respect such principles merely if sanctions are applied (reaching above 9% for environmental sustainability). All these data indicate, that sanctions by the state, local authority, communities, etc. induce business behavior for amelioration of sustainability, particularly as far as environmental aspect is concerned.

The share of farms respecting well or strictly the multiple principles of agrarian sustainability is larger than the portion of holdings which know well or very well these principles. Therefore, it is questionable how some farms apply effectively principles, which they do not know well.

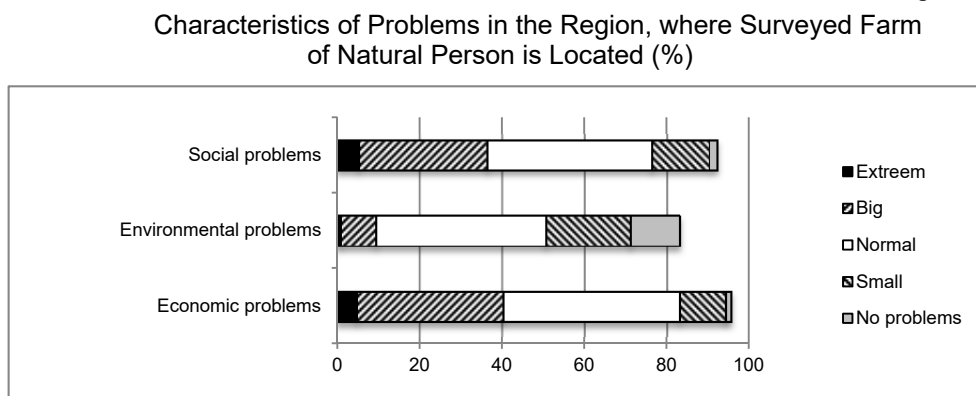
Figure 3

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

The survey has found out that the majority of farms are located in regions with “Normal” economic, social and environmental problems (Figure 4). However, a significant part of holdings are in regions with “Big” or “Extreme” economic, social and environmental challenges. A good portion of the managers are not aware of the characteristics or are not able to assess the level of socio-economic and environmental problems in the region, where their farm is located. The latter concerns more than 17% of Natural Persons in regard to their competence on environmental problems.

Figure 4

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

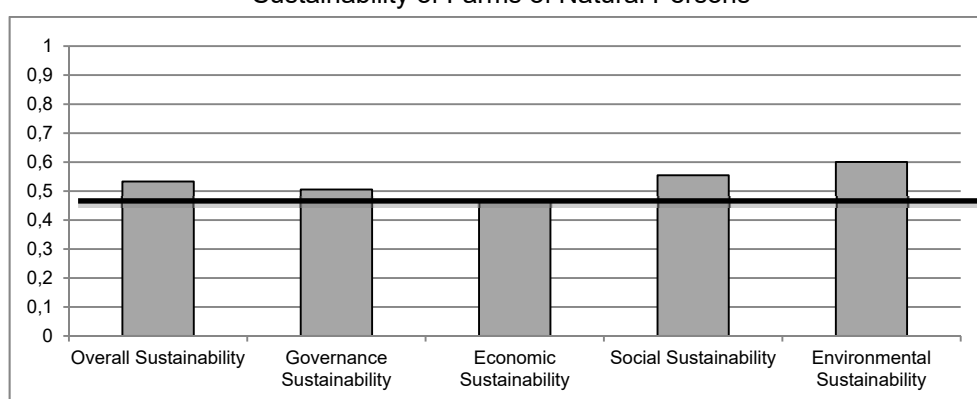
Level of sustainability of farms of Natural Persons

Multi-indicator assessment of sustainability level of farms of Natural Persons indicates, that the Integral Sustainability Index is 0,53, which represents a *good* level of

sustainability of holdings (Figure 5). With the highest levels are Indexes of Environmental (0,6) and Social (0,55) Sustainability of holdings, while Index of Governance (0,51) Sustainability is at the border with a low level. What is more, Natural Persons are with a low economic sustainability, which demonstrates that improvement of the latter one is critical for maintaining the overall sustainability of farms of that type.

Figure 5

Indexes of Integral, Governance, Economics, Social and Environmental Sustainability of Farms of Natural Persons

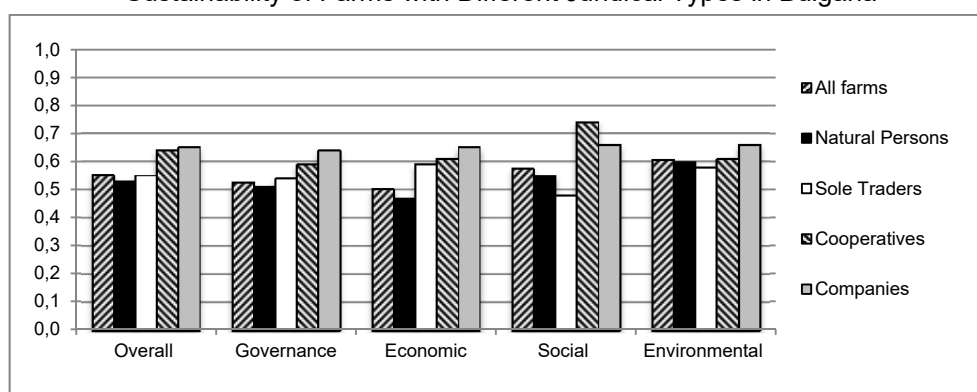

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

Comparative sustainability of the farms of Natural Persons is lower than the average sustainability of farms in the country and the levels of other juridical types of farms in agriculture (Figure 6).

Figure 6

Sustainability of Farms with Different Juridical Types in Bulgaria

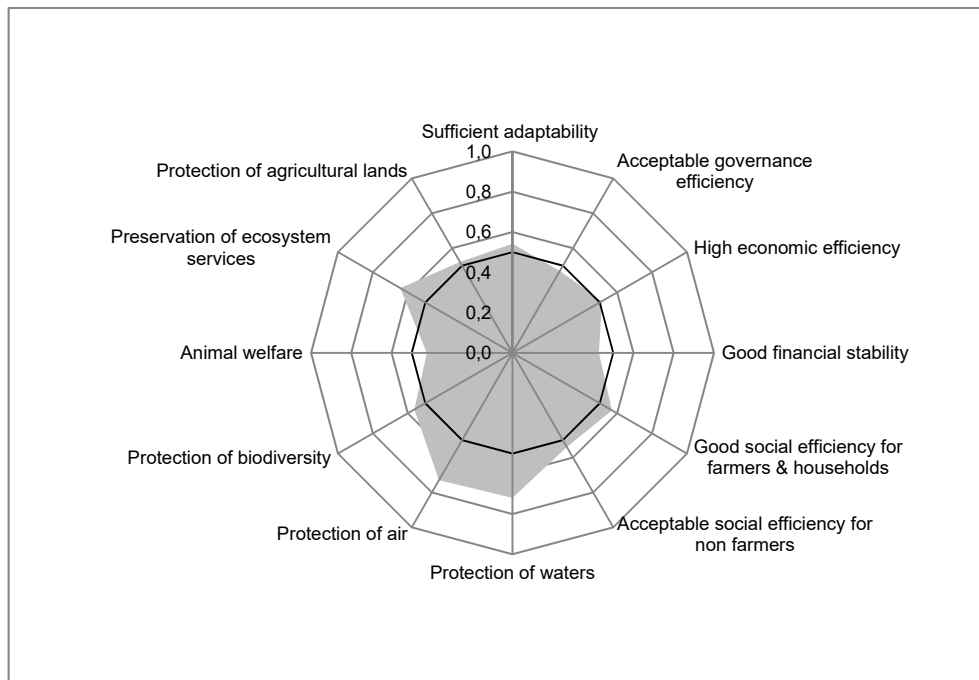

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

Sustainability level of Natural Persons only approximates the level of the Sole Traders and it is much inferior to the level of the Companies and the Cooperatives. However, while governance and economic sustainability of the Natural Persons is lower from all categories of farms, in the social and environmental aspects it is superior to the Sole Traders, and in the environmental close to the cooperative farms.

Figure 7

Indexes of Sustainability of Natural Persons for Major Principles for Governance, Economics, Social and Environmental Sustainability

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

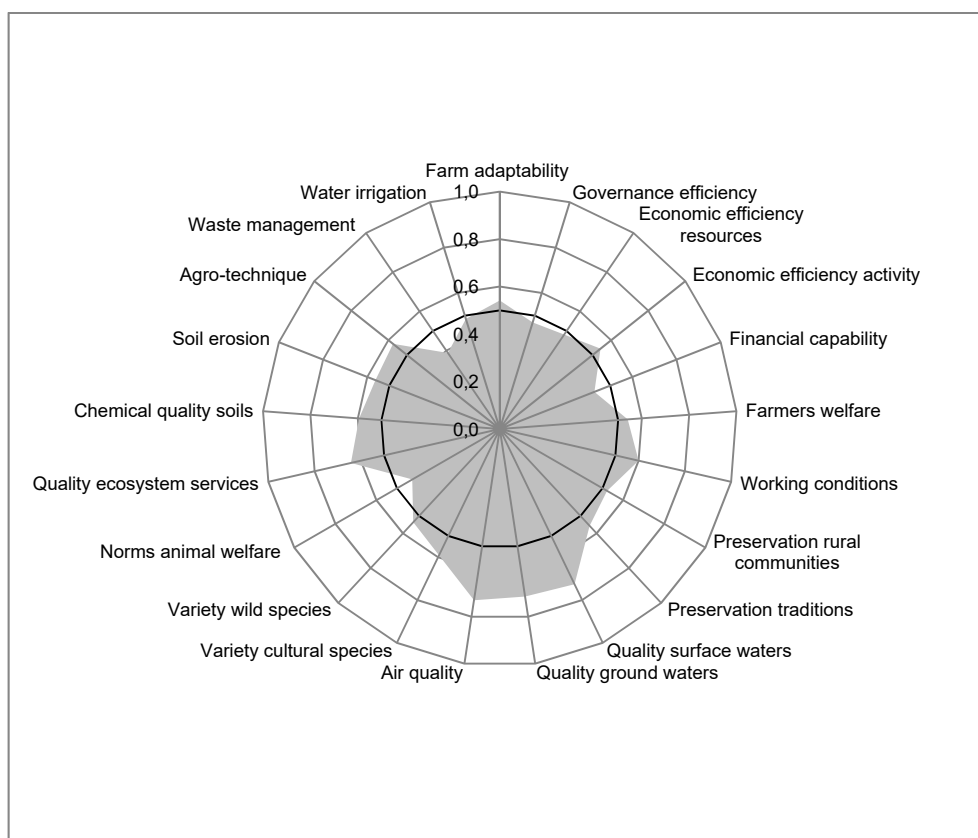
Analysis of the individual Indexes for major sustainability Principles, Criteria and Indicators let identify components contributing to sustainability levels for diverse aspects of sustainability of holdings of Natural Persons. For instance, the economic sustainability of farms is low because of the fact that the Index of Financial Stability (0,47) of these holdings is low (Figure 7). Similarly, the inferior level of the Index of Governance Efficiency (0,49) is responsible for the marginal level of governance sustainability of these farms. It is also clear that nevertheless the overall environmental sustainability of holdings is relatively high, the Index of

Respecting Animal-Welfare Principle (0,43) is low, and the Index of Preservation of Agricultural Lands is marginal (0,52). Improvement of the latter two is critical for maintaining the achieved level.

The in-depth analysis for the individual Criteria and Indicators further specifies the elements, which enhance or reduce the sustainability level of farms. For instance, insufficient Financial Stability is determined by the low Financial Capability (0,43), which is predetermined by the unsatisfactory Profitability of Own Capital (0,36), Overall Liquidity (0,44), and Financial Autonomy (0,48) (Figure 8 and Figure 9).

Figure 8

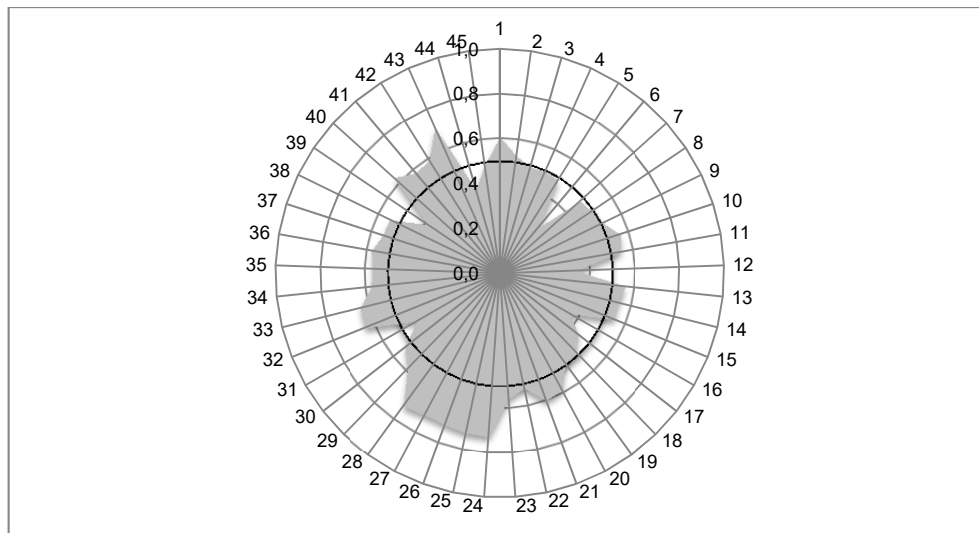
Level of Sustainability of Natural Persons for Individual Criteria for Governance, Economics, Social and Environmental Sustainability

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

Figure 9

Indicators* of Assessing Sustainability of Farms of Natural Persons

* 1 – Level of Adaptability to Market Environment; 2 – Level of Adaptability to Institutional Environment; 3 – Level of Adaptability to Natural Environment; 4 – Comparative Efficiency of Supply and Governance of Labor Resources; 5 – Comparative Efficiency of Supply and Governance of Natural Recourses; 6 – Comparative Efficiency of Supply and Governance of Short-term inputs; 7 – Comparative Efficiency of Supply and Governance of Long-term Inputs; 8 – Comparative Efficiency of Supply and Governance of Innovation; 9 – Comparative Efficiency of Supply and Governance of Finance; 10 – Comparative Efficiency of Governance of Marketing of Products and Services; 11 – Land productivity; 12 – Livestock Productivity; 13 – Level of Labor productivity; 14 – Rate of Profitability of Production; 15 – Income of Enterprise; 16 – Rate of Profitability of Own Capital; 17 – Overall Liquidity; 18 – Financial Autonomy; 19 – Income per Farm – household Member; 20 – Satisfaction of Activity; 21 – Compliance with Working Conditions Standards; 22 – Contribution to Preservation of Rural Communities; 23 – Contribution to Preservation of Traditions; 24 – Nitrate Content in Surface Waters; 25 – Pesticide Content in Surface Waters; 26 – Nitrate Content in Ground Waters; 27 – Pesticide Content in Ground Waters; 28 – Extent of Air Pollution; 29 – Number of Cultural Species; 30 – Number of Wild Species; 31 – Extent of Respecting Animal Welfare; 32 – Extent of Preservation of Quality of Ecosystem Services; 33 – Soil Organic Content; 34 – Soil Acidity; 35 – Soil Soltification; 36 – Extent of Wind Erosion; 37 – Extent of Water Erosion; 38 – Crop Rotation; 39 – Number of Livestock per ha of Farmland; 40 – Norm of Nitrogen Fertilization; 41 – Norm of Phosphorus Fertilization; 42 – Norm of Potassium Fertilization; 43 – Extent of Application of Good Agricultural Practices; 44 – Type of Manure Storage; 45 – Irrigation Rate.

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

Most sustainability indicators of the Natural Persons are low and lead to a decrease in sustainability for individual aspects and the overall level of farms. In the governance aspect of sustainability of these holdings the Levels of Adaptability to Natural Environment (0,49), and Comparative Efficiency of Supply and Governance

of Labor Resources (0,49), Natural Resources (0,49), Long-term Inputs (0,49) and Innovations (0,49) are inferior and the Comparative Efficiency of Supply and Governance of Short-term Inputs (0,26) are extremely low.

In the economic aspect the sustainability of Natural Persons is particularly low in respect to: Livestock Productivity (0,34), Rate of Profitability of Own Capital (0,36), Overall Liquidity (0,44), and Financial Autonomy (0,48). In the social aspect sustainability of these holdings is only low in relation to the Income per Farm-household Member (0,49), while in the environmental plan in respect to complying with norms for Number of Livestock per ha of Farmland (0,43), Type of Manure Storage (0,39), Extent of Respecting Animal Welfare (0,43), and Irrigation Rate (0,49). Therefore, in all these directions adequate measures have to be taken by the managers of farms and the state authority in order to improve the aspect and the overall sustainability of the Natural Persons.

At the same time, a number of indicators for the environmental sustainability of Natural Persons are with relatively high positive positions within a good level like: Nitrate and Pesticides Content in Surface and Ground Waters, Extent of Air Pollution, and Extent of Application of Good Agricultural Practices. All these advantages of the Natural Persons are to be maintained and enhanced, while other indicators for the eco-efficiency increased in order to preserve and increase the aspect and the overall sustainability of farms.

The low levels of indicators identify the specific areas for improvement of sustainability of farms through adequate changes in management strategy of enterprises and/or public policies for farming structures. For instance, despite that the overall Adaptability of Farms is relatively high (0,54), the Adaptability of Farms to Changes in Natural Environment (climate, extreme events, etc.) is low (0,49). Therefore, effective measures are to be undertaken to improve the latter type of adaptability through education, training, information, amelioration of agro-techniques, structure of production and varieties, technological and organizational innovations, etc.

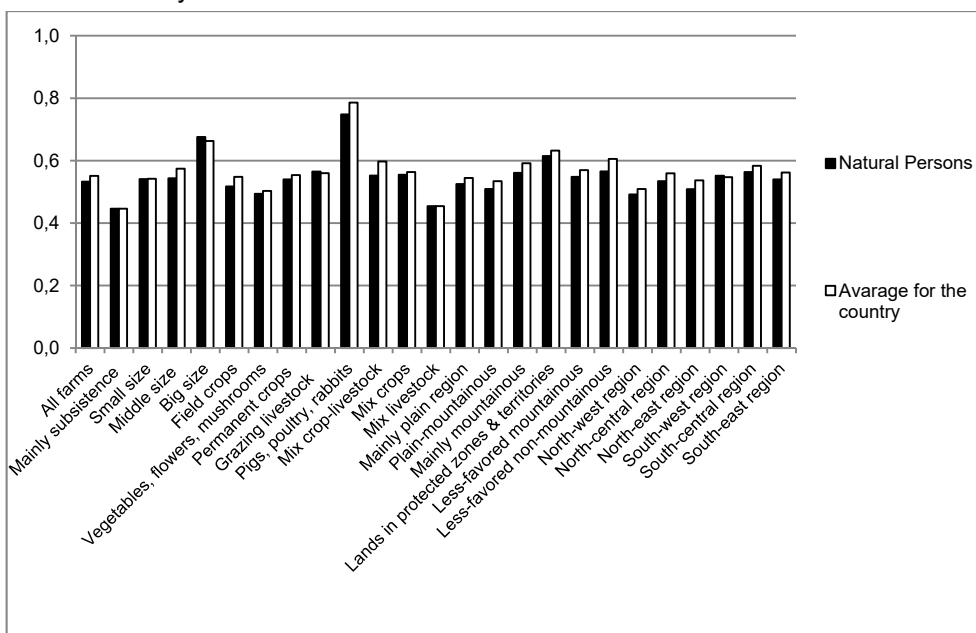
On the other hand, the superior levels of certain indicators show the absolute and comparative advantages of the farms of Natural Persons related to sustainable development. At the current stage of development the latter are associated with good the eco-efficiency associated with Preservation of Quality of Surface and Ground Waters from contamination with nitrates and pesticides, Preservation of Air Quality and Quality of Eco-system Services, extent of implementation of Good Agricultural Practices, Preservation of Soil Organic Content, application of recommended Norms of Nitrogen Fertilization, good Adaptability to Market (prices, competition, demands, etc.), and Acceptable Working Conditions.

Sustainability of holdings of Natural Persons of different kind

There is significant variation in the sustainability of Natural Persons depending on their size, production specialization, and ecological and geographical location (see Figure 10).

Figure 10

Sustainability Index of Farms of Natural Persons of Different Kind and Location

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

With the highest sustainability, within a good level, are the holdings of Natural Persons with the Big size, specialized in Pigs, Poultry and Rabbits, these with Lands in Protected Zones and Territories, and located in the South-Central Region of the country. At the same time, with a low sustainability are the Natural Persons which are Predominately for Subsistence, those specialized in Mix-Livestock and in Vegetables, Flowers and Mushrooms, and located in the North-West Region of the country. According to the ecological location, the lowest, within a good level, is the sustainability of the Natural Persons situated in the Plain-mountainous Regions of the country.

Holdings of the Natural Persons are the most numerous and to a great extent they (pre)determine the “average” sustainability level of (all) farms in the country. Consequently, the level of the integral sustainability of Natural Persons of different kind deviates insignificantly from the average sustainability levels of the respective categories of farms in the country. Simultaneously, considerable variation of the sustainability of Natural Persons depending on their kind indicates that the size, product specialization and location of these holdings are more important factors for their sustainability than their juridical status.²

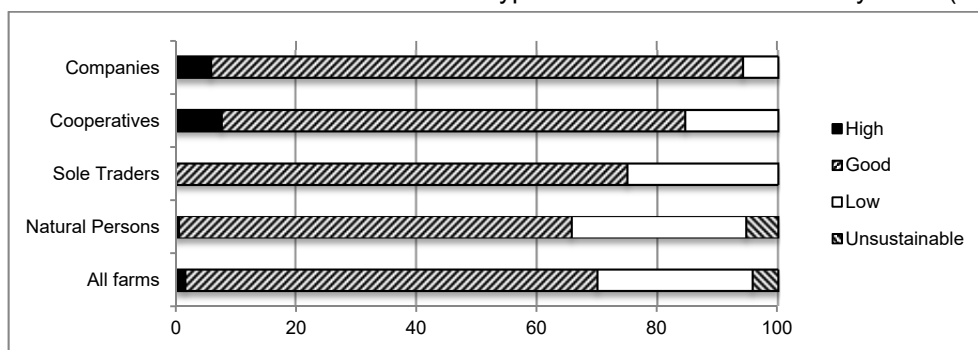
² That is also the case with certain types of firms - e.g. those with Big size for the sector, specialised in Grazing Livestock, etc. On the other hand, for the Cooperatives, the specific juridical (and governance) form is

Structure of farms of Natural Persons with different sustainability levels

The overall and the partial sustainability levels of the Natural Persons do not give a full picture about the state of all holdings since there is a great variation in the share of farms with different sustainability levels. Almost two-third of farms of Natural Persons in the country are with a good sustainability and only under 1% with a high sustainability (Figure 11). At the same time, more than a third of all Natural Persons (34%) are with a low sustainability or unsustainable at all (5%).

Figure 11

Structure of Farms of Different Juridical Type with Different Sustainability Level (%)

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

The share of Natural Persons with a low sustainability is much bigger of portion of holdings with such a level in other juridical types, as unsustainable are inclusively that group of holdings. The greatest is the share of farms with a good and high sustainability in the group of the Companies, followed by the Cooperatives and the Sole Traders, as every forth of the Sole Traders is with a low sustainability level, similarly to 15% of the Cooperatives, and 6% of the Companies. Above figures demonstrate comparative advantages of other juridical (and governance) type of enterprises compared with the Natural Persons in regard to sustainable development. They confirm well-known trend for constant reduction in number and importance of Natural Persons in the structure of Bulgarian farming enterprises during last two decades (Bachev, 2011).

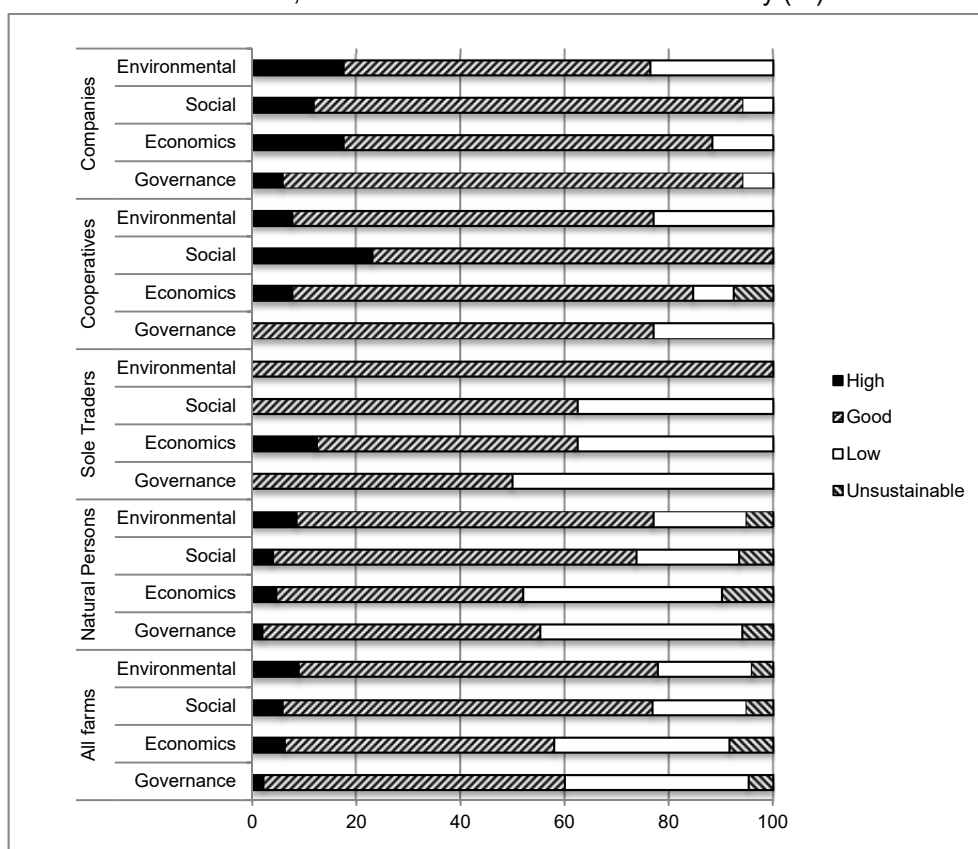
The analysis of the structure of farms with different level of sustainability for each sustainability aspect gives important information about the long-term sustainability of the Natural Persons as well as the factors for its improvement. Our assessment shows that 45% of the surveyed Natural Persons are with a low governance sustainability or managerially unsustainable (Figure 12). That means that comparative efficiency

a critical factor determining sustainability level, rather than their belonging to a particular category of enterprises in the country (Bachev, 2017).

(potential) for governing supply of labor, land, finance, etc. and marketing of produce is lower than another feasible organization, and that adaptability to evolving environment is insufficient. Furthermore, 48% of all Natural Persons are with a low economic sustainability or unsustainable at all (each tenth one). All that means that a considerable part of the farms of Natural Persons are with insufficient governance and economic sustainability for meeting contemporary socio-economic, market, institutional and environmental challenges, and they will cease to exist in the near future unless adequate measures are undertaken (modernization, reorganization, public support, regulations, etc.) for their improving sustainability.

Figure 12

Structure of Farms of Different Type with Different Level of Governance, Economic, Social and Environmental Sustainability (%)

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

The portion of the Natural Persons with inferior economic and governance sustainability is higher than the Cooperatives and the Companies, and in regard to the

economic sustainability exceeds the Sole Traders as well. Thus, in the near future management of resources of (a great portion of) economically and managerially low sustainable and unsustainable holdings of the Natural Persons most likely will be transferred to the organizations with higher comparative advantages (efficiency, sustainability) of another juridical type and/or Natural Persons with higher sustainability.

As far as the social aspect of sustainability is concerned, the structure is more favorable and the majority of farms of the Natural Persons surveyed farms are with a good or high social sustainability. Despite that, more than a quarter of holdings are with a low social sustainability or socially unsustainable. Only the share of Sole Traders with inferior levels of social sustainability is bigger. That demonstrates that social efficiency of holdings of Natural Persons for farmers, communities and society do not correspond to contemporary requirements and standards. A good portion of these farms currently are with a low social sustainability or socially unsustainable, which compromises their overall middle and long-term sustainability. Therefore, effective measures have to be undertaken immediately to improve income, labor and living conditions of farmers and farm households as well as their importance for preservation of rural communities and traditions.

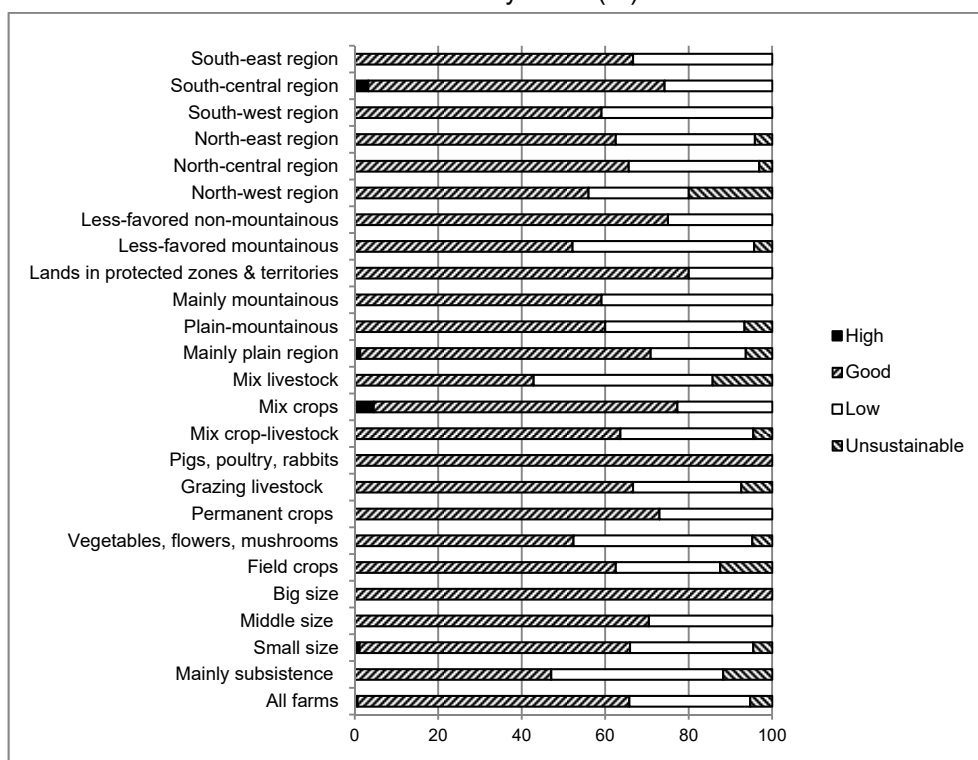
Environmental sustainability of the majority of farms of Natural Persons is good or superior, while a considerable portion is with a low sustainability (18%) or even environmentally unsustainable (5%). The share of these farms with inferior eco-efficiency is similar to those for Cooperatives and Companies, and gives a way only to Sole Traders. Nevertheless, above figures show, that the eco-efficiency in a large number of the Natural Persons in the country do not meet contemporary norms and standards for preservation of agricultural lands, waters, air, biodiversity, ecosystem services, and animal welfare. A good number of the Bulgarian farms are with a low eco-sustainability or environmentally unsustainable, which also compromises their overall long-term sustainability. Therefore, effective measures have to be taken to improve eco-efficiency in these groups through training, informing, stimulation, sanctions, etc.

There is also a significant differentiation in the share of farms with different level of sustainability for the major types of the Natural Persons (Figure 13). All Natural Persons with the Big size for the sector and those specialized in Pigs, Poultry and Rabbits, and most of these specialized in the Mix Cops and the Permanent Crops, and located in the Non-mountainous Regions with Natural Handicaps and with Lands in Protected Zones and Territories are with a good (and a part with a high) sustainability.

On the other hand, the majority of Natural Persons, which are Predominately for Subsistence and these with Mix Livestock are with low sustainability or unsustainable. The portion is also considerable of low sustainable or unsustainable Natural Persons in groups with Vegetables, Flowers and Mushrooms, Grazing Livestock, and Crop-Livestock specialization, those located in Mountainous Regions with Natural Handicaps, in Plain-Mountainous Regions, and in North-West and South-Wets Regions of the country.

Figure 13

Structure of Natural Persons of Different Type with Different Sustainability Level (%)

Source: Survey with managers of farms, July 2016.

Above-mentioned data for dispersion of farming holdings of different type in groups with diverse level of sustainability have to be taken into account when forecasting the number and importance of holdings of Natural Persons of each kind and location, as well as when modernize public (structural, sectorial, regional, environmental, etc.) policies for supporting agricultural producers of certain type, sub-sectors, eco-systems, and regions of the country.

Factors for Sustainability of Farms of Natural Persons

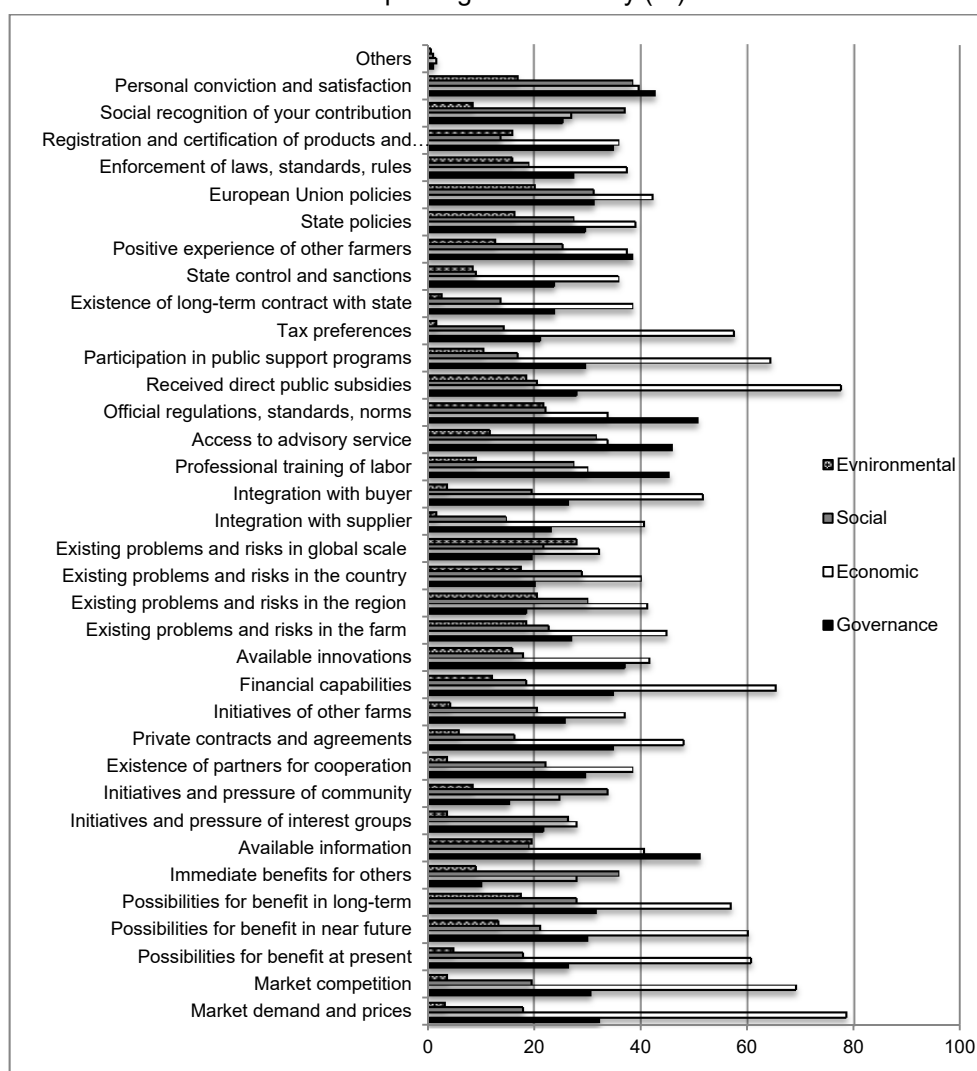
Diverse social, economic, market, ideological personal, etc. factors in various extent stimulate or restrict activities of the holdings of Natural Persons for sustainable operations and development.

According to the managers of surveyed farms, the factors which to the greatest extent stimulate their actions for increasing *governance sustainability* of holdings are: Official Regulations, Standards and Norms, Available Information, Access to Advisory

Services, Professional Training of Manager and Hired Labor, Personal Conviction and Satisfaction, Positive Experience of Other Farms, Available Innovations, Financial Capability, Private Contracts and Agreements, and Registration and Certification of Products, Services, etc. (Figure 14).

Figure 14

Factors Mostly Stimulating Actions of Farms of Natural Persons
for Improving Sustainability (%)

Source. Survey with managers of farms, July 2016.

Factors which to the greatest extent stimulate actions of most farms for improving *economic* sustainability are: Market Demand and Prices, Received Direct State Subsidies, Market Competition, Financial Capability, Participation in Public Support Programs, Possibilities for Benefits in the Present Moment, Possibilities for Benefits in Near Future, Tax Preferences, Possibilities for Benefits in the Long-run, and Integration with Buyer of Product.

For the biggest part of the farms the factors which to the greatest extent stimulate their actions for enhancing *social* aspect of sustainability are: Personal Conviction and Satisfaction, Social Recognition of Contribution, Immediate Benefits for Other Persons and Groups, Community Initiatives and Pressure in Region, Access to Advisory Services, Policies of the European Union, and Existing Problems and Risks in the Region.

Factors which to the greatest extent stimulate farming enterprises for increasing *environmental* sustainability are: Existing Problems and Risks in Global Scale, Official Regulations, Standards, Norms, etc., Existing Problems and Risks in the Region, and Policies of the European Union. All these specific incentives for the farms of Natural Persons have to be taken into account in the process of modernization of public policies and the programs for sustainable development.

Our survey has found out that public policies relatively weakly affect the governance sustainability of the farms of Natural Persons. The national and European Union mechanisms of regulation and support, which to the greatest extent increase governance sustainability of surveyed holdings are: Professional Training and Advices, Obligatory Standards, Norms, Rules and Restrictions, Modernization of Agricultural Holdings, and Setting up Produces Organizations.

Diverse mechanisms of public support to the greatest extent improve economic sustainability of farms of Natural Persons in the country. The instruments, which impact the economic sustainability of the most part of the surveyed holdings are: Direct Area Based Payments, National Top-ups for Products, Livestock, etc., Modernization of Agricultural Holdings, Green Payments, Support to Semi-market Farms.

The impact of the national and the European policies on social and environmental sustainability of Bulgarian farms is relatively the smallest. The instruments, which augment social sustainability of the most farms are: Strategies for Local Development, Services to Residents of Rural Areas, Restoration and Development of Residential Areas, and Stimulation of Rural Tourism. For improving environmental sustainability of the farms the most important are: Green Payments, Support to Organic Farming, Obligatory Standards, Norms, Rules and Restrictions, and Agro-environmental Payments.

All these data for real impact of individual mechanisms and instruments of public support on different aspect of sustainability of farms of Natural Persons are to be taken into account when improving the support policies and programs in the sectors and the holdings of diverse type and location.

According to the surveyed the share of male-managers whose holdings are with a "good or high" sustainability is significant (67,3%) and bigger than of the female

managers (57,1%). The high levels for the indicator for both genders indicate that there are no significant differences in regard to sustainable management of the farms.

There is a strong correlation between the age of the manager and the sustainability of farm, as the highest is the portion of holdings with a superior sustainability of the managers-young farmers up to 40 (8,6%). Relatively smaller share of the managers between 56 and 65 with a good and high sustainability of the holdings shows, that the latter category either focus on the pure economic vitality of the enterprises (a strategy for profiting or survival) or they are not interested in a long-term sustainability (due to a plan for exit farming activity, lack of a heir ready to undertake the farm, etc.).

The estimates on the links between the sustainability of farms and the nature of the problems in the region, where the holding is located, demonstrate that the greatest share of farms of Natural Persons with a good or high sustainability are in the regions with "great or extreme economic problems", with "normal social problems", and with "low or without ecological problems". Therefore, the levels of sustainability of farms depend primarily on the managerial capability and the strategy of managers for solving socio-economic problems as well as on the ecological characteristics (advantages challenges, risks) in the region where the holding is located.

There is also a strong correlation between the levels of competence of the farm managers and respecting the principles of governance, economic, social and environmental sustainability, and the levels of sustainability of farms of Natural Persons. For all aspects of sustainability there is an enormous portion of farms with a good and high sustainability, which know and implement well or very well the principles of sustainable agriculture. Therefore, increasing competence, culture and practices of sustainable farming is a crucial factor for improving sustainability of holdings of Natural Persons.

The analysis of responses of the surveyed farms found out that, the biggest share of holdings with a good and high sustainability is among the farms with a longer period of existence and implementing actions for improving sustainability – with maximum values for the holdings with a period between 11 and 15 years (respectively 69,2% and 81,8%). The latter proves that sustainable farming requires a long-term strategy and targeted actions for amelioration of individual aspects of sustainability. Relatively smaller fraction of holdings with a good and high sustainability among those, taking actions more than 15 years is probably a consequence of a lack of effective modernization in strategies corresponding to constantly changing socio-economic, institutional and natural environment in the past years.

Our analysis also found out a big share of farms with a good and high sustainability for all instruments of policies, which according to the managers to the greatest extent increase governance, economic, social, and environmental sustainability of their holdings. A strong correlation between the extent of public support and the level of sustainability of farms of Natural Persons has also been found out. The political mechanisms and instruments, which to the greatest extent have actually affected sustainability of most of the supported farms are: in respect to governance

sustainability – National Top-ups for Products, Livestock, etc.; in respect to social sustainability – “Green” Payments, and Professional Training and Advisory Service; in relation to environmental sustainability – Modernization of Agricultural Holdings, in regard to governance, social and environmental sustainability – Adding up Value for Agricultural and forestry Products, Natural Handicap Payments to Farmers in Mountain Areas and Non-Mountainous Regions, Agro-environmental Payments, Support to Organic Farming, and Diversification toward Non-agricultural Activities.

*

Our survey includes a “typical” and to a certain extent “sustainable” (perspective) farms of Natural Persons in Bulgaria, which means that the sample sustainability level is higher than the real (average) for the country. Despite that the undertaken first large-scale study on sustainability of these holdings enables us to make some important conclusions about the level of sustainability of enterprises, and recommendations for improving managerial and assessment practices.

Suggested holistic framework gives a possibility to assess, analyze and improve sustainability level of individual farms and enterprises of different types in general and for the major aspects, principles, criteria and indicators of sustainability. Furthermore, different degrees of aggregations allow assessment results to be effectively used at various decision-making levels – from the lowest (individual enterprise) to the highest (policy making). That approach has to be further discussed, experimented, improved and adapted to the specific conditions of operation and development of farming enterprises of different types and location, as well as special needs of decision-makers at various levels.

The overall sustainability of the Natural Persons in the country is at a good level, with superior levels for environmental and social sustainability, close to the border with low-level governance sustainability, and inferior economic sustainability. Furthermore, comparative sustainability of these holdings as a whole and for individual aspect is lower than the average sustainability of enterprises in the country and from the level of other juridical (governing) type. There are also great variations in sustainability levels of farms of different kinds and location. Besides, the share of Natural Persons with good and high sustainability is much smaller than other categories of enterprises. All that means that the majority of Natural Persons do not have comparative advantages in relations to efficiency and sustainability, and in a middle term will cease to exist transferring management of resources into more-efficient and sustainable structures.

Having in mind the importance of such comprehensive assessments of the levels and the factors of sustainability of farms, and the enormous benefits for farm management and agrarian policies, such studies are to be expended and their precision and representation to be increased. The latter require a close cooperation between all parties concerned and participation of farmers, agrarian organizations, local and state authorities, interest groups, research institutes and experts, etc. Moreover, precision of estimates has to be improved and based, in addition to the

assessments of the managers, on other relevant information from field tests and surveys, statistical and other data, and expertise of professionals in the area.

References:

- Andreoli, M. and V. Tellarini* (2000). Farm sustainability evaluation. Methodology and practice. – Agriculture, Ecosystems & Environment, Vol. 77, Issues 1-2, p. 43-52.
- Bachev, H.* (2005). Assessment of Sustainability of Bulgarian Farms, proceedings. XIth Congress of the European Association of Agricultural Economists. Copenhagen.
- Bachev, H.* (2006). Assessment of Sustainability of Bulgarian Farms. – Economics and Management of Agriculture, N 3, p. 18-28. (*in Bulgarian*).
- Bachev, H.* (2010). Governance of Agrarian Sustainability. New York: Nova Science Publishers.
- Bachev, H.* (2011). Competitiveness of Agricultural Holdings of Natural Persons. – Economics and Management of Agriculture, N 5, p. 55-65 (*in Bulgarian*).
- Bachev, H.* (2012). Efficiency of Farms and Agrarian Organizations. – Economic Thought, N 4, p. 46-77 (*in Bulgarian*).
- Bachev, H.* (2016). A Framework for Assessing Sustainability of Farming Enterprises. – Journal of Applied Economic Sciences, Vol XI, 1(39), p. 24-43.
- Bachev, H.* (2016). Defining and Assessing Sustainability of Farms. – Economic Research, N 3, p. 158-188 (*in Bulgarian*).
- Bachev, H.* (2016a). Sustainability of Farms. – Economics 21, N 1, p. 22-58 (*in Bulgarian*).
- Bachev, H.* (2016b). Sustainability of Farming Enterprise – Understanding, Governance, Evaluation. - ECNOMICA, 2 (179), p. 6-15.
- Bachev, H.* (2016c). The Sustainability of Farms. - Economics, N 1, p. 20-53.
- Bachev, H.* (2017). Sustainability Level of Bulgarian Farms. – Bulgarian Journal of Agricultural Science, 1.
- Bachev, H. and A. Peeters* (2005). Framework for Assessing Sustainability of Farms. – In: Farm Management and Rural Planning, N 6. Kyushu University, Fukuoka, p. 221-239.
- Bachev, H., N. Koteva, K. Kaneva, D. Terziev, and D. Vanev* (2016). Sustainability of Bulgarian Farms during Reformed CAP Implementation. Proceedings of International Conference „Fostering agriculture innovation and business opportunities for rural renaissance”, Sofia, October 27-28.
- Bastianoni, S., N. Marchettini, M. Panzneri, E. Tiezzi* (2001). Sustainability assessment of a farm in the Chianti area (Italy). – Journal of Cleaner Production, Vol. 9, Issue 4, p. 365-373.
- Brklacich, M., C. Bryant and B. Smith* (1991). Review and appraisal of concept of sustainable food production systems. – Environmental Management, 15(1), p. 1-14.
- Edwards, C., R. Lal, P. Madden, R. Miller and G. House* (eds.). (1990). Sustainable Agricultural Systems. Iowa: Soil and Water Conservation Society.
- Fuentes, M.* (2004). Farms Management Indicators Related to the Policy Dimension in the European Union, OECD Expert Meeting on Farm Management Indicators and the Environment. New Zealand 8-12 March.
- Hadjieva, V., D. Mitova, M. Anastasova, H. Bachev, V. Mitrov, S. Madjarova* (2005). Planning Sustainable Development of Agriculture. – Economics and Management of Agriculture, N 5, p. 37-43 (*in Bulgarian*).

Häni, F., L. Pintér and H. Herren (2006). Sustainable Agriculture. From Common Principles to Common Practice. Proceedings of the First Symposium of the International Forum on Assessing Sustainability in Agriculture (INFASA). Bern, Switzerland, March 16.

Hansen, J. (1996). Is Agricultural Sustainability a Useful Concept. – *Agricultural Systems*, 50, p. 117-143.

Ivanov, B., T. Radev, D. Dimitrova, P. Borisov (2009). Sustainability in Agriculture. Sofia: Avant-garde Prima (*in Bulgarian*).

Kaneva, K. (2015). Institutional Changes and Structural Reforms in Agricultural Holdings. Sofia: Avant-garde Prima (*in Bulgarian*).

Koteva, N. (2016). Competitiveness of Farms under CAP Conditions of EC. Sofia: Avant-garde Prima. (*in Bulgarian*).

Lewandowski, I., M. Härdtlein, M. Kaltschmitt (1999). Sustainable crop production. Definition and methodological approach for assessing and implementing sustainability. – *Crop Science*, 39, p. 184-193.

Lopez-Ridaura, S., O. Masera, M. Astier (2002). Evaluating the sustainability of complex socio-environmental systems. The MESMIS framework. – *Ecological Indicators*, 2, p. 135-148.

Mirovitskaya, N. and W. Ascher (eds.) (2001). Guide to Sustainable Development and Environmental Policy. London: Duke University Press.

Raman, S. (2006). Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect. New York: The Haworth Press Inc.

Rigby, D., P. Woodhouse, T. Young, M. Burton (2001). Constructing a farm level indicator of sustainable agricultural practice. – *Ecological Economics*, Vol. 39, Issue 3, p. 463-478.

Sauvenier X., J. Valekx, N. Van Cauwenbergh, E. Wauters, H. Bachev et al. (2005). Framework for Assessing Sustainability Levels in Belgium Agricultural Systems – SAFE. Brussels: Belgium Science Policy.

Van Loon, G., S. Patil, and L. Hugar (2005). Agricultural Sustainability. Strategies for Assessment. London: SAGE Publications.

Yovchevska, P. (2016). The Village. Sustainability in the course of Transformations. – In: *The Village. Communities and Identities, Transformations and Challenges*. Troyan: APH „Alia“, p. 99-114] (*in Bulgarian*).

EC (2001). A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development.

FAO (2013). SAFA. Sustainability Assessment of Food and Agriculture systems indicators.

Ministry of Agriculture and Food (2012). Census of Agricultural Holdings in Bulgaria in 2010. (*in Bulgarian*).

OECD (2001). Environmental indicators for agriculture, Vol. 3 „Methods and Results“. Paris.

UN (2015). Transforming our world. The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations Resolution A/RES/70/1 of 25 September 2015.

9.I.2017

Д-р Б. Венкатрая*

ОТНОСНО ПАРАДОКСА НА ВРЪЗКАТА ПУБЛИЧНИ РАЗХОДИ – ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ: ИКОНОМЕТРИЧЕН ПОДХОД

След въвеждането на икономическите реформи индийската икономика расте със забележителни темпове. Едновременно с това правителствените разходи също се увеличават многократно. Интересен е фактът, че бързото нарастване на публичните разходи се случва по времето на бързата приватизация. Основният дискуссионен въпрос е дали високият растеж се дължи на повишените правителствени разходи и/или причина за по-големите правителствени разходи е растящата икономика. Има няколко теоретични предположения и емпирични подходи, опитващи се да намерят отговор, но те не са единодушни, а изводите им са силно противоречиви и фрагментирани. В този контекст тук е направен опит да се преразгледа посоката, същността и силата на връзката между правителствените разходи и икономическия растеж в Индия в дългосрочен план чрез иконометрично моделиране. Целта е и да се провери дали индийският сценарий потвърждава Закона на Вагнер, или поддържа хипотезата за кейнсианския растеж. Изследвани са данни, обхващащи периода на икономическа реформа от 1991-1992 г. до 2015-2016 г. Прилагането на подходящи иконометрични техники (тестове за коинтеграция, оценка чрез модел на векторната авторегресия (VAR), тест за причинно-следствената връзка на Грейнджър, функция на реакцията и декомпозиция на вариацията) доказва съществуването на дългосрочна връзка между растежа и правителствените разходи. Резултатите от проучването сочат, че размерът на публичния сектор е в положителна зависимост от темпа на растеж на БВП в дългосрочен план, както и че промените в БВП могат да бъдат позитивно обяснени с правителствените разходи. Те дават аргументи в подкрепа както на Закона на Вагнер, така и на кейнсианската теория.

Ключови думи: икономически растеж; БВП; индивидуално потребление; държавно потребление; разходи

JEL: E01; H50; C50

От 1991 г. Индия преминава през най-сериозните икономически реформи в своята история, като либерализира политиките, увеличава количеството на трансграничните бизнес-сделки и може би най-важното – като позволява все по-голям дял от икономическите дейности да преминат в частния сектор. Интересното е, че със съживяването на частния сектор размерът на публичния сектор в страната не намалява. Точно обратното, разходите на правителството за различни отрасли се увеличават значително – от 1114 млрд. рупии през 1991-1992 г.

* Институт за развитие на мениджмънта Shri Dharmasthala Majunatheshwara (SDMIMD), Майсур, Индия, venkatraya@sdmimd.ac.in

до 17 854 млрд. през 2015-2016 г. Тази тенденция оказва неблагоприятно въздействие върху управлението на фиска, а оттам – и върху държавния дълг. През този период на фискална несигурност индийската икономика отбелязва сериозен икономически растеж. БВП на страната достига от 6738 млрд. рупии през 1991-1992 г. до 136 753 млрд. през 2015-2016 г. Открояват се два процеса в икономиката: първо, във време на мащабна приватизация се наблюдава огромно увеличение на публичните разходи; второ, покачването на публичните разходи и бързият икономически растеж се случват едновременно.

При такъв сценарий възниква въпросът за връзката между растежа и правителствените разходи. Множество теоретични и емпирични проучвания установяват наличието на такава връзка. Основният дискуссионен въпрос е дали причината за бързия растеж са повишените правителствени разходи, и/или по-високите правителствени разходи се дължат на ръста в икономика. Не се отрича и ролята на външните фактори в тези връзки. В следващите части е установено, че различните теоретични изследвания не са единодушни относно естеството, посоката и размера на връзката между икономическия растеж и правителствените разходи, като дори емпиричните резултати са до голяма степен разнопосочни. Преразглеждайки посоката, същността и силата на връзката между правителствените разходи и икономическия растеж в Индия в дългосрочен план чрез иконометрично моделиране, изследването си поставя за цел също и да провери дали индийският сценарий потвърждава Закона на Вагнер, или хипотезата за кейнсианския растеж.

Теоретични допускания и противоречия

Няколко теории разглеждат същността и посоката на връзката между правителствените разходи и икономическия растеж. Основата за дискусията е поставена от Адолф Вагнер (1883 г.), а Кейнс (1936 г.), класическите икономисти и Солоу (1956), както и много други учени представят свое теоретично разбиране за тази връзка. Всяка от посочените теории за растежа обаче си противоречи с други теории.

Адолф Вагнер (1883 г.) предлага „закона за нарастващите публични разходи“ – модел, който твърди, че публичните разходи са ендеогенни спрямо икономическия растеж и че съществуват дългосрочни тенденции за това те да нарастват с ускоряването на икономическия растеж. По-конкретно теорията предполага наличието на причинно-следствена връзка между публичните разходи и националния доход, като посоката ѝ е от националния доход към публичните разходи. Според Вагнер публичните разходи могат да са ендеогенен фактор или резултат, но не и причина за икономически растеж. Законът на Вагнер гласи, че „тъй като икономиката се развива с течение на времето, дейностите и функциите на правителството се увеличават“. Това негово разбиране може да бъде представено математически по следния начин:

$$GE_t = f(Y_t),$$

където: GE_t изразява размера на правителствените разходи, Y е темпът на икономически растеж, а t е времето. Тази функционална форма е разработена от Peacock-Wiseman (1961), за да улесни количествените емпирични изследвания.

Въз основа на исторически анализ, чрез изчерпателни сравнения на различни страни и различни времеви периоди Вагнер стига до извода, че в прогресивните общества „дейността и на централното правителство, и на местните власти редовно се увеличава, те непрекъснато поемат нови функции, изпълнявайки както тях, така и старите си функции по-ефективно и по-пълноценно. По този начин икономическите нужди на народа се удовлетворяват все по-цялостно от централните и местните правителства.“ Това твърдение е подкрепено от Ростоу (1960 г.). Но въпреки че Законът на Вагнер е приложим към съвременните прогресивни икономики, продължава да съществува определена неяснота, тъй като авторът не оценява с колко ще се променят публичните разходи при настъпването на рязко изменение в икономическия растеж, както и закъснението във времето в този процес. Това вероятно се дължи на факта, че Вагнер развива теорията си главно на базата на анализ на исторически данни.

Кейнс (1936) е на противоположно мнение – според него причинно-следствената връзка е в посока от публичните разходи към националния доход. Това означава, че правителствените разходи са екзогенен фактор и представляват инструмент, с помощта на който правителството може да насърчава ускоряването на икономическия растеж. Съгласно стандартната теория на ефективното търсене на Кейнс автономните правителствени разходи оказват положителното въздействие върху националния доход. Авторът твърдо вярва, че фискалната политика е ефективен инструмент на правителството за стимулиране на икономическата активност в държавата, а по този начин – и на икономическия растеж. Някои по-късни последователи на кейнсианството смятат, че правителствените разходи са много важни за постигането на краткосрочна стабилност и дългосрочен растеж. Според Кейнс всеки разход, вкл. и постоянните, допринася положително за растежа. За да установи влиянието на публичните разходи върху растежа, той разработва принципа на мултипликатора. Така кейнсианският модел на икономически растеж може да бъде представен във функционален вид като:

$$Y_t = f(GE_t).$$

Уравнението отразява факта, че тъй като правителствените разходи нарастват с течение на времето (GE_t), националният доход (Y_t) се повишава поради мултиплицирания ефект върху съвкупното търсене.

Икономистите-класици също твърдят, че причинно-следствената връзка протича в посока от правителствените разходи към икономическия растеж. В съответствие с принципа на *laissez-faire* на Адам Смит и Дейвид Рикардо обаче представителите на тази икономическа школа допускат негативна функционална връзка между правителствените разходи и икономическия растеж –

те смятат, че е възможно при по-високи правителствени разходи да се очаква по-нисък темп на икономически растеж. Освен това според тях правителствените разходи в свободната икономика трябва да бъдат ограничени до основните потребности, в противен случай те биха забавили растежа.

Противно на Кейнс, Солоу (1956) създава модел, в който се твърди, че не съществува дългосрочно въздействие на публичните разходи върху икономическия растеж. Това твърдение се основава на допускането, че дългосрочният икономически растеж се дължи до голяма степен на фактори като увеличаването на населението, нарастването на работната сила и темпа на технологичния прогрес, които са екзогенни. Така според Солоу икономическият растеж е детерминиран главно от екзогенни фактори.

Във връзка с казаното дотук противоречията в теоретичните постановки могат да се обобщят по следния начин: Вагнер застъпва мнението, че по-бързият икономически растеж предизвиква увеличаване на правителствените разходи; Кейнс твърди, че повишаването на правителствените разходи води до бърз растеж; класическите икономисти допускат, че нарастването на правителствените разходи става причина за забавяне на икономическия растеж; Солоу пък отхвърля всички тези твърдения и стига до извода, че правителствените разходи не оказват дългосрочно въздействие върху икономическия растеж.

Преглед на емпиричните изследвания

Wu et al. (2010 г.) изследват приложимостта на Закона на Вагнер. Проучването е проведено чрез прилагане на панелен подход към данни за 182 страни за периода от 1950 до 2004 г. Резултатите показват, че правителствените разходи допринасят за икономическия растеж, независимо от това как се измерва размерът на двете променливи. По-късно, когато страните са разделени по нива на доход и степен на корупция, резултатите потвърждават двупосочната причинно-следствена връзка между държавните дейности и икономическия растеж за различните групи страни. Изключение правят държавите с ниски доходи поради неефективната дейност на правителствата и по-слабите институции в тях. Емпиричните резултати подкрепят хипотезата на Вагнер в страните с високи доходи, но липсват доказателства за тези с ниски доходи.

Резултатите противоречат на констатациите на Liu et al. (2008), които анализират причинно-следствената връзка между икономическия растеж и правителствените разходи в САЩ за периода 1947-2002 г. Резултатите от теста за каузалност в тяхното проучване разкриват, че правителствените разходи са източник на икономически растеж. В това изследването се съдържат доказателства, според които в САЩ кейнсианската хипотеза има по-голяма валидност от Закона на Вагнер.

Ighodaro и Oriakhi (2010) тестват хипотезата на Вагнер за Нигерия, използвайки правителствени разходи (общо и разбивки) за периода от 1961 г.

до 2007 г. Резултатите не дават доказателства в подкрепа на хипотезата на Вагнер. Същевременно кейнсианската хипотеза е потвърдена при всички оценки. Изследването на Menyah и Yemane (2013) обаче представя различна гледна точка. Авторите проучват връзката между правителствените разходи и икономическия растеж. Целта е да се провери Законът на Вагнер, съгласно който при реално увеличение на доходите има тенденция делът на публичните разходи спрямо националния доход да се повишава. В проучването е разгледана Етиопия, като приложеният подход за тестване на границите на коинтеграцията предоставя солидни доказателства за наличието на дългосрочна връзка между правителствените разходи и БВП. С помощта на четири дългосрочни предиктора се установява, че 1% увеличение на приходите води до покачване на правителствените разходи с 1,73-1,79%. Прилагайки модифицирана версия на теста за причинно-следствената връзка на Грейнджър, авторите откриват еднопосочна причинно-следствена връзка от БВП към правителствените разходи, а не обратното, което е в полза на хипотезата на Вагнер. Тъй като няма причинно-следствена връзка между правителствените разходи и доходите, доказателствата сочат, че кейнсианското мнение, че правителствените разходи могат да бъдат ефективен политически инструмент за насърчаване на икономическия растеж в Етиопия не може да бъде подкрепено.

Chude и Chude (2013) изследват дългосрочния и краткосрочния ефект на публичните разходи в образованието върху икономическия растеж в Нигерия, използвайки модел за корекция на грешките (ECM). Те установяват, че общите разходи за образование имат високо, статистически значимо и положително дългосрочно въздействие върху икономическия растеж. В доклад, който акцентира върху ефекта от размера и структурата на правителствените разходи върху икономическия растеж, Martins и Veiga (2014) също стигат до заключението, че делът на правителствените разходи от БВП има квадратичен ефект върху темпа на икономическо развитие, измерено чрез на Индекса за човешко развитие в напредналите страни и в държавите с високи доходи. Yasin (2013) изследва ефекта на правителствените разходи върху икономическия растеж в държавите от Субсахарска Африка, като използва панелни данни. Резултатите и от това проучване показват, че правителствените разходи, отвореността на икономиката и разходите за частни инвестиции имат положително и значимо въздействие върху икономическия растеж.

Резултатите от емпирично изследване, проведено от Abu и Abdullahi (2010), водят до интересни заключения. Авторите доказват, че нарастващите правителствени разходи не предизвикват значим икономически растеж в Нигерия. Прилагайки дезагрегиран анализ, проучването разкрива, че общият размер на капиталовите разходи, на обичайните разходи и на правителствените разходи за образование оказват отрицателно въздействие върху икономическия растеж, докато нарастващите правителствени разходи за транспорт и комуникации, както и за здравеопазване водят до ускоряване на икономическия

растеж. Резултатите частично подкрепят вижданията на класическата теория. Подобно проучване на Alshahrani и Alsadiq (2014) оценява краткосрочните и дългосрочните ефекти на различните видове правителствени разходи върху икономическия растеж в Саудитска Арабия, като използва годишни данни за периода 1969-2010 г. Констатациите сочат, че публичните инвестиции в съвкупните разходи, както и в тези за здравеопазване стимулират растежа в дългосрочен план.

Jamshaid и Siddiqi (2010) изследват същността и посоката на причинно-следствената връзка между публичните разходи и икономическия растеж в Пакистан, прилагайки теста за причинно-следствена връзка на Toda-Yamamoto за годишни данни за периода 1971-2006 г. Получените резултати подкрепят Закона на Вагнер, съгласно който съществува еднопосочна причинно-следствена връзка между БВП и правителствените разходи. До противоположни резултати достига Mwafaq (2011), който проучва влиянието на публичните разходи върху икономическия растеж в Йордания, използвайки годишни данни за периода 1990-2006 г. Изводът от това изследване – че съвкупните правителствени разходи имат положително въздействие върху ръста на БВП, подкрепя теорията на кейнсианците.

Nyambe и Kanyeumbo (2015) проучват ролята на правителствените разходи, на разходите за домакинствата и на инфлацията за развитието на намибийската икономика за периода между 1980 г. и 2011 г., използвайки множествен регресионен модел. Резултатите сочат наличието на положителна връзка между тези фактори и икономическия растеж, което отхвърля твърдението на класическите икономисти, че правителствените разходи могат да окажат негативно влияние върху икономическия растеж.

Adamu и Najara (2015) изследват въздействието на публичните разходи върху икономическия растеж в Нигерия с помощта на данни от динамични редове за периода 1970-2012 г. Възприет е дезагрегиран подход за анализ чрез разделянето на разходите на капиталови и обичайни, а икономическият растеж се измерва с реалния БВП. Прилагането на теста за причинно-следствената връзка на Грейнджър показва еднопосочна причинно-следствена връзка в посока от променливите на разходите към икономическия растеж, като така потвърждава кейнсианската теория.

В едно от по-новите изследвания Ebong et al. (2016) се опитват да оценят влиянието на правителствените капиталови разходи върху икономическия растеж в Нигерия за периода 1970-2012 г. Използва се модел на множествена регресия, базиран на модифицирана теоретична рамка на ендегенен растеж, за да се обхванат взаимоотношенията между капиталовите разходи за селско стопанство, образование и здравна икономическа инфраструктура, от една страна, и икономически растеж – от друга. Въз основа на спецификациите за коригиране на грешки и коинтеграция е приложен обикновеният метод на най-малките квадрати за анализ на динамични редове на годишна база. Резултатите показват, че правителствените капиталови разходи имат диференцирани ефекти

върху икономическия растеж. Капиталовите разходи за селско стопанство не оказват съществено влияние върху растежа както в дългосрочна, така и в краткосрочна перспектива. Капиталовите разходи за образование и инфраструктура имат значително и положително въздействие върху растежа и в краткосрочен, и в дългосрочен план. Дори капиталовите разходи за здравеопазване са със значително въздействие, но изненадващо то е отрицателно. Установено е, че в случая на Нигерия увеличаването на публичните разходи не влияе негативно върху частните инвестиции. Резултатите дават доказателства в подкрепа както на кейнсианската, така и на класическата теория.

Iheanacho (2016) изследва дългосрочната и краткосрочната връзка между публичните разходи и икономическия растеж в Нигерия за периода 1986-2014 г., като използва коинтеграция на Йохансен и корекция на грешките. Проучването разделя публичните разходи на два компонента – разходи на публичния сектор и брутно капиталообразуване. Резултатите сочат, че обичайните разходи са основният двигател на икономическия растеж в страната, както и че наред с отрицателната и значима дългосрочна връзка между икономическия растеж и обичайните разходи съществува и положителна връзка в краткосрочен план, което подчертава двустранното въздействие на обичайните разходи върху икономическия растеж в Нигерия. Това изследване отбелязва отрицателен и значим дългосрочен ефект на капиталовите разходи върху икономическия растеж. Декомпозицията на вариацията потвърждава съвкупния принос на публичните разходи за икономическия растеж.

Макар че съществуват множество проучвания по отношение на разглежданата връзка, броят на емпиричните изследвания, базирани на данни за Индия, е доста ограничен. Srinivasan (2013) изследва причинно-следствената връзка между публичните разходи и икономическия растеж в Индия, използвайки коинтеграционен подход и модел за коригиране на грешки. Анализът обхваща периода от 1973 г. до 2012 г. Резултатът от теста за коинтеграция потвърждава съществуването на дългосрочно равновесие между публичните разходи и икономическия растеж в страната. Емпиричните резултати, основани на оценката на модела за корекция на грешките, показват, че еднопосочната причинно-следствена връзка е от икономическия растеж към публичните разходи и в краткосрочен, и дългосрочен план, което подкрепя Закона на Вагнер.

Констатациите на Srinivasan не потвърждават резултатите от проучването на Gangal и Gupta (2013), което установява положително въздействие на публичните разходи върху икономическия растеж. Освен това, прилагайки теста за каузалност на Грейнджър, авторите доказват наличието на еднопосочна връзка, протичаща от публичните разходи към БВП. Така тяхното изследване подкрепя посоката на връзката, посочена от Кейнс.

Всички разгледани дотук проучвания се опитват да потвърдят икономическите теории, предложени от известни икономисти от миналото. Както е отразено в множество прегледи на подобни изследвания, в общи линии заклю-

ченията не са единодушни по отношение на същността и посоката на връзката между правителствените разходи и икономическия растеж. Някои автори поддържат хипотезата на Вагнер, че размерът на публичните разходи се определя в течение на времето в зависимост от темпа на икономическия растеж, докато други потвърждават кейнсианската теория – че икономическият растеж е силно зависим от правителствените разходи. Наред с това има и изследвания, които подкрепят класическото разбиране, че растежът влияе негативно върху увеличаването на правителствените разходи.

Различните заключения в съществуващата литература изискват нов подход спрямо основния въпрос. Освен това тези изследвания използват различна методология за осъществяване на емпиричните проучвания – повечето от тях прилагат метода на най-малките квадрати или коинтеграция, модел за корекция на грешки и тестове за каузалност. Въпреки че показват посоката на причинно-следствената връзка между двата фактора, получените резултати трябва да бъдат потвърдени, но това липсва в представените проучвания. Декомпозирането на вариацията и импулсната функция биха установили точно чувствителността на едната променлива към резки промени в другата за дълъг период. В индийския контекст изследванията по въпроса са много ограничени и дори техните констатации не се потвърждават взаимно. Ето защо по-нататък е преразгледана връзката между правителствените разходи и икономическия растеж.

Методология на изследването

Променливи

В това изследване са анализирани две променливи – публичните разходи и икономическия растеж. Първите се измерват с правителствените разходи (ПР), а индикаторът за икономически растеж е брутният вътрешен продукт (БВП). Избраните променливи са приложени за индийския сценарий, като са разгледани техните абсолютни стойности. Въпреки това при оценката на иконометричните модели абсолютните стойности се преобразуват в логаритмични.

Източник на данни и период на проучване

Използвани са данни от Наръчника на статистическите данни за индийската икономика на Индийската банка на резерва (RBI). Изследването се основава на данни от динамични редове на годишна база от 1991-1992 г. до 2015-2016 г., т.е. обхваща 25-годишния период на икономическите реформи в страната. Те стартират от 1991 г., когато е предефинирана и ролята на публичния сектор, така че да даде тласък на частния сектор. Оттогава индийската икономика отбелязва значителен ръст. Във връзка с това е интересно да се проучи ролята на правителствените разходи за растежа при променената динамика на публичния сектор.

Техники за оценяване

В изследването са използвани иконометрични инструменти и техники от софтуера E-views, за да се анализира същността, посоката и силата на връзката между публичните разходи и икономическия растеж в Индия. Иконометричните техники за оценка на тази връзка са:

- тест за единичен корен за проверка на стационарността на данните;
- тест за коинтеграция, за да се проучи дали двете изследвани променливи са коинтегрирани в дългосрочен план;
- тест за установяване на причинно-следствената връзка, за да се определи посоката на причинно-следствената връзка между променливите;
- ако се установи коинтеграция, се прилага модел за корекция на грешката, а в противен случай, се използва модел на векторна авторегресия;
- импулсна функция за установяване на реакцията на едната от независимите променливи спрямо шоковете в другата независима променлива;
- декомпозиция на вариацията за измерване на степента на променливост на едната независима променлива, дължаща се, от една страна, на промени в собствената ѝ стойност, а от друга – на промени в другата независима променлива.

1. Тест за единичен корен. Всяко емпирично изследване, използващо данни от времеви редове, допуска, че динамичните редове са стационарни. Един ред от данни се приема за неподвижен, когато средната стойност и вариацията са постоянни с течение на времето, а стойността на ковариацията между два периода зависи само от разстоянието или лага между двата периода, а не от действителното време, за което се изчислява ковариацията (Gujarati и Sangeetha, 2007). Тук е приложен тест за единичен корен за проверка на стационарността на данните от времевите редове на БВП и на правителствените разходи, които са използвани.

Стационарността на БВП и на правителствените разходи е тествана с помощта на разширения тест Дики-Фулър (ADF), който е модифицираната версия на теста Дики-Фулър (DF). ADF прави корекция в параметрите на оригиналния DF тест за корелациите от по-висок ред, като добавя лагови разлики за зависимата променлива от дясната страна на регресията. Тестът ADF в изследването оценява следната регресия:

$$(1) \quad Y_t = b_0 + \beta Y_{t-1} + \mu_1 \Delta Y_{t-1} + \mu_2 \Delta Y_{t-2} + \sum_{i=1}^m \mu_i \Delta Y_{t-i} + e_t,$$

където: Y_t е редът, който ще бъде тестван; b_0 – интервалът; β – коефициентът на пресичане в теста за единичен корен; μ_1 – стойността на променената с лага първа разлика на зависимата променлива; Y_t – i -тият ред на авторегресионния процес; e_t изразява грешката при бял шум.

Броят на включените лагови разлики се определя емпирично, като идеята е да се включат достатъчно такива, така че грешката да няма корелация с времевия ред (Gujarati and Sangeetha, 2007).

Условието за стационарност при теста ADF изисква p -стойността да е по-малка от 1 ($|p| < 1$). С други думи, изчислената t -стойност трябва да бъде с по-голяма отрицателна стойност от критичната t -стойност (статистическа стойност < критична стойност). Изчислената t -статистика ще бъде отрицателна, а по-голямата отрицателна t -стойност е по принцип индикатор за стационарност (Gujarathi and Sangeetha, 2007).

2. Тест за коинтеграция Ако с теста за единичен корен се установи стационарността на данните от динамичните редове и всички данни са интегрирани на един и същи ред, редовете данни са подходящи за по-нататъшен анализ, чрез който да се провери дали БВП и правителствените разходи са коинтегрирани и между тях съществува връзка в дългосрочен план. За изследването на коинтеграцията между БВП и правителствените разходи е приложен методът на Йохансен за коинтеграция. Той може да бъде тестван с помощта на следното уравнение:

$$(2) \quad X_t = a + \sum_{j=1}^p \beta_j X_{t-j} + et,$$

където: X_t е вектор $n \times 1$ на нестационарните променливи $I(1)$; a – вектор $n \times 1$ на константата; p – максималната дължина на лага; β_j – матрица на коефициента $n \times n$; et – вектор $n \times 1$ за бял шум.

Стойността на коефициента (β) изразява степента на коинтеграция или връзка, а знакът, предхождащ коефициента, показва дали дългосрочната връзка между променливите е положителна или отрицателна.

3. Векторен модел за корекция на грешки (VECM). Технологиата на Йохансен за коинтеграция установява наличието или отсъствието само на дългосрочна балансирана връзка между правителствените разходи и БВП. Тя не може да покаже краткосрочни неравновесия, ако такива съществуват. За да се преодолее този недостатък, може да се използва коригиращ механизъм за краткосрочно отклонение от дългосрочния баланс. Следователно при наличие на дългосрочна причинно-следствена връзка трябва да бъде осъществен тест и за краткосрочна каузалност (Ray, 2012), за което се използва векторният модел за корекция на грешки (VECM). Важно е също да се отбележи, че VECM може да бъде оценен само ако е установена коинтеграция между променливите. Моделът анализира дали механизмът за корекция на грешките се осъществява, ако възникне някакво смущение в равновесната връзка. С други думи, той измерва скоростта на приближаване към дългосрочното стабилно състояние на равновесие. По този начин уравнението на Йохансен за коинтеграция (2) трябва да се превърне във векторно уравнение за корекция на грешката, както следва:

$$(3) \quad \Delta X_t = a + \sum_{j=1}^{p-1} \Gamma_j \Delta X_t - j + \Pi X_t - p + et,$$

където: Δ изразява първата грешка; Γ_j е $-\sum_{j=1+1}^p \beta_j$; Π е равен на $-1 + \sum_{j=1+1}^p \beta_j$ и е показател за идентичност.

4. *Модел на векторна авторегресия (VAR)*. Ако тестът за коинтеграция не успее да докаже дългосрочна коинтеграционна връзка между БВП и правителствените разходи, динамиката в дългосрочен план на връзката между разглежданите в модела променливи може да бъде оценена чрез прилагането на модел на векторна авторегресия (VAR). При него не се правят никакви първоначални допускания за това, коя променлива е зависима и коя е независима. Освен това VAR-моделът позволява за променливите да се приложат също импулсната функция и функцията за декомпозиция на вариацията.

$$(4) \quad Y_t = b_{10} - b_{12}X_t + Y_{11}Y_{t-1} + Y_{12}X_{t-1} + \varepsilon_{yt}$$

$$(5) \quad X_t = b_{20} - b_{21}Y_t + Y_{21}Y_{t-1} + Y_{22}X_{t-1} + \varepsilon_{xt},$$

където: b е неизвестният коефициент; ε_{yt} и ε_{xt} обозначават грешката; t_{-1} изразява лага; Y и X са променливите, използвани за обозначаване на БВП и правителствените разходи.

5. *Тест за каузалност*. След тестването за дългосрочна коинтеграция между БВП и правителствените разходи и дългосрочно сближаване на краткосрочното отклонение проучването може да тества наличието на краткосрочна причинно-следствена връзка между БВП и правителствените разходи. Тук посоката на причинно-следствената връзка между променливите е изследвана чрез прилагане на теста за каузалност на Грейнджър. Каузалността е концепция за статистическа обратна връзка, която се използва широко в създаването на модели за прогнозиране (Ray, 2012). Тестът за каузалност на Грейнджър (Granger, 1969, 1988) се стреми да определи дали миналите стойности на една променлива могат да послужат за прогнозиране на промените в друга променлива. Каузалността на Грейнджър измерва информацията, дадена от една променлива при обясняване на последната стойност на друга променлива. В допълнение, тя показва също, че променлива Y е причинена по Грейнджър от променливата X , ако X може да послужи за прогнозирането на стойността на Y . Ако това е така, това означава, че лаговите стойности на променливата X са статистически значими при обясняването на променливата (Ray, 2012).

Тестът за каузалност проучва връзката между БВП и правителствените разходи, ако правителствените разходи в БВП причиняват промяна по Грейнджър, а БВП предизвикват същото в правителствените разходи. Това означава, че стойността на БВП може да помогне да се прогнозира стойността на правителствените разходи за следващия период и обратното – съответно стойността на правителствените разходи може да допринесе, за да се прогнозира стойността на БВП за следващия период. Методът на Грейнджър включва оценка на регресионни уравнения. В това проучване на двупосочни променливи (правителствени разходи и БВП) регресионният тест за каузалност на Грейнджър може да бъде представен с две уравнения.

Ако причинно-следствената връзка е в посока от правителствените разходи (GE) към БВП (GDP), регресионното уравнение по Грейнджър е:

$$(6) \quad GDP_t = n + \sum_{a11} GDP_{t-1} + \sum_{\beta11} GE_{t-1} + \varepsilon_1 t.$$

Ако причинно-следствената връзка е в посока от БВП (GDP) към правителствените разходи (GE), регресионното уравнение по Грейнджър е:

$$(7) \quad GE = n + \sum_{a12} GE_{t-1} + \sum_{\beta12} GDP_{t-1} + \varepsilon_2 t.$$

В уравнение (6) GE_{t-1} причинява по Грейнджър GDP_t , ако коефициентът на лаговата стойност на GE (β_{11}) е статистически значимо различен от нула при F-тест. По подобен начин от уравнение (7) GDP_{t-1} причинява по Грейнджър GE , ако коефициентът β_{12} е статистически значим.

6. Функция на реакцията (импулсна функция). Функцията на реакцията осигурява още по-голяма точност при оценката на връзката между променливите в системата. Този иконометричен инструмент обяснява чувствителността на дадена независима променлива в системата към шоковете (резки промени) във всяка от останалите независими променливи. За всяка независима променлива в системата се прилага определен шок върху грешката и се наблюдават ефектите във времето. Функцията на реакцията оценява точно процентната промяна в БВП за определена процентна промяна в правителствените разходи в дългосрочен план, както и съответно процентното изменение на правителствените разходи за даден шок в БВП. Тя допринася за по-доброто визуализиране на посоката, същността и силата на връзката в дългосрочна перспектива. Това е подобрение спрямо теста за причинно-следствената връзка, който извежда само краткосрочната каузална посока.

7. Функция на разлагане на вариацията. Оценката на векторната авторегресия показва само влиянието на предиктора върху зависимата променлива. Тя не измерва точно каква част от вариацията в тази променлива се дължи на промените или сътресенията в другата, независима променлива и каква част е резултат от автономни шокове в самата нея. Освен това регресията не измерва вариациите в дадена независима променлива с течение на времето, породени от шокове в друга независима променлива.

В нашето изследване е приложена техниката на разлагане на вариацията, която измерва точно каква част от вариацията в БВП се дължи на промените в правителствените разходи в дългосрочен план и каква част е породена от автономни шокове в самия БВП. Същевременно вариацията на правителствените разходи се разгражда спрямо шоковете в БВП и спрямо самите правителствени разходи. В общия линеен модел отношението между двете променливи се изразява със следното линейно уравнение:

Относно парадокса на връзката публични разходи – икономически растеж: иконометричен подход

$$Y = a + bX + c.$$

Тук Y е зависимата (резултативна) променлива, а X е независимата (дескриптивна) променлива.

При всяко изменение или шок в X настъпва съответна промяна в Y . Разпадането на вариацията се фокусира върху резултативната променлива Y , промените в която отговарят на измененията в независимата променлива X . По-конкретно вариацията на Y , причинена от шоковете в другата независима променлива в модела, може да бъде представена като:

$$Var(Y) = E(Var[Y|X]) + Var(E[Y|X]).$$

В това уравнение $Var(Y)$ е вариацията на Y , $E(Var[Y|X])$ – дескриптивната вариация на Y , дължаща се директно на промените в X , а $Var(E[Y|X])$ отразява обстоятелството, че има необясними промени, които са причинени от нещо друго, а не от X . Така разлагането на вариацията показва промените в Y , дължащи се на: (1) очакваната вариация на Y по отношение на X ; (2) вариацията на „очакваната вариация на Y “ по отношение на X . С други думи, отклонението на Y е неговата очаквана стойност плюс „вариацията на тази очаквана стойност“.

Накратко, полученият по такъв начин резултат позволява да се изолира фактът, че резултативните промени в Y имат вариация – тази вариация се състои от два компонента. Когато компонентите се разложат, те са съставени от един вид вариация, която може да бъде обяснена с промените на X , и друг вид вариация, която изцяло се дължи на случайни събития, т.е. е необяснима.

Анализ на емпиричните резултати

Тъй като изследването използва времеви редове, е уместно да бъде гарантирана тяхната стационарност. За тестване на единичния корен е приложен разширеният метод Дики-Фулър (ADF). От резултатите може да се заключи, че макар данните и за БВП, и за правителствените разходи да не са стационарни на ниво ($I(0)$), те стават стационарни, след като се приложи разлика от втори порядък ($I(2)$) (вж. табл. 1 и 2). Така се опровергават допусканията, че всяка от двете променливи има единичен корен. В случая с БВП хипотезата е отхвърлена при ниво на значимост 5%, тъй като при такова ниво стойността на t става по-малка от критичната при разлика от втори порядък. От своя страна при правителствените разходи хипотезата се отхвърля при ниво на значимост 1%. Това означава, че времевите редове както за БВП, така и за правителствените разходи нямат проблем с единичен корен при разлика от втори порядък и следователно могат да бъдат подложени на тест за коинтеграция.

Таблица 1

ADF тест за единичен корен за БВП

	t-статистика	Критична стойност		Вероятност
На ниво I (0)	0.073436	ниво 1%	-4.416345	0.9948
		ниво 5%	-3.622033	
		ниво 10%	-3.248592	
При втора разлика I (2)	-4.196504	ниво 1%	-4.467895	0.0172
		ниво 5%	-3.644963	
		ниво 10%	-3.261452	

Таблица 2

ADF тест за единичен корен за правителствените разходи

	t-статистика	Критична стойност		Вероятност
На ниво I (0)	-0.932137	ниво 1%	-4.416345	0.9345
		ниво 5%	-3.622033	
		ниво 10%	-3.248592	
При втора разлика I (2)	-4.967858	ниво 1%	-4.440739	0.0033
		ниво 5%	-3.632896	
		ниво 10%	-3.254671	

След потвърждаване на стационарността на времевите редове се проучва наличието на дългосрочна връзка между БВП и правителствените разходи чрез тест за коинтеграция, използващ метода на Йохансен (табл. 3).

Таблица 3

Резултати от тест за коинтеграция на Йохансен*

Тест за коинтеграция	Ниво	Максимална собствена стойност	t-статистика	Критична стойност при 5%	Вероятност
Тест на остатъците	H0: $r=0$ (нулево)	0.415605	11.89386	15.49471	0.1621
	H1: $r \leq 1$ (почти 1)	0.003445	0.075928	3.841466	0.7829
Тест за максимална собствена стойност	H0: $r=0$ (нулево)	0.415605	11.81793	14.26460	0.1177
	H1: $r \leq 1$ (почти 1)	0.003445	0.075928	3.841466	0.7829

* Тестовете на остатъците и на максимална собствена стойност не показват коинтеграция при ниво на значимост 0.05.

При анализа на резултатите от теста за коинтеграция на Йохансен е очевидно, че в нулевата хипотеза и при теста на остатъците, и при този на

Относно парадокса на връзката публични разходи – икономически растеж: иконометричен подход

максималната собствена стойност t -статистиката е с по-ниска стойност от критичната при ниво на значимост 5%. С други думи, това може да се тълкува като доказателство, че между икономическия растеж и правителствените разходи няма коинтеграция. Така се потвърждава хипотезата, че липсва дългосрочна коинтеграция между БВП и правителствените разходи.

Тъй като между икономическия растеж и правителствените разходи не е налице коинтеграция в дългосрочен план, не може да бъде приложен векторен модел за корекция на грешки (VECM). При това положение е много важно данните да се въведат в модел за векторна авторегресия (VAR), както е направено и в нашето изследване (табл. 4).

Таблица 4

Резултати от VAR-модел

Корекция на грешки	D(БВП)	D(ПР)
D (БВП(-1))	1.255773 (0.26209) [4.79147]	0.039954 (0.07079) [0.56438]
D (БВП(-2))	-0.450469 (0.22834) [-1.97277]	-0.005873 (0.06168) [-0.09521]
D (ПР(-1))	1.812146 (0.87166) [2.07896]	1.627279 (0.23545) [6.91139]
D (ПР(-2))	0.066146 (1.07612) [0.06147]	-0.873373 (0.29068) [-3.00462]
C	-76.74912 (442.180) [-0.17357]	180.9766 (119.440) [1.51521]

VAR-анализът, представен на табл. 4, дава интересни резултати. Според тях БВП реагира значимо, за да възстанови равновесието във връзката, когато е налице отклонение в правителствените разходи. Следователно е вероятно БВП в Индия да конвергира към равновесие в дългосрочен план след промяната в правителствените разходи в първия лаг. Това означава, че стойността на тазгодишните правителствени разходи определя и оказва влияние върху БВП за следващата година, като въздействието е положително и статистически значимо. За да сме по-конкретни по отношение на силата на описания ефект – предвижда се, че всяка единица увеличение на сегашните правителствени разходи ще доведе до нарастване на БВП с 1.8 единици през следващата година. Нещо повече, подобно предвиждане изглежда вярно при доверително ниво от 95%. Тази регресия не доказва, че правителствените разходи могат да бъдат предвидени на базата на лаговите стойности на БВП, което е първично емпирично доказателство в подкрепа на кейнсианската теория.

Законът на Вагнер не се потвърждава от модела на векторна авторегресия. Не може да се достигне до твърдо заключение, без резултатите от VAR-модела да бъдат доказани чрез прилагането на други подходящи иконометрични модели.

Въпреки че VAR-моделът разкрива, че правителствените разходи влияят върху БВП положително, а темпът на нарастване на БВП не оказва въздействие върху размера на правителствените разходи, тази посока на връзката трябва да бъде потвърдена с помощта на тест за каузалност. Във връзка с това тук е приложен широко признатият двустранен тест за каузалност на Грейнджър (табл. 5).

Таблица 5

Резултати от тест за каузалност на Грейнджър

Нулеви хипотези	Наблюдения	F-статистика	Вероятност	Решение
ПР не причиняват промяна в БВП по Грейнджър	23	3.64210	0.0470	Отхвърля H_0
БВП не причинява промяна в ПР по Грейнджър	23	0.69695	0.5111	Потвърждава H_0

Резултатите от теста за каузалност на Грейнджър, представени на табл. 5, доказват наличието на едностранна причинно-следствена връзка между БВП и правителствените разходи – от правителствените разходи към БВП. Това означава, че стойността на правителствените разходи може да допринесе за предвиждането на стойността на БВП за следващия период. Тъй като F-статистиката за нулевата хипотеза (че правителствените разходи не причиняват БВП по Грейнджър) е статистически значима, хипотезата е отхвърлена, което означава, че в Индия правителствените разходи причиняват БВП по Грейнджър. Другата хипотеза обаче (че БВП не причинява правителствените разходи по Грейнджър) се потвърждава. Резултатът от каузалността на Грейнджър подкрепя изводите от VAR-модела и дава доказателства, които са в полза на кейнсианската теория и отхвърлят Закона на Вагнер.

Откриването на каузалност по Грейнджър е свидетелство за посоката на връзката между БВП и правителствените разходи, но не може да обясни нито същността на тази връзка, нито силата на отговора на едната променлива спрямо шокове в другата. За да се направи това, е приложена импулсната функция. Представените на следващата фигура данни обясняват как едната независима променлива в системата отговаря на шокове във всяка от другите независими променливи. За всяка независима променлива се прилага единица шок към грешката и се проследяват ефектите с течение на времето. Фигурата предоставя достатъчно доказателства, за да се разбере, че бъдещите стойности на БВП постоянно отговарят статистически значимо и положително на шокове в правителствените разходи с течение на времето. Прилагането на импулсната функция дава и друг резултат, който е много изненадващ – че правителствените разходи отговарят статистически значимо и позитивно спрямо единица шок,

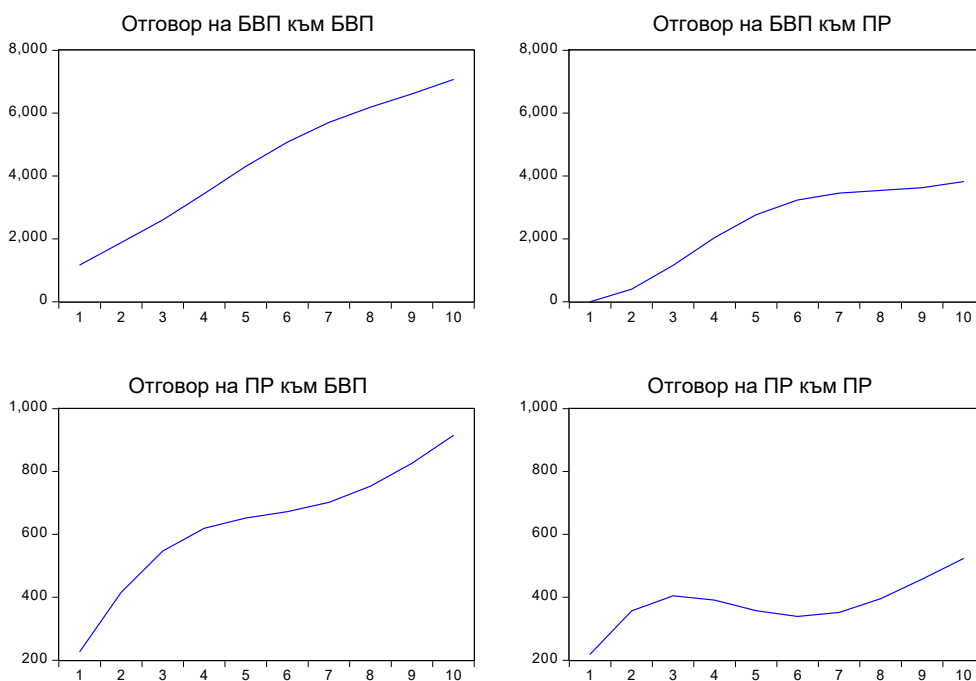
Относно парадокса на връзката публични разходи – икономически растеж: иконометричен подход

оказан върху настоящото ниво на икономически растеж. Положителният стръмен наклон на правителствените разходи спрямо отговора на БВП показва, че размерът на публичния сектор нараства с увеличаване на темпа на икономически растеж с течение на времето. Това потвърждава Закона на Вагнер. Трябва да се отбележи, че нито VAR-моделът, нито каузалността на Грейнджър не установяват такава посока на връзката.

Фигура

Импулсен отговор на ПР към БВП и на БВП към ПР

Отговор на декомпозиция по Чолески с шок от едно стандартно отклонение

Векторната авторегресия оценява същността и силата на влиянието на едната променлива върху другата, каузалността на Грейнджър показва посоката на връзката между променливите, а функцията на реакцията измерва промените в едната независима променлива при шокове в другата независима променлива с течение на времето. Никоя от тези техники не отчита каква част от промените в едната променлива е причинена от автономни вътрешни шокове в нея и каква част – от резки промени в другата независима променлива. Методът на декомпозиция на вариацията показва въздействието на тези фактори върху независимите променливи и позволява анализ в дългосрочен план (вж. табл. 6).

Таблица 6

Декомпозиция на вариацията на БВП и правителствените разходи

Декомпозиция на вариацията на БВП			
Период	Стандартна грешка	БВП	ПР
1	1167.612	100.0000	0.000000
2	2246.227	96.87613	3.123873
3	3626.290	88.58476	11.41524
4	5394.769	80.63256	19.36744
5	7435.465	75.95508	24.04492
6	9567.521	74.06288	25.93712
7	11659.85	73.78051	26.21949
8	13666.18	74.21689	25.78311
9	15610.38	74.83996	25.16004
10	17555.49	75.37843	24.62157
Декомпозиция на вариацията на ПР			
Период	Стандартна грешка	БВП	ПР
1	315.3900	51.74766	48.25234
2	632.0569	56.17105	43.82895
3	928.5065	60.69663	39.30337
4	1182.636	64.83633	35.16367
5	1397.148	68.25907	31.74093
6	1587.148	70.84892	29.15108
7	1770.889	72.63559	27.36441
8	1964.743	73.71349	26.28651
9	2180.045	74.24393	25.75607
10	2421.406	74.45435	25.54565

Резултатите от декомпозицията на вариацията отразяват каква част от вариацията на БВП се дължи на автономни шокове и колко промени са причинени от шока в правителствените разходи за периода. Те помагат също за установяване на вариацията на правителствените разходи спрямо шоковете в самите тях, както и спрямо резки промени в БВП. Вижда се, че около 25% от вариацията на БВП се дължат на шоковете в правителствените разходи през изследвания период. Въпреки че размерът на вариацията на БВП спрямо шоковете в правителствените разходи не е значима, тя все пак оказва съществено въздействие. Този резултат е в съответствие с резултатите, получени при прилагането на импулсната функция, каузалността на Грейнджър и VAR, което подкрепя кейнсианската теория.

При декомпозицията на вариацията на правителствените разходи става ясно, че в Индия 74% от нея се дължат на лаговете стойности на БВП. Така се потвърждават резултатите от прилагането на импулсната функция, което показва, че размерът на правителствените разходи в значителна степен отговаря на темпа на икономически растеж. Това е доказателство за приложимостта на Закона на Вагнер към развиващата се индийска икономика.

От резултатите от прилагането на функцията за разлагане на вариацията се вижда, че прогнозната грешка при икономическия растеж може да бъде обяснена сравнително добре с лаговите стойности на правителствените разходи, а прогнозната грешка в размера на правителствените разходи – с лаговите стойности на нивото на икономическия растеж.

Заклучение и изводи по отношение на провежданите политики

Преразглеждането на връзката между икономическия растеж и правителствените разходи в Индия води до заключението, че всяка от променливите е повлияна положително от другата независима променлива. Това означава, че с увеличаване на правителствените разходи може да се очаква и ускоряване на икономическия растеж в страната в бъдеще. По такъв начин се потвърждава теорията за растежа на Кейнс, съгласно която благодарение на мултиплициращия си ефект правителствените разходи ускоряват икономическия растеж в дългосрочен план. Те стимулират икономическата активност в страната и създават възможности за заетост в различни отрасли с течение на времето. Стойността на мултипликатора се различава в зависимост от отрасъла, в който са направени разходите. Както се вижда от някои по-ранни проучвания, инфраструктурните, капиталовите и разходите за човешки ресурси могат да имат голям мултиплициращ ефект.

Изненадващо, резултатите от изследването дават доказателства и в подкрепа на Закона на Вагнер. Прилагането на функциите на реакцията и на разлагане на вариацията показва, че тъй като нивото на икономически растеж на страната се повишава по отношение на БВП, размерът на публичния сектор, който се отразява в правителствените разходи, също нараства. Тази тенденция може да се обясни с необходимостта да се посрещнат увеличаващите се с растежа на икономиката нужди на хората. Тъй като икономиката расте при урбанизацията, индустриализацията и т.н., правителството трябва да харчи повече за безопасността и сигурността, гражданските съоръжения, модерните технологии, инструменти и оборудване във всички отрасли и др.

Резултатите от изследването могат да бъдат разглеждани като значими в процеса на създаване на политики. Икономическият растеж и правителствените разходи са взаимно свързани. Правителството трябва да провежда фискална политика, фокусирана върху разходите. Правителствените разходи могат да бъдат насочени към отрасли като инфраструктурата и социалните услуги – здравеопазване, образование и др., които се очаква да имат голям мултипликационен ефект. Високият темп на растеж, генериран от увеличените правителствени разходи, от своя страна допълнително ще стимулира и самите правителствени разходи. Следователно може да се установи кръгова зависимост между правителствените разходи и икономическия растеж. Ефективното фискално планиране и ефикасното разпределение и администриране на правителствените средства определят линията на растеж.

Заклученията на Gangal и Gupta (2013) подкрепят кейнсианската теория, докато изследването на Srinivasan (2013) потвърждава Закона на Вагнер в случая на Индия. По-ранните разработки обаче трудно биха могли да установят взаимовръзката на базата на емпирични тестове. Нашето изследване надгражда предходните, като установява положителна взаимовръзка между икономическия растеж и правителствените разходи. Затова и неговите заключения имат принос за емпиричната литература, задавайки нова перспектива за бъдещи дискусии в научната област, както и за разработване на ефективни политики.

Бъдещите изследвания могат да приемат дезагрегиран подход към правителствените разходи, за да установят точно кои видове разходи оказват по-голямо въздействие върху икономическия растеж. Същевременно усилията могат да бъдат насочени и към измерването на мултипликатора на правителствените разходи в различните отрасли.

Използвана литература:

Abu, N., & U. Abdullah (2010). Government Expenditure and Economic Growth in Nigeria, 1970– 2008: A Disaggregated Analysis. – Business and Economic Journal, Retrieved from <http://astonjournals.com/bej>

Adamu, J. and H. Babayo (2015). Government Expenditure and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from Nigeria. – IOSR Journal of Economics and Finance, Vol. 6(2), p. 61-69.

Alshahrani, S. & A. Alsadiq (2014). Economic Growth and Government Spending in Saudi Arabia: An Empirical Investigation. IMF Working Paper WR/14/3, Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp1403.pdf>

Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross-section of Countries. – Quarterly Journal of Economics Vol.106, p. 407-444.

Chude, N. P. & D. I. Chude (2013). Impact of government expenditure on economic growth in Nigeria. – International Journal of Business and Management Review, Vol. 1 (4), p. 64-71, Retrieved from www.eajournals.org/.../Impact-of-Government-Expenditure-on-Economy... <https://www.google.com/search?client=opera&q=public+expenditure+and+economic+growth&source=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8#>

Ebong, Friday, Ogwumike, Fidelis; Udongwo, Udeme & Ayodele, Olumide (2016). Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nigeria: A Disaggregated Analysis. – Asian Journal of Economics, Vol. 3 (1), p. 113-121.

Gangal, V. L. N. & H. Gupta (2013). Public expenditure and economic growth: a case study of India. – Global Journal of Management and Business Studies, Vol.3(2), p.191-196, Retrieved from www.ripublication.com/gjmb_spl/gjmb3n2spl_17.pdf

Granger, C., W., J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross spectral methods. – Econometrica, Vol. 37, p. 424-438, accessible at <http://dx.doi.org/10.2307/1912791>

Granger, C., W., J. (1988). Some recent developments in the concept of causality. – Journal of Econometrics, Vol. 39(1), p.199-211, accessed from <http://dx.doi.org/10.1017/COL052179207X.002>.

Gujrati, N. Damodar et al. (2007). Basic Econometrics, 4th ed. New Delhi: Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited.

Ighodaro, C. A. U & D. E. Oriakhi (2010). Does the Relationship between Government Expenditure and Economic Growth Follow Wagner's Law in Nigeria? *Annals of the University of Petroșani. – Economics*, Vol.10(2), p. 185-198.

Iheanacho E. (2016). The Contribution of Government Expenditure on Economic Growth of Nigeria – Disaggregated Approach. – *International Journal of Economics and Management Science*, Vol. 5, p. 369.

Jamshaid, R, A. Iqbal, & M. Siddiqi (2010). Cointegration-Causality Analysis between Public Expenditures and Economic Growth in Pakistan. – *European Journal of Social Sciences*, Vol. 13 (4), p. 556-565.

Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. New York: Cambridge University Press.

Liu, C. H. L., C. Hsu & M. Younis (2008). The association between government expenditure and economic growth: The Granger causality test of the US Data. – *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management*.

Martins, S. & F. J. Veiga (2014). Government size, composition of public expenditure, and economic developing, Retrieved from www.nipe.eeg.uminho.pt/Uploads/NIPE_WP_17_2013.pdf

Menyah, Kojo & Yemane Wolde-Rufael (2013). Government Expenditure and Economic Growth: The Ethiopian Experience. – *The Journal of Developing Areas*, Vol. 47 (1), p. 263-280.

Mwafaq, M. D. (2011) *Government Expenditure and Economic growth in Jordan*. 2011 International Conference on Economic and Finance. Singapore: IACSIT Press.

Nyambe, J. M. & J. N. Kanyeumbo (2015). Government and Household Expenditure Components, Inflation and their Impact on Economic Growth in Namibia. – *European Journal of Business, Economics and Accountancy*, Vol. 3(4), p. 81-86.

Peacock, A. T., J. Wiseman (1961). *The Growth of Public Expenditure in the United States*. Princeton: Princeton University Press.

Ray, Sarbapriya (2012). Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth in India: A Co integration Analysis. – *Advances in Information Technology and Management (AITM)*, Vol. 2(1), p. 187-201.

Reserve Bank of India. (2017). *Handbook of Statistics on Indian Economy*, <https://www.rbi.org.in/scripts/AnnualPublications.aspx?head=Handbook%20of%20Statistics%20on%20Indian%20Economy>

Rostow, W. (1960). *The Stages of Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. – *Quarterly Journal of Economics*, Vol.70, p. 65-94.

Srinivasan, P. (2013). Causality between Public Expenditure and Economic Growth: The Indian Case. – *International Journal of Economics and Management*, Vol. 7(2), p. 335-347.

Wagner, A. (1893). *Grundlegung der Politischen Ökonomie*, 3rd ed. Leipzig: C. F. Winter.

Wu, Shih-Ying, Jenn-Hong Tang, & Eric S. Lin (2010). The impact of government expenditure on economic growth: How sensitive to the level of development? – *Journal of Policy Modelling*, Vol. 32 (6), p. 804-817.

Yasin, M. (2013). Public expenditure and economic growth: empirical investigation of Sub-Saharan Africa. – *Southwestern Economic Review*, Retrieved from www.thebrokenwindow.net/papers/S/SER2003%20Yasin%2059-68.pdf

Приложение

Логаритмични стойности на БВП и правителствените разходи
(1991-1992 – 2015-2016 г.)

Година	Лог. стойност на БВП	Лог. стойност на ПР
1991-1992	8.81563	7.015838
1992-1993	8.954861	7.111659
1993-1994	9.095328	7.257376
1994-1995	9.254922	7.382367
1995-1996	9.414688	7.485912
1996-1997	9.560488	7.605925
1997-1998	9.66294	7.749551
1998-1999	9.800002	7.935015
1999-2000	9.914986	7.999856
2000-2001	9.988478	8.08823
2001-2002	10.06724	8.195085
2002-2003	10.14106	8.326633
2003-2004	10.25467	8.457874
2004-2005	10.3866	8.513691
2005-2006	10.51688	8.528604
2006-2007	10.66772	8.671436
2007-2008	10.81719	8.871605
2008-2009	10.93846	9.086992
2009-2010	11.07873	9.234532
2010-2011	11.26243	9.390433
2011-2012	11.40864	9.476057
2012-2013	11.52419	9.554194
2013-2014	11.64	9.654672
2014-2015	11.73075	9.719368
2015-2016	11.82593	9.789978

4.IV.2017 г.

Assistant Prof. B. Venkatraja, PhD*

ADDRESSING THE PARADOX OF PUBLIC EXPENDITURE – ECONOMIC GROWTH NEXUS: AN ECONOMETRIC APPROACH

Since the introduction of economic reforms, Indian economy has been rapidly growing. Simultaneously, the government spending has also increased by multiple times. Interestingly, rapid rise in public expenditure has occurred during the era of speedy privatisation. The central issue of discussion is whether high growth is attributed to increased government spending and/or higher government spending is owing to rising economy. There are several theoretical propositions and empirical findings attempting to solve this puzzle but with no unanimity and their inferences are rather highly divided and fragmented. In this pretext, the present paper makes an effort to re-examine the direction of flow of relationship, nature of relationship and size of the relationship between government expenditure and economic growth in India in the long run through econometric modelling. In the course of investigating the nexus of relationship between economic growth and government spending, the study also aims to test whether Indian scenario validates the Wagner's law or supports the Keynesian growth hypothesis. The underlying subject is investigated based on the data covering the economic reform period from 1991-1992 to 2015-2016. Application of appropriate econometric techniques like cointegration test, estimation of Vector Auto Regression (VAR) model, Granger causality test, impulse response function and variance decomposition provide evidences of long-term relationship between growth and government spending. Results show that the size of the public sector is defined positively by the level of GDP growth in the long run and similarly, the variability in GDP is explained positively by the government expenditure. The findings of the study have evidences to support both Wagner's law and Keynesian theory.

JEL: E01; H50; C50

Keywords: *economic growth; GDP; private consumption; government consumption; expenditure*

India went through the biggest economic reforms starting from 1991 by liberalising the policies, intensifying the cross boarder business transactions and even more significantly, entrusting larger share of economic activities to the private sector. Very interestingly, with the dwelling private sector, the size of public sector has not diminished in India. Rather, the spending of the government towards different sectors has swelled enormously from Rs. 1114 billion in 1991-92 to Rs. 17854 billion in 2015-16. This trend has adversely affected the fiscal management and consequently the government debt position. During such period of precariously mounting fiscal figures, Indian economy saw enormous growth. The GDP of India has reached to Rs. 136753 billion in 2015-16 from Rs. 6738 billion in 1991-92. This

* Shri Dharmasthala Majunatheshwara Institute for Management Development (SDMIMD), Mysore- India, venkatraja@sdmimd.ac.in

reflects on two aspects: Firstly, the era of rigorous privatisation has seen enormous rise in public spending; and secondly, increase in public spending and rise in economic growth occur simultaneously. Amidst such scenario, the emerging question is on the relationship between the growth and government spending. Many theoretical propositions and empirical studies have established links between growth and spending. The central issue of discussion was whether high growth is attributed to increased government spending and/or higher government spending is owing to rising economy. The role of exogenous elements in such links was not declined. As discussed in the next section, such theoretical propositions are not unanimous regarding the nature, direction and size of relationship between economic growth and government. Even the empirical results are largely fragmented. Under this backdrop, the present paper makes an effort to re-examine the direction of flow of relationship, nature of relationship and size of the relationship between the government expenditure and economic growth in India in the long run through econometric modelling. In the process of investigating the nexus of relationship between economic growth and government spending, the study also aims to test whether Indian scenario validates the Wagner's law or supports Keynesian growth hypothesis.

Theoretical propositions and contradictions

Several theories discuss the nature and direction of relationship between government expenditure and economic growth. It was Adolph Wagner (1883) who laid down the foundation for such a debate. Keynes (1936), classical economists and Solow (1956) among many others propounded their theoretical perspectives. Each of these growth theories disagrees with other theories.

Adolph Wagner (1883) propounded the 'law of the expanding state role', a model advocating that public expenditure is endogenous to economic growth, and that there exist long-run tendencies for public expenditure to grow relatively to economic growth. More specifically, the theory suggests the existence of the causal relationship between public expenditure and national income running from national income to public expenditure. Wagner advocated that public expenditure is an endogenous factor or an outcome, but not a cause of economic growth. Wagner's law states that "as the economy develops over time, the activities and functions of the government increase". This perception of Wagner can be presented mathematically as:

$$GE_t = f(Y_t)$$

GE_t refers to the size of government (expenditure), Y is the level of economic growth and t stands for time. This functional form was developed by Peacock-Wiseman (1961) to facilitate quantitative empirical research.

Based on the study of history through comprehensive comparisons of different countries and different times, Wagner arrives at the inference that among

progressive societies, “an increase regularly takes place in the activity of both the Central Government and Local Governments, constantly undertake new functions, while they perform both old and new functions more efficiently and more completely. In this way economic needs of the people to an increasing extent and in a more satisfactory fashion, are satisfied by the Central and Local Governments.” This law was later supported strongly by Rostow (1960). His Stages of Growth Model argued that increase in government expenditure is related to the pattern of economic development. Though Wagner’s law is applicable to modern progressive economies, vagueness persists as he did not estimate the extent to which public expenditure would change for a given shock in economic growth and time lag involved in the process. This could be attributed to the fact that his theory is evolved primarily by the historical experience.

Keynes (1936) contradicted with Wagner postulating that causality runs from public expenditure to national income. This implies that government expenditure is an exogenous factor and it is an instrument to government for increasing economic growth. The standard effective demand theory of Keynes advocates positive impact of autonomous government spending on national income. Keynes firmly believes that fiscal policy is an effective instrument available to the government to stimulate economic activities in the country and thereby the economic growth. Keynesian economists, later, argued that the government spending is significant in achieving short run stability and long run growth. For Keynes, every expenditure, including recurrent expenditure, contributes positively to growth. Keynes developed multiplier principle to ascertain the impact of public spending on growth. Thus the Keynesian model of economic growth can be presented in a functional relationship as:

$$Y_t = f(GE_t).$$

The equation reflects that as the government spending increases overtime (GE_t) national income (Y_t) raises due to multiplier effect on aggregate demand.

Classical economists also advocated that the causal relationship runs from government expenditure to economic growth. However, influenced by the laissez-faire principle of Adam Smith and David Ricardo, this school of thought presumes negative functional relationship between government spending and economic growth. They believe that with higher government expenditures countries are expected to experience lower economic growth. Further, the expenditure of the government in the free economy should be limited to bare necessities, otherwise this would hinder the growth.

Disagreeing with Keynes, Solow (1956) builds up a model arguing that there exists no long run impact of public spending on economic growth. His argument is based on the proposition that the long run economic growth is largely driven by factors such as growth of population, the rate of growth of labour force, and the rate of technological progress which is exogenous. Hence for Solow, economic growth is determined mainly by exogenous factors.

To summarise the contradictions in the theoretical propositions, Wagner advocates that higher economic growth leads to increased government expenditure; Keynes argument says that increase in government expenditure results in high growth; classical economists predict that increase in government spending causes a fall in economic growth; and Solow rejects all such arguments to arrive at his conclusion that government expenditure has no long run impact on economic growth.

Mapping the empirical literature

Wu.et.al. (2010) studied the appropriateness of Wagner's law. The study was conducted by applying the panel data set for 182 countries that cover the period from 1950 to 2004. Results show that government spending is helpful to economic growth regardless of how we measure the government size and economic growth. Later, when the countries are disaggregated by income levels and the degree of corruption, results confirm the bi-directional causality between government activities and economic growth for the different subsamples of countries, with the exception of the low-income countries owing to their inefficient governments and inferior institutions. Empirical results strongly support Wagner's hypothesis in high income countries but lacks evidences in low income countries. The results contradict with the findings of Liu, et al. (2008) who examined the causal relationship between economic growth and government expenditure in US for the period 1947-2002. The causality test results revealed that that government expenditure is a source of economic growth. The paper had evidences to conclude that Keynesian hypothesis exerts more influence than the Wagner's law in US.

Ighodaro and Oriakhi (2010) tested the Wagner's hypothesis for Nigeria using both aggregated government expenditure and disaggregated expenditure for 1961 to 2007. The result does not have any evidence to support Wagner's hypothesis. But Keynesian hypothesis was validated in all the estimations. However, a study by Menyah and Yemane (2013) provides different perspective to this discussion. They investigated the relationship between government expenditure and economic growth. The objective was to test Wagner's Law which postulates that as real income increases there is a tendency for the share of public expenditure to increase relative to national income. The study was focused on Ethiopia. The bounds test approach to cointegration adopted in the study provides robust evidence of a long-run relationship between government expenditure and GDP. Using four long-run estimators, the study explores that a 1 percent increase in income leads to a 1.73–1.79 percent increase in government expenditure. Applying a modified version of the Granger causality test, they found a unidirectional causality running from GDP to government expenditure and not the other way round. This supports the Wagnerian hypothesis. Since there was no causality running from government expenditure to income, the evidence suggests that the Keynesian view that government expenditure can be an effective policy instrument for promoting economic growth in Ethiopia was not supported.

Chude and Chude (2013) using the Error Correction Model (ECM) examined the long run and short run effects of public expenditure in education on economic growth in Nigeria. It was found that the total expenditure on education has high, statistically significant and positive long-run effect on economic growth. Similarly, in a paper that focused on the effects of government size and composition of public expenditure on economic growth, Martins and Veiga (2014) found that government size as a percentage of GDP has a quadratic effect on the growth rate of the human development measured in terms of Human Development Index in developed and high income countries. Yasin (2013) examined the effect of government expenditure on economic growth of Sub-Saharan Africa using panel data. The result of the study also found that government expenditure, trade openness, and private investment spending have positive and significant effect on economic growth.

Results of an empirical study run by Abu and Abdullahi (2010) provide astonishing conclusions. It was observed that rising government expenditure has not lead to meaningful development in Nigeria. By employing a disaggregated analysis, the study reveals that government total capital expenditure, total recurrent expenditures, and government expenditure on education have negative effect on economic growth, while a rising government expenditure on transport and communication, and health results in an increase in economic growth. The results partially support the views of classical theory. Similar study of Alshahrani and Alsadiq (2014) estimated the short run and long run effects of different types of government expenditures on economic growth in Saudi Arabia by employing annual data over the period 1969-2010. The findings indicate that public investments in aggregate and healthcare expenditure in segregation stimulate growth in the long run.

Jamshaid and Siddiqi (2010) examined the nature and the direction of causality between public expenditure and economic growth in Pakistan applying the Toda-Yamamoto causality test for annual data within the period of 1971-2006. The study concludes with supporting Wagner's law that there is a unidirectional causality running from GDP to government expenditure. Dissimilar results were obtained by Mwafaq (2011) who investigated the impact of public expenditure on economic growth in Jordan using annual data for the period 1990-2006. The study concludes that the government expenditure at the aggregate level has positive impact on the growth of GDP, supporting the Keynesian's theory.

Nyambe and Kanyeumbo (2015) ascertained the role that government expenditure, household expenditure and inflation plays in developing the Namibian economy for the period between 1980 and 2011 using multiple regression model. The results put forward the existence of a positive relationship between economic growth, government expenditure, household expenditure and inflation. This rejects the argument of classical economists that government spending may negatively affect the economic growth.

Adamu and Hajara (2015) examined the impact of public expenditure on economic growth in Nigeria using time series data for the period 1970-2012. The adopted disaggregate analysis by classifying expenditure into capital and recurrent

expenditure. While economic growth was measured with real GDP. Application of Granger causality test demonstrated a unidirectional causality running from the expenditure variables to economic growth in validation of the Keynesian theory.

In one of the recent studies, Ebong et al (2016) tried to assess the impact of government capital expenditure on economic growth in Nigeria during 1970 and 2012. A multiple regression model based on a modified endogenous growth framework was utilized to capture the interrelationships among capital expenditures on agriculture, education, health economic infrastructure and economic growth. Drawing on the error correction and cointegration specifications, an OLS technique was used to analyse annual time series. Government capital expenditures had differential effects on economic growth. Capital expenditures on agriculture did not exert any significant influence on growth both in the long and short runs. Capital expenditure on education and infrastructure appears to have significant and positive impact on growth both in the short and long runs. Even capital expenditure on health has significant impact but surprisingly it was a negative impact. It was found that in the case of Nigeria, increasing public expenditure would not crowd out private investment. The results have evidences to support both Keynesian theory and classical theory.

Iheanacho (2016) examined the long run and short run relationship between public expenditure and economic growth in Nigeria over the period of 1986-2014, using Johansen cointegration and error correction approach. The study splits the public expenditure into two components of public sector expenditure and gross capital formation ratio and the result shows that recurrent expenditure is the major driver of economic growth in Nigeria. Results show a negative and a significant long run relationship between economic growth and recurrent expenditure coexists with a positive short run relationship, highlighting the dual effects of recurrent expenditure on economic growth in Nigeria. For the capital expenditure, this study documents negative and significant long run effect on economic growth. The variance decomposition confirms the collective contribution of public expenditure on economic growth.

Though abundant studies were made on the underlying subject, very limited empirical research are available for Indian data. Srinivasan (2013) investigated the causal nexus between public expenditure and economic growth in India using cointegration approach and error correction model. The analysis was carried out over the period 1973 to 2012. The cointegration test result confirms the existence of long-run equilibrium relationship between public expenditure and economic growth in India. The empirical results based on the error-correction model estimate indicates one-way causality runs from economic growth to public expenditure in the short-run and long-run, supporting the Wagner's law of public expenditure. Srinivasan's findings do not corroborate with the results of Gangal and Gupta (2013). Their study explored the positive impact of public expenditure on economic growth. Further, applying Granger causality, authors confirmed the presence of a unidirectional relationship running from public expenditure to GDP. This paper hence supports the causal direction underlined by Keynes.

These studies attempted to validate the economic theories propounded by renowned economists of past. As reflected in the review of such studies, primarily, conclusions do not share unanimity on the nature and direction of relationship between government expenditure and economic growth. Some studies support Wagner's hypothesis that the size of public expenditure being decided over time depends on the changes in the level of economic progress. While others validate the Keynesian theory of economic growth being highly dependent on the government spending. Yet, a few studies also agreed to the classical notion of growth being negatively affected with increased government spending. This ambiguity in the existing literature demands a fresh look into the underlying issue. Further, empirical methodology also differs in such studies. Most of these studies applied either OLS method or cointegration, error correction model and causality. Though they provide the causal direction between the two factors, results derived from them need to be validated, which was not carried out by these studies. Variance decomposition and impulse response function would ascertain accurately the sensitivity of one variable to the shocks of the other variable over the long period of time. In Indian context, very limited studies are available on the issue and even their findings do not corroborate each other. Under such pretext, the present study revisits the nexus between government spending and economic growth.

Research Methodology

Variables

The present study deals with two variables: public spending and economic growth. Public spending is measured by Government Expenditure (GE) and the Gross Domestic Product (GDP) is the proxy of economic growth. Variables chosen are for Indian scenario. The absolute values of the selected variables are taken into account. However, while estimating the econometric models, the absolute values are converted to log values.

Data Source and Study Period

Essential data are procured from Reserve Bank of India (RBI) Handbook of Statistics on Indian Economy. The study is based on time series data on annual basis from 1991-92 to 2015-16. It covers data of 25 years of economic reform era in India. Since 1991 series of economic reforms were launched in India and the role of public sector was redefined to provide impetus to the private sector. Since then Indian economy has grown drastically. It is interesting to study the role of government expenditure in growth in the changed dynamics of public sector.

Estimation Techniques

The present study has adopted certain econometric tools and techniques using E-views software to analyse the nature, direction and size of relationship between government spending and economic growth in India. Following are the econometric techniques employed to estimate the nexus of relationship between public expenditure and economic growth.

- Unit root test to test the stationarity of data
- Co-integration test to examine whether the two variables under study are cointegrated in the long run
- Causality test to identify the causal direction of flow of relationship between the variables
- Fitting an error correction model, if co-integration is established, otherwise, estimate a vector auto regression model
- Impulse response function to ascertain the response of one endogenous variable to the shocks of other endogenous variable
- Variance de-composition to measure the degree of variability in an endogenous variable because of changes in its own value and also because of changes in the other endogenous variable

1. *Unit Root Test.* Any empirical research using time series data assumes that the underlying time series is stationary. A data series is said to be stationary when its mean and variance are constant overtime and the value of covariance between two time periods depends only on the distance or lag between the two time periods and not on the actual time at which the covariance is computed (Gujarati and Sangeetha, 2007). The present study employs unit root test to test the stationarity of the time series data of GDP and government expenditure which are used for the study.

The stationarity status of GDP and government spending has been tested using the Augmented Dickey Fuller (ADF) method. ADF test is the modified version of Dickey-Fuller (DF) test. The ADF makes a parametric correction in the original DF test for higher order correlation by adding lagged difference terms of the dependent variable to the right hand side of the regression. The ADF test, in the present study, consists of estimating the following regression.

$$(1) \quad Y_t = b_0 + \beta \Delta Y_{t-1} + \mu_1 \Delta Y_{t-1} + \mu_2 \Delta Y_{t-2} + \sum_{i=1}^m \mu_i \Delta Y_{t-i} + e_t$$

Y_t represents the series to be tested, b_0 is the intercept term, β is the coefficient of intercept in the unit root test, μ_1 is the parameter of the augmented lagged first difference of the dependent variable, Y_t represents the ith order autoregressive process, e_t is the white noise error term. The number of lagged difference terms to include is determined empirically, the idea being to include enough terms so that the error term is serially uncorrelated (Gujarathi and Sangeetha, 2007).

The stationary condition under ADF test requires that: p value is less than 1 ($|p| < 1$). In other words, the computed t value should be more negative than the critical t value (t statistic < critical value). The computed t statistic will have a negative sign and large negative t value is generally an indication of stationarity (Gujarathi and Sangeetha, 2007).

2. *Co-integration Test.* If the unit root test ensures the stationarity of the time series data and all the data sets are integrated at the same order, the data sets are available for further analysis to examine whether GDP and government spending

are cointegrated and share a long run relationship. To investigate the co-integration between GDP and government expenditure, Johansen's Co-integration method is administered. The Johansen method of cointegration can be tested using the following equation.

$$(2) \quad X_t = a + \sum_{j=1}^p \beta_j X_{t-j} + e_t$$

where X_t is an $n \times 1$ vector of non-stationary $I(1)$ variables, a is an $n \times 1$ vector of constants, p is the maximum lag length, β_j is an $n \times n$ matrix of coefficient and e_t is a $n \times 1$ vector of white noise terms. The coefficient value (β) indicates the degree of co-integration or relationship, while the sign preceding to the coefficient indicates whether the long run relationship between the variables is positive or negative.

3. *Vector Error Correction Model (VECM)*. Johansen's co-integration technique examines the presence or absence of only the long term balanced relations between government expenditure and GDP. It does not bring out any short run disequilibrium if it exists. In order to cover the shortage, correcting mechanism of short term deviation from long term balance could be adopted. Therefore, under the circumstances of long term causality, short term causalities should be further tested (Ray, 2012) using the Vector Error Correction Model (VECM). It is also significant to note that VECM could be estimated only if the cointegration between the variables is established. The VECM analyses whether error correction mechanism takes place if some disturbance comes in the equilibrium relationship. In other words, it measures the speed of convergence to the long run steady state of equilibrium. Thus the Johansen co-integration equation (2) has to be turned into a vector error correction equation as follows.

$$(3) \quad \Delta X_t = a + \sum_{j=1}^{p-1} \Gamma_j \Delta X_{t-j} + \Pi X_{t-p} + e_t$$

where Δ is the first difference operator, Γ_j is $-\sum_{j=1+1}^p \beta_j$ and Π is equal to $-1 + \sum_{j=1+1}^p \beta_j$ and is an identity metrics.

4. *Vector Auto Regression (VAR) Model*. If the cointegration test fails to show the long run cointegration relationship between the GDP and government expenditure, the long-run dynamics of the relationship between the model variables concerned will be estimated by running Vector Auto-regression Model (VAR). This model does not make any priory assumption of which variable is endogenous and which is exogenous. In addition, a VAR model allows us to study the Impulse Response Function and Variance Decomposition for the variables.

$$(4) \quad Y_t = b_{10} - b_{12}X_t + Y_{11}Y_{t-1} + Y_{12}X_{t-1} + \varepsilon_{yt}$$

$$(5) \quad X_t = b_{20} - b_{21}Y_t + Y_{21}Y_{t-1} + Y_{22}X_{t-1} + \varepsilon_{xt}$$

where b is the unknown coefficient, ε_{yt} and ε_{xt} are the error terms, t_{-1} is the lag term, Y and X are the variables used in the study viz. GDP and government expenditure.

5. Causality Test. After testing for long run cointegration between GDP and government expenditure and long run convergence of short run deviation, study may test the presence of short run causal relationship between GDP and government expenditure. The causal direction of flow of relationship between the variables is studied in this paper by administering the Granger causality test. Causality is a kind of statistical feedback concept which is widely used in the building of forecasting models (Ray, 2012). The Granger causality Test (1969, 1988) seeks to determine whether past values of a variable help to predict changes in another variable. The Granger causality technique measures the information given by one variable in explaining the latest value of another variable. In addition, it also says that variable Y is Granger caused by variable X if variable X assists in predicting the value of variable Y . If this is the case, it means that the lagged values of variable X are statistically significant in explaining the variable (Ray, 2012).

The causality test will examine the reaction between GDP and government expenditure such as, if variable government expenditure Granger cause GDP and GDP also Granger cause to government expenditure. This implies that the value after GDP can help us to expect the value for the next period of government expenditure and also the value after government expenditure can help us to expect the value for the next period of GDP respectively. The Granger method involves the estimation of the regression equations. In this study of two-way variables (government expenditure & GDP) the following two equations are the formula for Granger causality regression test.

If the causality runs from Government Expenditure (GE) to GDP, then the Granger causality regression equation is;

$$(6) \quad GDP_t = \alpha_0 + \sum \alpha_{11} GDP_{t-1} + \sum \beta_{11} GE_{t-1} + \varepsilon_1 t$$

If the causality runs from GDP to Government Expenditure (GE) then the Granger causality regression equation is;

$$(7) \quad GE_t = \alpha_0 + \sum \alpha_{12} GE_{t-1} + \sum \beta_{12} GDP_{t-1} + \varepsilon_2 t$$

From the equation (6), GE_{t-1} Granger causes GDP_t if the coefficient of the lagged values of GE as a group β_{11} is significantly different from the zero based on F-test. Similarly, from equation (7), GDP_{t-1} Granger causes GE if β_{12} is statistically significant.

6. Impulse Response Function. Impulse response function provides even more accuracy on the relationship between the variables in the system. This econometric technique explains the responsiveness of the endogenous variable in the system to shocks to each of the other endogenous variables. For each endogenous variable in the system, a unit shock is applied to the error, and the effects over time are noted. Impulse response function estimates accurately the percentage change in GDP for a given percentage change in the government spending in the long run. It also measures the percentage change in government

expenditure in the long run for a given shock administered to GDP. The impulse response function helps in visualising better picture on the direction, nature and size of relationship in the long run. This is an improvement over causality test which brings out only short run causal direction.

7. *Variance Decomposition.* The vector auto regression estimation shows only the impact of predictor on the dependent variable. It does not accurately measure how much variability in a dependent variable is due to the changes or shocks in the other endogenous variable and how much is owing to its own shocks. Further, regression does not measure variability in an endogenous variable at different stages in a time horizon due to shocks in the other endogenous variable. Variance decomposition technique is applied in this study which measures accurately how much variability in GDP is due to the changes in government expenditure in the long run, and how much is owing to its own shocks. Further it also decomposes the variability in government expenditure among the shocks in GDP and also government expenditure itself. In the general linear model, the relationship between the two variables is captured by the linear equation:

$$Y = a + bX + c.$$

Y = dependent variable or response variable, and X = independent variable or explanatory factor.

With every unit change or shocks in X, there is a corresponding variation in Y. The variance decomposition focuses on the 'response variable', i.e. Y which responds to the variations in the independent variable, i.e. X. Specifically the variance of Y for the shocks of other endogenous variable in the model can be presented as follows:

$$Var(Y) = E(Var[Y|X]) + Var(E[Y|X])$$

In this equation $Var(Y)$ is variance of Y, $E(Var[Y|X])$ is explained variation of Y directly due to changes in X and $Var(E[Y|X])$ reflects unexplained variation comes from somewhere other than X. Thus, the variance decomposition brings out the variance of Y owing to: (1) the expected variance of Y with respect to X, and (2) the variance of the "expected variance of Y" with respect to X. In other words, the variance of Y is its expected value plus the "variance of this expected value."

In summary, the result derived through this process enables to isolate to appreciate the fact that the response in Y has a variation; this variation is comprised of two components. When these components are decomposed they are one type of variation that is explained by the changes of X and another variance that is completely due to chance stance, i.e. unexplained.

Analysis of empirical results

Since the study uses time series data for analysis, it is pertinent to ensure the stationarity of the data series. The Augmented Dickey Fuller (ADF) method of testing the unit root has been employed in the study and the results are presented

in Tables 1 and 2. It could be derived from the results that though both GDP and Government Spending data were not stationary at level $I(0)$, they attain stationarity after second order differencing $I(2)$. Hence, the hypotheses that: GDP has a unit root; and government expenditure has a unit root are rejected. In the case of GDP, the hypothesis is rejected at 5% level of significance as the t value becomes smaller than the critical value at second order difference at 5% level of significance. While, in case of government expenditure, the hypothesis is rejected at 1% level of significance. This in other words means that data series of both GDP and government expenditure do not have any unit root problem at 2nd order difference and hence data series are eligible to run through cointegration test.

Table 1

ADF Unit Root Test for GDP

Particulars	t-stat	Critical Value		Prob
At Level $I(0)$	0.073436	1% level	-4.416345	0.9948
		5% level	-3.622033	
		10% level	-3.248592	
At 2nd Diff $I(2)$	-4.196504	1% level	-4.467895	0.0172
		5% level	-3.644963	
		10% level	-3.261452	

Table 2

ADF Unit Root Test for Government Expenditure

Particulars	t-stat	Critical Value		Prob
At Level $I(0)$	-0.932137	1% level	-4.416345	0.9345
		5% level	-3.622033	
		10% level	-3.248592	
At 2nd Diff $I(2)$	-4.967858	1% level	-4.440739	0.0033
		5% level	-3.632896	
		10% level	-3.254671	

Following to the confirmation of stationarity of data series, the presence of a long-term relationship between GDP and government expenditure is examined through cointegration test by applying Johansen method. The results of Johansen cointegration test are presented in Table 3.

Table 3

Results of Johansen Co-integration test

Cointegration Test	Level	Max. Eigen Value	t-Statistic	C.V at 5%	Prob
Trace Test	H0: $r=0$ (none)	0.415605	11.89386	15.49471	0.1621
	H1: $r \leq 1$ (at most 1)	0.003445	0.075928	3.841466	0.7829
Max.Eigen	H0: $r=0$ (none)	0.415605	11.81793	14.26460	0.1177
	H1: $r \leq 1$ (at most 1)	0.003445	0.075928	3.841466	0.7829

* Trace test & Max.Eigen value tests indicate no cointegration at the 0.05 level.

While analysing the results of Johansen cointegration test, it is evident that both in trace test and Max.Eigen test at the null hypothesis, t-statistic is less than critical value at 5 percent level of significance. In other words this could be interpreted that economic growth and government expenditure are not cointegrated. With this, the hypothesis that there is no long run cointegration between GDP and government expenditure is accepted.

Since GDP and government expenditure are not cointegrated in the long run, vector error correction model (VECM) cannot be applied. In this case, fitting the data into a Vector Auto Regression (VAR) model is essential and the study did so. The results of VAR model is provided in Table 4.

Table 4

Results Vector Auto Regression (VAR) Model

Error Correction	D(GDP)	D(GE)
D(GDP(-1))	1.255773 (0.26209) [4.79147]	0.039954 (0.07079) [0.56438]
D(GDP(-2))	-0.450469 (0.22834) [-1.97277]	-0.005873 (0.06168) [-0.09521]
D(GE(-1))	1.812146 (0.87166) [2.07896]	1.627279 (0.23545) [6.91139]
D(GE(-2))	0.066146 (1.07612) [0.06147]	-0.873373 (0.29068) [-3.00462]
C	-76.74912 (442.180) [-0.17357]	180.9766 (119.440) [1.51521]

VAR analysis presented in Table 4 provided interesting results. Results imply that GDP do respond significantly to re-establish the equilibrium relationship once deviation occurs in government expenditure. It appears that GDP in India will converge towards its long run equilibrium after the change in government spending at lag 1. This implies that the value of current year's government expenditure defines and influences next year's GDP and this impact of current government expenditure on future economic growth is positive and is statistically significant. To be more precise in regard to the size of impact, 1 unit increase in the current government expenditure is predicted to lead to an increase in GDP by 1.8 units in the following year. And this prediction appears to be accurate by 95 percent level of confidence. This regression does not provide any evidences of government expenditure being predicted by the lagged values of GDP. This provides initial empirical evidence to support Keynesian theory. Wagner's law has not been validated

by vector auto regression model. Specific conclusion cannot be arrived at without validating the VAR results by applying other appropriate econometric models.

Though VAR model predicts that government expenditure impacts GDP positively and the level of GDP growth does not influence the size of government spending, this direction of flow of relationship has to be validated by the causality test. The present paper runs popularly accepted pairwise Granger causality for this purpose and the results are presented in Table 5.

Table 5

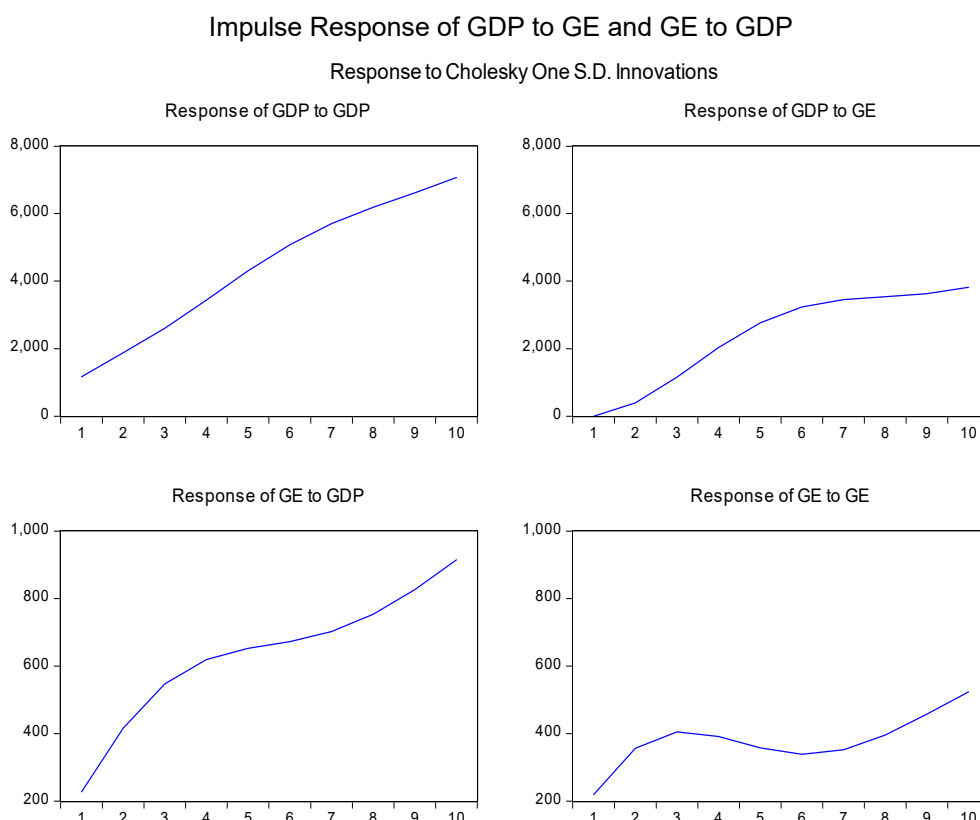
Results of Granger Causality Test

Null Hypotheses	Observations	F-statistic	Prob.	Decision
GE does not Granger Cause GDP	23	3.64210	0.0470	Reject H_0
GDP does not Granger Cause GE	23	0.69695	0.5111	Accept H_0

The results of Granger causality test, as presented in Table-5, show the existence of causality between GDP and government expenditure. The test has the evidence for the presence of unidirectional causality running from government expenditure to GDP. This means that the value after government spending can help us to expect the value for the next period of GDP. As the F-statistic of null hypothesis: GE does not Granger Cause GDP- is statistically significant, the hypothesis is rejected to infer that government expenditure does Granger cause GDP in India. While, the other hypothesis that GDP does not Granger Cause GE- is accepted. The Granger causality result validates the findings of VAR and finds evidence to accept Keynesian theory and reject Wagner's law.

Findings of Granger causality indicate the direction of flow of relationship between the GDP and the government spending, but it does not explain either the nature of relationship or size of response of one variable for the shocks in the other. To meet this requirement, impulse response function is applied. The Figure explains the responsiveness of the endogenous variable in the system to shocks to each of the other endogenous variables. So, for each endogenous variable in the system, a unit shock is applied to the error, and the effects over time are noted. The Figure provides sufficient evidences to understand that future values of GDP respond significantly and positively to the shocks of government spending steadily in the long run. It confirms the findings of VAR and causality test that increasing government expenditure expands economic growth of India. Impulse response function has also explored a very surprising and astonishing result. It is found that a unit shock administered to the current economic growth, the future values of government expenditure respond positively and significantly. The positive sharp upward sloping curve of GE to the response of GDP indicates that the size of public sector increases as the level of economic growth rises with the time. This supports Wagner's law. It is pertinent to note that neither VAR model nor Granger causality explored such direction of relationship.

Figure

Vector auto regression estimated the nature and size of impact of one variable on the other, Granger causality showed the direction of flow of relations among the variables and the impulse response function measured the response of one endogenous variable for the shocks of the other endogenous variable over the time. None of these techniques factor indicated how much variability in one variable is caused by its own shocks and how much variation is caused by shocks in the other endogenous variable. Variance decomposition technique decomposes such variability factors in the endogenous variables and provide such analysis for a longer period. The results are presented in Table 6.

The results of variance decomposition reflect how much variance of GDP is due to own shocks and how much changes are because of shocks in government expenditure over the period of time. It also helps in ascertaining the variability in government expenditure for the shocks in government expenditure itself and also for the shocks in GDP. From the results it appears that about 25 percent of

variability in GDP is owing to the shocks of government expenditure in the time horizon. Though the size of variability in GDP for the shocks in government expenditure is not substantial, but still it has a significant impact. This result is in conformity with the findings of impulse response function, Granger causality and VAR supporting Keynesian theory.

Variance decomposition of government expenditure shows that in India 74 percent of variability is explained by the lagged values of GDP. This validates the finding of impulse response function which traced out that the size government spending responds significantly to the level of economic growth. This is an evidence of applicability of Wagner's law to the economically progressing Indian economy.

Table 6

Variance Decomposition of GDP and Government Expenditure

<i>Variance Decomposition of GDP</i>			
Period	S.E	GDP	GE
1	1167.612	100.0000	0.000000
2	2246.227	96.87613	3.123873
3	3626.290	88.58476	11.41524
4	5394.769	80.63256	19.36744
5	7435.465	75.95508	24.04492
6	9567.521	74.06288	25.93712
7	11659.85	73.78051	26.21949
8	13666.18	74.21689	25.78311
9	15610.38	74.83996	25.16004
10	17555.49	75.37843	24.62157
<i>Variance Decomposition of GE</i>			
Period	S.E	GDP	GE
1	315.3900	51.74766	48.25234
2	632.0569	56.17105	43.82895
3	928.5065	60.69663	39.30337
4	1182.636	64.83633	35.16367
5	1397.148	68.25907	31.74093
6	1587.148	70.84892	29.15108
7	1770.889	72.63559	27.36441
8	1964.743	73.71349	26.28651
9	2180.045	74.24393	25.75607
10	2421.406	74.45435	25.54565

Thus, from the result of variance decomposition it appears that the forecasting error in economic growth is significantly explained by the lagged values of government spending and the forecasting error in the size of government spending is significantly explained by the lagged values of the level of economic growth.

Conclusion and Policy Implications

A revisit to the nexus between economic growth and government spending in India has led to the inference that each of the variables is influenced positively by the other endogenous variable. This implies that as the government spending increases, the future economic growth of the country is also expected to rise. It validates Keynes' growth theory who argued that owing to multiplier effect, government spending accelerates economic growth in the long run. The government expenditure triggers several economic activities across the country and creates employment opportunities in different sectors over the time. The size of multiplier differs depending upon the sector of spending. As revealed by some of the earlier studies infrastructure expenditure, capital spending and spending on human resource may have large multiplier effect.

The findings of the study, interestingly, also has the evidence to support Wagner's law. The impulse response function and variance decomposition techniques brought out that as the level of economic growth of the country increases in terms of GDP, the size of public sector reflecting in government expenditure also rises. This trend could be attributed to the need to meet growing needs of the people with the growth of the economy. As the economy grows in terms of urbanisation, industrialisation etc. government ought to spend more toward safety and security, civic facilities, technological upgrading, modern tools and equipment in all sectors and levels, etc.

The results of the study, hence has significant policy implications. Economic growth and government spending are interrelated. The government has to pursue a fiscal policy focusing on its spending. Again the government spending may be directed toward sectors like infrastructure and social sector like health, education etc. which are expected to have a large multiplier effect. High growth generated by large government spending in turn will further spur up government expenditure. Hence a circular flow between government expenditure and economic growth could be established. Effective fiscal planning and efficient allocation and administration of the government funds will be the lynch pin of growth.

The findings of Gangal and Gupta (2013) support Keynesian theory whereas the study of Srinivasan (2013) validates Wagner's law in Indian case. But hardly past studies could establish mutual relationship with empirical validation. As an improvement over earlier studies, this paper establishes mutual positive relationship among economic growth and government spending. Hence the findings of this study contributes to the empirical literature with a new perspective to future research discussions and also to design effective policy framework.

The future studies may adopt disaggregated approach to government spending to ascertain accurately what kind of expenditure has more impact on the growth. Efforts can also be made to measure the size of multiplier of government spending in different sectors.

References:

- Abu, N., & U. Abdullah* (2010). Government Expenditure and Economic Growth in Nigeria, 1970– 2008: A Disaggregated Analysis. – Business and Economic Journal, Retrieved from <http://astonjournals.com/bej>
- Adamu, J. and H. Babayo* (2015). Government Expenditure and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from Nigeria. – IOSR Journal of Economics and Finance, Vol. 6(2), p. 61-69.
- Alshahrani, S. & A. Alsadiq* (2014). Economic Growth and Government Spending in Saudi Arabia: An Empirical Investigation. IMF Working Paper WR/14/.3, Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp1403.pdf>
- Barro, R. J.* (1991). Economic Growth in a Cross-section of Countries. – Quarterly Journal of Economics Vol.106, p. 407-444.
- Chude, N. P. & D. I. Chude* (2013). Impact of government expenditure on economic growth in Nigeria. – International Journal of Business and Management Review, Vol. 1 (4), p. 64-71, Retrieved from www.eajournals.org/.../Impact-of-Government-Expenditure-on-Economy...https://www.google.com/search?client=opera&q=public+expenditure+and+economic+growth&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8#
- Ebong, Friday, Ogwumike, Fidelis; Udongwo, Udeme & Ayodele, Olumide* (2016). Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nigeria: A Disaggregated Analysis. – Asian Journal of Economics, Vol. 3 (1), p. 113-121.
- Gangal, V. L. N. & H. Gupta* (2013). Public expenditure and economic growth: a case study of India. – Global Journal of Management and Business Studies, Vol.3(2), p.191-196, Retrieved from www.ripublication.com/gjmbs_spl/gjmbsv3n2spl_17.pdf
- Granger, C., W., J.* (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross spectral methods. – Econometrica, Vol. 37, p. 424-438, accessible at <http://dx.doi.org/10.2307/1912791>
- Granger, C., W., J.* (1988). Some recent developments in the concept of causality. – Journal of Econometrics, Vol. 39(1), p.199-211, accessed from <http://dx.doi.org/10.1017/CCOL052179207X.002>.
- Gujrati, N. Damodar et al.* (2007). Basic Econometrics, 4th ed. New Delhi: Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited.
- Ighodaro, C. A. U & D. E. Oriakhi* (2010). Does the Relationship between Government Expenditure and Economic Growth Follow Wagner's Law in Nigeria? Annals of the University of Petroşani. – Economics, Vol.10(2), p. 185-198.
- Iheanacho E.* (2016). The Contribution of Government Expenditure on Economic Growth of Nigeria- Disaggregated Approach. – International Journal of Economics and Management Science, Vol. 5, p. 369.
- Jamshaid, R, A. Iqbal, & M. Siddiqi* (2010). Cointegration-Causality Analysis between Public Expenditures and Economic Growth in Pakistan. – European Journal of Social Sciences, Vol. 13 (4), p. 556-565.

Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. New York: Cambridge University Press.

Liu, C. H. L., C. Hsu & M. Younis (2008). The association between government expenditure and economic growth: The Granger causality test of the US Data. – *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management*.

Martins, S. & F. J. Veiga (2014). Government size, composition of public expenditure, and economic developing, Retrieved from www.nipe.eeg.uminho.pt/Uploads/NIPE_WP_17_2013.pdf

Menyah, Kojo & Yemane Wolde-Rufael (2013). Government Expenditure and Economic Growth: The Ethiopian Experience. – *The Journal of Developing Areas*, Vol. 47 (1), p. 263-280.

Mwafaq, M. D. (2011) *Government Expenditure and Economic growth in Jordan*. 2011 International Conference on Economic and Finance. Singapore: IACSIT Press.

Nyambe, J. M. & J. N. Kanyeumbo (2015). Government and Household Expenditure Components, Inflation and their Impact on Economic Growth in Namibia. – *European Journal of Business, Economics and Accountancy*, Vol. 3(4), p. 81-86.

Peacock, A. T., J. Wiseman (1961). *The Growth of Public Expenditure in the United States*. Princeton: Princeton University Press.

Ray, Sarbapriya (2012). Impact of Foreign Direct Investment on Economic Growth in India: A Co integration Analysis. – *Advances in Information Technology and Management (AITM)*, Vol. 2(1), p. 187-201.

Reserve Bank of India. (2017). *Handbook of Statistics on Indian Economy*, <https://www.rbi.org.in/scripts/AnnualPublications.aspx?head=Handbook%20of%20Statistics%20on%20Indian%20Economy>

Rostow, W. (1960). *The Stages of Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. – *Quarterly Journal of Economics*, Vol.70, p. 65-94.

Srinivasan, P. (2013). Causality between Public Expenditure and Economic Growth: The Indian Case. – *International Journal of Economics and Management*, Vol. 7(2), p. 335-347.

Wagner, A. (1893). *Grundlegung der Politischen Ökonomie*, 3rd ed. Leipzig: C. F. Winter.

Wu, Shih-Ying, Jenn-Hong Tang, & Eric S. Lin (2010). The impact of government expenditure on economic growth: How sensitive to the level of development? – *Journal of Policy Modelling*, Vol. 32 (6), p. 804-817.

Yasin, M. (2013). Public expenditure and economic growth: empirical investigation of Sub-Saharan Africa. – *Southwestern Economic Review*, Retrieved from www.thebrokenwindow.net/papers/S/SER2003%20Yasin%2059-68.pdf

*Annex*Log Values of GDP and Government Expenditure
(1991-1992 to 2015-2016)

Year	Log GDP	Log GE
1991-1992	8.81563	7.015838
1992-1993	8.954861	7.111659
1993-1994	9.095328	7.257376
1994-1995	9.254922	7.382367
1995-1996	9.414688	7.485912
1996-1997	9.560488	7.605925
1997-1998	9.66294	7.749551
1998-1999	9.800002	7.935015
1999-2000	9.914986	7.999856
2000-2001	9.988478	8.08823
2001-2002	10.06724	8.195085
2002-2003	10.14106	8.326633
2003-2004	10.25467	8.457874
2004-2005	10.3866	8.513691
2005-2006	10.51688	8.528604
2006-2007	10.66772	8.671436
2007-2008	10.81719	8.871605
2008-2009	10.93846	9.086992
2009-2010	11.07873	9.234532
2010-2011	11.26243	9.390433
2011-2012	11.40864	9.476057
2012-2013	11.52419	9.554194
2013-2014	11.64	9.654672
2014-2015	11.73075	9.719368
2015-2016	11.82593	9.789978

4.IV.2017

Надежда Крайчева*

НАЦИОНАЛНАТА ТУРИСТИЧЕСКА ПОЛИТИКА – КЛЮЧОВ ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ В СФЕРАТА НА ТУРИЗМА

Обобщени са основните принципи на понятието „туристическа политика“ като интегрирана част от държавната и световната политическа система. Анализирани са предизвикателствата, пред които е изправена туристическата индустрия в страните, развиващи туризъм, и тяхното решаване на базата на провежданите политики и добрите практики в управлението на туризма на държавите-членки и партньори на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие. Обсъдени са основните характеристики на туристическата политика и поведението на генериращите пазари през периода 2008-2014 г. на балканските страни (Гърция, Хърватия, Словения, Турция, България), класирани сред 50-те водещи туристически дестинации в световен мащаб. Направен е аналитичен обзор на структурата и методологията за оценка на индекса на конкурентоспособност в туризма. На базата на 90-те индивидуални показателя на индекса са анализирани конкурентните предимства и проблемните области пред развитието на туризма в изброените държави. Конкретизирани са предимствата на България в туристическия сектор, както и най-проблемните сфери, свързани с неговото успешно развитие. Обобщени са настъпващите промени в сектора в световен мащаб, които могат да окажат влияние върху бъдещето на туризма.¹

JEL: L83; O29; O49

Ключови думи: туристическа политика; конкурентни предимства; индекс на конкурентоспособност в туризма (TTCI)

Туристическа политика

Туристическата политика е сравнително нов елемент от съвременната политическа система, която се утвърждава през последните десетилетия в резултат от трансформацията на туризма от индивидуална в обществена

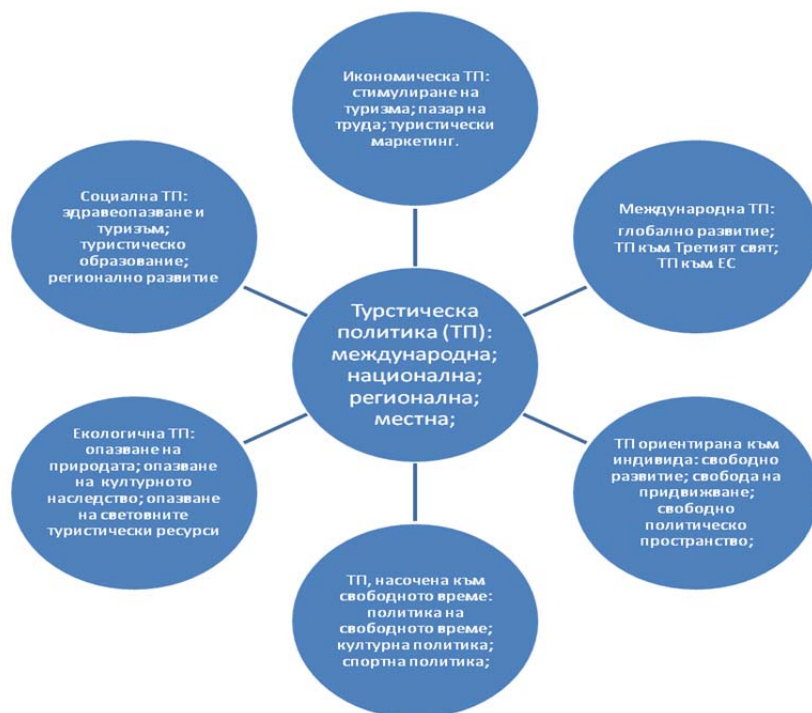
* ИИИ при БАН, секция „Икономика на фирмата“, nadia@iki.bas.bg

¹ Nadezhda Kraycheva. NATIONAL TOURISM POLICY – A KEY FACTOR FOR ECONOMIC GROWTH IN TOURISM. *Summary:* The main principles of the “tourism policy” concept, as an integral part of the state and the global policy system, are summarized in this article. Challenges to the tourist industry in the countries, which develop tourism at present, and their overcoming on the basis of the implemented policies and good practices in the area of tourism management in the member-countries and partners of the Organisation for Economic Co-operation and Development are analyzed. Basic characteristics of tourism policy and the behavior of the generating markets in the period 2008-2014 in the Balkan countries (Greece, Croatia, Slovenia, Turkey, Bulgaria), ranked among the 50 leading tourist destinations worldwide, are discussed. An analytical overview of the structure and methodology for assessment of the Travel & Tourism Competitiveness Index (TTCI) is prepared. The author analyses the competitive advantages and the problematic areas of tourism development in the listed countries. Competitive advantages of Bulgaria in tourism sector and most problematic areas of tourism development in the country are thoroughly examined (on the basis of the 90 individual indicators of TTCI). Current changes in the global tourism sector, which could affect the future of tourism are summed up. *Keywords:* Tourism policy; competitive advantages; Tourism Competitiveness Index.

потребност. В днешно време, когато се изчерпват възможностите за саморегулиране на отрасъла, възниква обективната необходимост от национална туристическа политика, характеризирана като съзнателно и насочено въздействие върху туризма. Основните причини за това са: прогресивното нарастване на туристическото потребление и увеличаване на отрицателните последици от него за околната среда; териториалната експанзия на туристическото предлагане и изострянето на конкурентната борба между страните и регионите, в които се развива туризъм; прогресивното покачване на броя на субектите, участващи в създаването и реализацията на туристическите продукти; нарастващото значение на сектора за икономическия просперитет на туристическите държави. В този аспект националната туристическа политика придобива все по-голямо значение за: гарантиране на стабилни вътрешни и външни икономически условия за бизнеса; формиране на благоприятен инвестиционен климат; подпомагане и стимулиране на малките и средните туристически предприятия; координиране на различните секторни политики с туристическата политика; законодателно и нормативно осигуряване на устойчивото развитие на туризма.

Схема

Комплексен модел на туристическата политика (ТП)

Източник. Freyer, 2009, p. 47, 365.

Доколкото туризмът се появява и развива предимно като икономическо явление и е мощен стимулатор за стопански растеж, сега като значим фактор на глобализацията той е не само част от икономическата политика, а е обвързан и с други части на обществената система. Устойчивото развитие на туризма изисква ефективно участие на субектите от здравната, екологичната, образователната, външната, културната и други политики. В този смисъл туристическата политика не е самостоятелна част от политическата система. Тя се разработва и осъществява от държавни органи и неправителствени организации и отразява ангажиментите на държавата в основните сфери на туризма и инициативите на туристическите сдружения, представляващи интересите на своите членове пред органите на централата, регионалната и местната власт (Рибов, Станкова, Янева и др., 2010, с. 546).

Субектите на туристическата политика могат да се класифицират по различни критерии: пространствено равнище, юридическа форма, функции, браншови критерий. Според класификацията, която отчита преди всичко юридическата форма, функциите на организациите и пространствените равнища, могат да се обособят следните субекти на туристическата политика (вж. Кулов, Маринов, 1997).

Държавни органи

Към най-широко застъпените функции, изпълнявани от държавните органи, най-общо се отнасят: разработване на основните насоки на туристическата политика; координация на ведомствата и представяне на интересите на туризма пред други учреждения; ръководство и подпомагане на националните туристически организации; финансово стимулиране и инвестиции; информационна дейност; туристическа статистика; маркетинг и реклама; контрол и регулиране на отрасъла. Важен субект на туристическата политика на държавата са общините, което е свързано с тяхната дейност по създаване и поддържане на общата инфраструктура, както и с прякото им участие в туристическото предлагане.

Организации на дестинациите

По принцип туристическите организации се създават доброволно, за постигане на общи цели на членовете им. В тях могат да членуват както частни предприятия, така и държавни институции. Те са организационно обособени и относително автономни, като функционират паралелно с туристическата администрация. В много от туристическите държави съществуват национални туристически организации (НТО) и организации на по-ниски ниво – регионални и локални. Източниците на финансиране на НТО могат да са от държавния бюджет, от местните власти, от частния сектор и др. Към основните функции на националните туристически организации се отнасят: проучване на пазара и консултантска дейност; национална реклама; подпомагане на обучението и повишаване на квалификацията на работещите в отрасъла; финансово подпомагане и др.

Браншови организации

За разлика от организациите на дестинациите браншовите обединяват членове от даден туристически сектор, което води до хомогенност на интересите. Отличават се и по начина на финансиране (от членски внос и собствени приходи), и по практическата им независимост от администрацията. Най-общо техните функции се изразяват в: представяне на интересите на членовете им пред законодателната и изпълнителната власт; предоставяне на консултантски и информационни услуги; координация на дейността на техните членове.

Важно е да се отбележи, че туризмът е пряко и изцяло зависим и обвързан с политиката. Той е интегрална част от държавната и световната политическа система. Субектите от различни равнища и структури на политическата система активно се намесват в неговата организация, управление и контрол, във всички области на неговото развитие и по цялата верига на стойността (Нешков, 2012).

Активни и иновативни политики в туризма

Променящите се тенденции на световните пазари предлагат както предизвикателства, така и възможности за растеж на сектора в страните, развиващи туризъм. За да остане конкурентоспособна и да расте през следващите години, индустрията се нуждае от провеждане на активни и иновативни политики. Начинът за разработване на политики, влияещи върху и повлияни от туризма, обаче се променя съществено, тъй като кръгът им става все по-широк. Максималното реализиране на икономическия потенциал на сектора изисква интегриран и многостранен подход към туристическата политика, вкл. по-добро дефиниране на ролите и отговорностите на туристическите организации, разработване на национална стратегия за туризма и създаване на организации за управление на дестинациите (Destination Management Organization – DMO). Задълбочен анализ на новите тенденции в туристическите политики на страните, развиващи туризъм, е представен в докладите на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие OECD (вж. OECD, 2014, 2016).

Страните-членки на OECD играят водеща роля в международния туризъм, а вътрешният туризъм осигурява до 78% от потреблението на туристически услуги в тези дестинации (вж. OECD, 2014).² Организацията има съществен принос за идентифициране на добрите практики в управлението на туризма в държавите-членки и партньори. Характерно за правителствата от зоната на OECD е разбирането, че туризмът – правилно и рационално разработен, е икономическа дейност с капацитет да стимулира икономиката и да подпомага постигането на много от националните икономически цели.

В докладите на OECD е подчертана необходимостта от ключови реформи в организацията и управлението на туризма в страните-членки и партньори (вж.

² От Балканския регион в OECD членуват Гърция, Словения и Турция, а партньори са България, Хърватия, БЮР Македония и Румъния.

ОЕСД, 2012, 2014, 2016), насочени предимно към повишаване на конкурентоспособността на дестинацията на световния пазар и към подпомагане на устойчивото развитие и растеж в туризма.³ Това изисква подобрения в основни области като: цените в туризма; визовата политика; приемането на подзаконови нормативни актове, увеличаващи атрактивността на дестинацията и позволяващи по-ефективно функциониране на пазара.

Приоритетните политики в сферата на туризма на страните от ОЕСД са съсредоточени основно в следните направления:

- Реформиране на управлението на туризма за по-ефективно решаване на сложни междуведомствени проблеми и по-голяма интеграция в националните икономически планове. В доклада „Tourism Trends and Policies“ (ОЕСД, 2012) е подчертан фрагментарният характер на сектора, което изисква координация на действията на правителствата на национално и поднационално ниво, както и връзка с частния сектор.

- Внедряване на нови модели на финансиране и партньорство, за да се облекчи натиска върху бюджетите за туризъм на национално и регионално равнище. Търсят се нови модели на маркетинг на туризма, рационализират се работни функции и програми, повишават се изискванията към дейността на националните туристически организации, полагат се усилия за по-ефикасно използване на новите технологии и социалните медии.

- Оценка на ефективността на туристическите политики и програми. Методологията за оценка е все още в процес на внедряване на национално и международно ниво. Това включва въвеждането на Сателитната сметка в туризма (Tourism Satellite Account – TSA) (вж. Крайчева, 2016), мерки за подобряване на статистиката на туризма и анализ на показателите, включени в индекса на конкурентоспособност (ТТСИ). Работата в тези насоки трябва да се ускори с оглед на сериозния натиск върху публичните финанси в много страни.

- Улесняване на пътуването. Правителствата използват различни подходи – оптимизация на визовите процедури, либерализация на визовия режим, иновации във входните политики на национално и транснационално равнище, и постепенно насочват маркетинговите си стратегии към стимулиране на растежа в ключови нововъзникващи пазари. Един от основните фактори за улесняване на пътуването е транспортът. Неговата ефективност и свързаност играят важна роля в развитието на дестинациите и имат съществено значение за мобилността на туристите в рамките на дестинацията.

- Вътрешен туризъм. Много от страните в ОЕСД разбират способността на вътрешния туризъм да осигури стабилен източник на доходи във времена на турбуленция и предприемат мерки за стимулиране на вътрешния пазар, вкл. и чрез развитие на социалния туризъм.

³ През 2013 г. страните от ОЕСД приемат разработения от Световния икономически форум набор от показатели за измерване на конкурентоспособността в туризма, даващ на правителствата инструмент за анализ и избор на политики.

- Идентифициране на нови пазарни ниши. Редица нови и ревизирани политики са фокусирани върху идентифициране на пазарни ниши в области на сравнително предимство с цел да се повиши привлекателността и конкурентоспособността на дестинацията, да се насърчи предлагането на разнообразни оферти и да се максимизират инвестициите в маркетинга и в разработването на продукти с голям потенциал за развитие.

- Насърчаване на дългосрочните инвестиции. Много правителства се насочват към разработването и прилагането на стабилни и предсказуеми политики, имащи за цел да дадат сигурност на бизнеса и да поощрят дългосрочни инвестиции от частния сектор. Подходите включват въвеждане на механизми за подобряване на процедурите за получаване на лицензи, разрешителни и други изисквания за работа на туристическите предприятия, насочване и подпомагане на инвестициите в туристическа и свързана инфраструктура.

- Устойчив туризъм и иновации. Новите политики в тази област търсят подходящ баланс между трите елемента на устойчивия растеж: икономически, екологичен и социален. Основното изискване към провежданите политики в страните от OECD е да отговорят на глобалните икономически предизвикателства и да останат конкурентни на нововъзникващите дестинации в рамките на устойчивото развитие. Ключова роля имат националните правителства. Важно е и участието на международните организации, например разработването на програмата на ООН за околната среда (United Nation Environment Programme – UNEP), както и регионалните и отрасловите инициативи. Много от страните вече са интегрирали принципи и действия за устойчиво развитие на туризма в своите национални стратегии, но заключението в доклада на OECD от 2014 г. е че с няколко изключения сегашните политики в тази област не отговарят в достатъчна степен на мащаба на съвременните предизвикателства.

Стратегията на държавите от OECD относно иновациите е изложена в „The Report on Green Innovation in Tourism Services“ (вж. OECD, 2012a). В него се изтъква, че много от страните прилагат иновативни подходи в туризма с цел подпомагане на конкурентоспособността и устойчивото развитие. Но доколкото иновациите в продукти и предоставяне на услуги в тази област са идентифицирани като приоритет на туристическата политика, търсенето на успешни модели за улесняването им продължава. За да се намалят разходите, въвеждането на иновации трябва да се превърне в рутинна практика за туристическия бизнес.⁴

- Умения и човешки ресурси. Във време на безпрецедентно висока безработица, особено в Европа, се наблюдава недостиг на умения в областта на туризма, въпреки че значението на образованието и обучението е осъзнато и фигурира като приоритет в туристическата политика на повечето страни. Мерките са насочени главно към стимулиране на интерес към кариера в областта на гостоприемството, които включват подкрепа на бизнеса в набирането и задържането на персонал посредством подобряване на качеството на работните мес-

⁴ Значението на иновациите за развитието на туризма е разгледано в Крайчева, 2015.

та и професионализацията на сектора, например чрез развитие на кариерата и улесняване на програмите за обучение в учебните заведения и в предприятията.

●Подкрепа на малките и средните предприятия (МСП) в туризма. В редица страни се развиват нови политики чрез въвеждането на специфични инициативи и програми, за да се отговори на нуждите на тези предприятия от достъп до финансиране, насърчаване на иновациите, изграждане на кадри и предприемачески капацитет и по-лесен достъп до световните вериги на стойността. Управляващите могат да подкрепят приобщаването на МСП към глобалните вериги на стойността чрез предоставяне на съответната инфраструктура, подобряване на околната среда, предлагане на техническа помощ, подкрепа на други сегменти от веригата или дори на други вериги на стойността. Особеност на туристическия сектор е, че крайният сегмент от веригата е „закотвен“ на местно ниво и зависи от предлагането в дестинацията. Анализът на потребностите и възможностите на дадена екосистема би позволил да се оцени потенциалът на определени политически действия за насърчаване на конкурентоспособността ѝ. Пример за иновативен, интегриран подход за насърчаване на конкурентоспособността е предложеният Европейски модел на интелигентна специализация (European Smart Specialization - S3), който включва приобщаване на МСП от една екосистема (дестинация или област) към сродни глобални вериги на стойността (Global Value Chains - GVCs) чрез участие, информационни потоци или сътрудничество (вж. European Commission, 2015). По принцип всяка стратегия за интелигентна специализация е иновационен процес, който трябва да започне с „диагноза“ на екосистемата (т.е. с анализ на потенциала за иновации и на конкурентоспособността в туризма и свързаните сектори), следвана от обща визия за бъдещето на региона, разработена от заинтересуваните страни, и установяване на приоритетите, вкл. и нишите на сравнително предимство. Процесът в крайна сметка трябва да доведе до определянето на микса от свързани политики, съответните пътни карти и официализиран реалистичен план за действие с интегрирани мониторинг и механизми за оценка.

Европейската комисия предприема и действия за стимулиране на конкурентоспособността на МСП, повишавайки популярността на дигиталния туризъм⁵ чрез създаването на:

- Digital Tourism Network, включваща представители на индустрията и страни от ЕС, които да обсъдят как да се повиши капацитетът за иновации на МСП, както и предизвикателствата и възможните за дигитален бизнес в туризма;
- Tourism Business Portal, проектиран като едно гише за улесняване на създаване, управление, подобряване или разширяване на бизнеса, вкл. статии, ръководства, онлайн инструменти и линкове към най-добрите практики, за да се подпомогнат МСП в туризма.

●Справяне с външни шокове. Туризмът е по-уязвим за външни шокове в сравнение с другите сектори на икономиката. Той е особено чувствителен към

⁵ Вж. www.ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/support-business/digital/index_en.htm

въздействието на природни бедствия, войни, тероризъм, граждански безредици, нападения. Анализите на OECD показват, че такива събития водят до краткосрочно намаляване на туристическите потоци в дестинацията, което изисква провеждане на политики, осигуряващи безопасност и сигурност на туристите. Сред тях са: предоставяне на точна и навременна информация на пътуващите (неточното отразяване от медиите води до безпочвени страхове и накърнява имиджа на дестинацията), координация в рамките на националните планове за извънредни ситуации, подходящи дипломатически действия и промяна в маркетинговите дейности.

• Регулиране на растежа на икономиката на споделяне в туризма. През последните пет години се наблюдава ускорено нарастване на платформите за споделени услуги в туризма, които предлагат алтернатива на професионалните туристически услуги в безпрецедентен мащаб. Чрез тях се създават нови пазари в различни сегменти от индустрията: транспорт, настаняване, хранене, туристически маршрути. Новите технологии и бизнес-модели, дефинирани като „икономика на споделянето“, предоставят на хората нови възможности за това къде да отседнат, как да се придвижват и какво да видят. Ключов фактор за нарастващата популярност на платформите за споделяне е цифровизацията на икономиката, която допринася за взаимодействие между потребители и доставчици, водещо до нови модели на потребление и производство. В сектора „Настаняване“ все по-голяма популярност набират глобалните дигитални платформи за наемане на частни квартири Airbnb, Home Away, Couchsurfing; в транспорта – за свързване на пътници и водачи за споделяне на превозни средства глобалните Uber X и Uber Pop, националната Lyft (USA) и опериращата на територията на 19 европейски страни BlaBlaCar; в споделянето на храна – международните VizEat, EatWith, BonAppetour; в споделянето на преживявания и свързването на туристите с местни организатори на частни турове – международните Vayable, ToursByLocals.

Изключителният растеж на икономиката на споделянето променя съществуващите пазари и начина, по който потребителите мислят и използват традиционните услуги. Като осигурява по-разнообразно предлагане, по-ниски цени и дигитален достъп, споделянето може да разшири консумацията чрез привличане на нови туристи (младежи и хора с по-малки доходи) и така да увеличи потенциала за растеж в туризма общо. В същото време това развитие поставя предизвикателства пред традиционния туристически бизнес и правителствата, които трябва да намерят баланс между различните интереси на участниците – туристи, традиционни туристически предприятия, платформите за споделяне, доставчиците на услуги и приемните общности.

Бързият растеж на икономиката на споделянето оказва натиск върху рамките на съществуващата туристическа политика, като повдига редица важни въпроси за подхода към това ново явление в областите регулиране, данъчно облагане, икономически растеж, дизайн на мрежата за социална сигурност. Моделът на икономиката на споделянето трудно ще се включи в съществува-

щите рамки за защита на потребителите, безопасност и гарантиране на качеството поради неформалния характер на сделките. Съвместното съществуване на силно регулирани традиционни доставчици с нерегулирана конкуренция създава условия за нелоялна конкуренция. В по-дългосрочен план, ако имат проблеми с безопасността или качеството, услугите на споделената икономика могат да повлияят върху мениджмънта на бранда и позиционирането на дадена дестинация. Във връзка с това Комитетът по туризъм на OECD приканва правителствата на страните-членки да започнат да преосмислят действащите регулаторни рамки като средство за създаване на равни условия за всички участници от индустрията.

*Туристически политики и поведение на генериращите пазари
в България и в конкурентните балкански страни*

В Приложение 1 са резюмирани основните цели на националните туристически стратегии, добрите практики в управлението на туризма, коментирани в докладите на OECD, и наличните данни за източници на финансиране на туризма в балканските страни с индекс на конкурентоспособност (TTCI), по-добър от 50. Данните показват, че освен специфичните особености на туристическата си политика и петте обсъждани държави полагат усилия и предприемат стъпки за:

- укрепване на маркетинга в целевите пазари и развитието на специализирани видове туризъм;
- развитие на човешките ресурси в туризма;
- провеждане на дигитален маркетинг и реклама, като особено впечатляващи са постиженията на Турция, която е на четвърто място в света за такива дейности;
- разширяване на туристическия сезон и генериране на по-високи нива на заетост;
- развитие и популяризиране на туристическите дестинации на регионално и на местно ниво.

Всички пет страни са включили принципите на устойчиво развитие в туристическите си стратегии, но все още е трудно да се прецени до каква степен те са приложени в действителност.

Тъй като държавата подпомага и насърчава туризма чрез средствата, отделени за него в бюджета, бюджетите за туризъм на отделните страни отразяват различните подходи към държавното финансиране в подкрепа на туризма, приети от правителствата.

Прави впечатление, че в България се отделят най-малко средства от държавния бюджет за финансиране на развитието на туризма в сравнение с останалите четири страни. Освен това в Гърция, Хърватия, Словения и Турция финансирането се допълва пряко от данъци, свързани с туризма, съфинансиране от частния сектор и от други правителствени агенции, които също

инвестират в проекти, засягащи този сектор. В табл. 1 са представени основните пет генериращи пазара на разглежданите страни.

Таблица 1

Петте основни чуждестранни пазара за балканските страни-членки или партньори на OECD, за периода 2008-2014 г. (от 2-ра група по TTCI)

Гърция	Хърватия	Словения	Турция	България
Германия	Германия	Италия	Германия	Румъния
Великобритания	Словения	Австрия	Русия	Гърция
Франция	Италия	Германия	Великобритания	Германия
Италия	Австрия	Хърватия	България	Русия
Нидерландия до 2010 г. Русия след 2010 г.	Чехия	Сърбия	Грузия	Македония

Източник. Собствени изчисления по данни на OECD, 2014, 2016.

Доколкото индикация за успеха на провежданата туристическа политика е поведението на пазарите, във фиг. 1 са представени данните за общия брой посещения на чужденци в България през периода 2008-2015 г. Фиг. 2 показва тенденциите в ръста на традиционните пазари и пазарите на специални интереси за България, включени в *Годишната програма за национална туристическа реклама през 2015 г.*⁶ Тенденциите в поведението на топ пазарите на Гърция, Хърватия, Словения и Турция през периода 2008-2014 г. са изложени във фиг. 3.⁷

Фигура 1

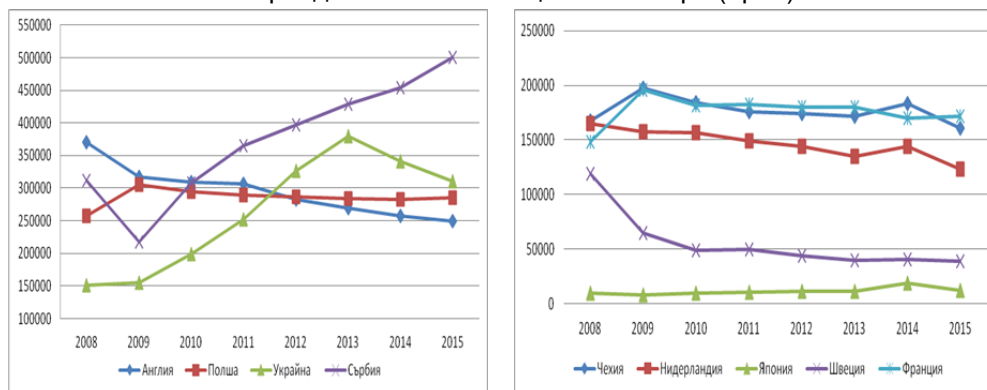
⁶ www.tourism.government.bg

⁷ Всички фигури са изготвени от автора по данни на НСИ.

Националната туристическа политика – ключов фактор за икономически растеж в сферата на туризма

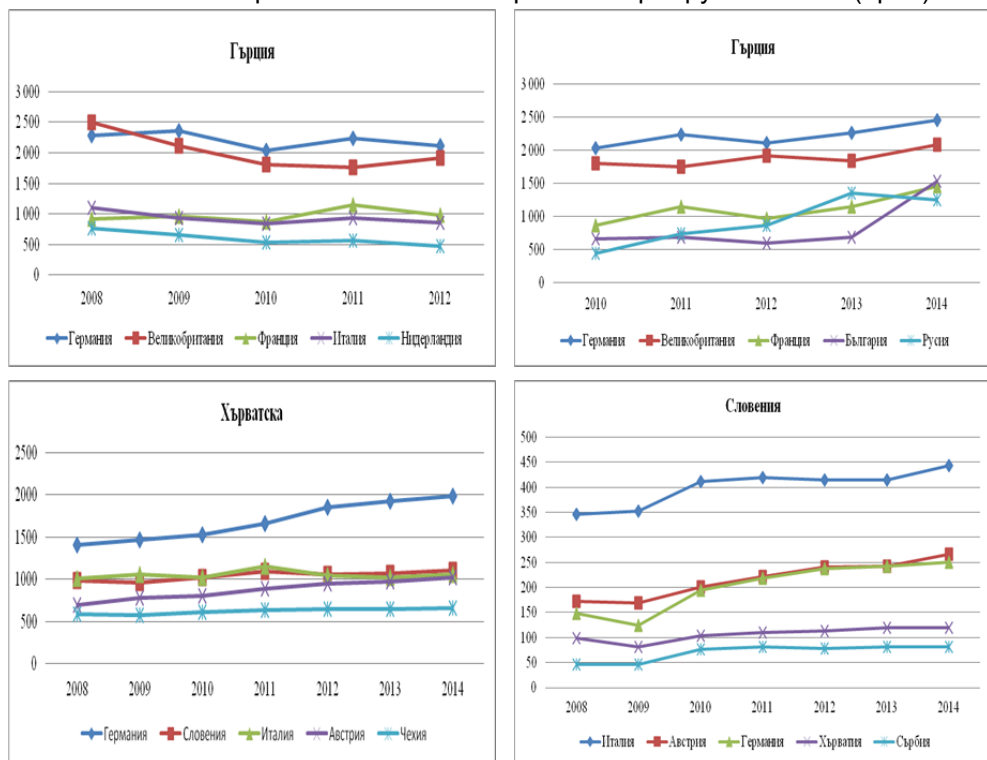
Фигура 2

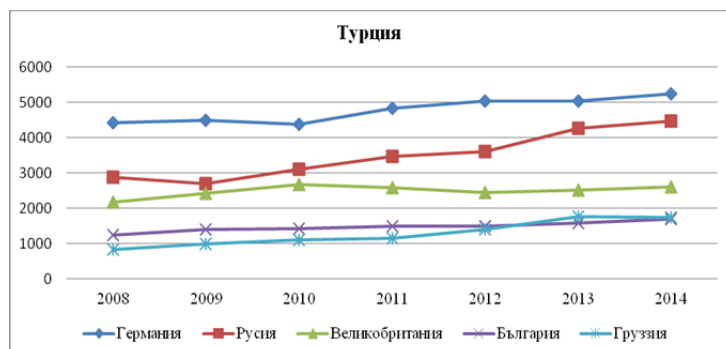
Посещения на чуждестранни туристи в България
за периода 2008-2015 г. - целеви пазари (брой)

Фигура 3

Топ пазари за балканските страни от 2-ра група по ТТСІ (брой)

Данните, представени във фигурите, очертават основните тенденции в поведението на пазарите в петте държави:

- След 2009 г. общият брой на чуждестранните туристи, посетили България, нараства непрекъснато до 2014 г., а през 2015 г. се отчита намаление.
- През целия период 2008-2015 г. у нас най-много са посещенията на румънски туристи, следвани от гръцките.
- През 2015 г. България бележи съществен спад на руския пазар, а на украинския тази тенденция започва още през 2013 г.
- След 2009 г. у нас съществено нараства броят на сръбските туристи.
- Успех за гръцката туристическа политика е значителното увеличение на броя руските туристи след 2010 г., когато Русия влиза в петорката на топ-пазарите на Гърция.
- През периода 2010 -2014 г., особено след 2013 г., Гърция се превръща в силен конкурент на България по отношение на вътрешния пазар.
- Успех за турската туристическа политика е тенденцията към запазване и непрекъснат ръст на генериращите пазари през този период (с изключение на английския). Турция също е постоянен конкурент на нашата страна по отношение на вътрешния пазар.
- Хърватия и Словения запазват и показват ръст на чуждестранните туристи от генериращите пазари.

Индекс на конкурентоспособност – инструмент за оценка на факторите и политиките в областта на туризма

От няколко десетилетия Световният икономически форум полага усилия за изучаване на националната конкурентоспособност като двигател на растежа и просперитета на дадена икономика. Целта е да се даде възможност на страните да идентифицират основните пречки пред конкурентоспособността в туризма и да се предостави платформа за диалог между правителството, бизнеса и обществото за тяхното отстраняване. Предвид приносът на туристическата индустрия в националните икономики и в развитието на световната икономика, през 2007 г. Световният икономически форум представя първата разработка

на индекса на конкурентоспособност в пътуванията и туризма (Travel & Tourism Competitiveness Index – TTCI). Програмата за задълбочен анализ на конкурентоспособността чрез TTCI предоставя цялостен стратегически инструмент за оценка на факторите и политиките, които правят атрактивно развитието на туристическия сектор в дадена страна. Индексът е разработен в тясно сътрудничество с редица международни организации, големи компании от туристическата индустрия и изявени специалисти в областта.

От 2007 до 2015 г. са представени шест издания на годишния доклад на Световния икономически форум (The Travel & Tourism Competitiveness Report – TTCR), засягащи конкурентоспособността на туризма в националните икономики. Докладите съдържат подробни профили на всяка от проучваните през изследвания период държави, както и таблици с данни за глобалните класации на страните по показателите, включени в TTCI. Те обхващат и задълбочени анализи на експерти от сектора по най-актуалните за дадения период теми, засягащи фактори, които могат да се превърнат в основни двигатели или да окажат негативно влияние върху конкурентоспособността в туризма. През годините е акцентирано върху:

- туристическата политика и вземането на бизнес-решения (TTCR 2007);
- устойчивостта на околната среда – основен двигател на конкурентоспособността в туризма (TTCR 2008);
- управление на туризма във време на турбуленция (TTCR 2009);
- след кризата – възможности за по-гъвкав T&T сектор (TTCR 2011);
- намаляване на бариерите пред икономическия растеж и създаването на работни места (TTCR 2013);
- растеж през сътресения (TTCR 2015).

След публикуването на доклада от 2013 г. условията за пътуване и туризъм се променят значително. Светът се изправя пред геополитическото напрежение в Близкия изток, Украйна и Югоизточна Азия. Нараства заплахата от тероризъм, бежански вълни и глобални пандемии. Тези предизвикателства имат значителни последици за развитието на туристическата индустрия, тъй като засягат основното изискване към сектора – възможността за безопасно пътуване. Докладът на Световния икономически форум за 2015 г. (TTCR 2015) отчита, че ефектът от тези събития е смесен – докато в някои страни се отбелязва значително намаляване на броя на чуждестранните туристи, други дестинации остават незасегнати. Предвижда се в бъдеще несигурността по отношение на развитието на сектора да се запази поради сложните обстоятелства, които му влияят. Независимо от това през последните години секторът показва значителна устойчивост в световен мащаб и все още представлява голяма част от световната икономика. Според World Travel and Tourism Council (WTTC) се очаква туристическият сектор да продължи да нараства по-бързо (с 4% на годишна база) от финансовите услуги, транспорта и производството. С оглед на това е формулирана и темата на TTCR 2015, която отразява глобалната обстановка и многото усложнения, които трябва да се преодолеят, за да се

осигури силен растеж на T&T сектора в бъдеще. Чрез индекса на конкурентоспособност в туризма докладът анализира състоянието на туристическия сектор в 141 страни и изследва как той е отговорил на шоковете в икономиката, сигурността и здравеопазването.

Докато някои от основните двигатели на T&T конкурентоспособността остават непроменени през годините, други фактори стават по-значими поради факта, че измерванията и наличието на данни се подобряват с течение на времето. В резултат еволюира и методологията за оценяване на TTCI. Новата структура на индекса се основава на 14 стълба, организирани в 4 субиндекса. Оценката на всеки стълб се формира от определен брой индивидуални показатели – общо 90, разпределени между стълбовете (вж. Приложение 2).

Класирането дава възможност да се установят конкурентните предимства на всяка страна, включена в изследването. За такива се смятат съответно:

- за класираните в топ 10 на общия индекс TTCI – индивидуалните показатели, класирани от 1 до 10 в ранг-листата;
- за класираните от 11-то до 50-то място в общия индекс TTCI – показателите с по-добро класиране от цялостното класиране на страната.
- за класираните по-ниско от 50-то място в общото класиране – всички индивидуални показатели, класирани по-нагоре от 51-во място.

Конкурентни предимства и проблемни области пред развитието на туризма в България и конкурентните балкански страни.

От табл. 2 се вижда, че страните от региона се класират във втора (Гърция, Хърватия, Словения, Турция и България) и трета група (Румъния, Черна гора, Бивша Югославска Република Македония, Сърбия и Албания). Лидер в общото класиране е Гърция.

Таблица 2

TTCI 2015 – класиране на страните, възможни конкуренти на България, от региона на Балканския полуостров

Страни	Общо		SA		SB		SC		SD	
	Класиране/ 141	Оценка	Класиране/ 141	Оценка	Класиране/ 141	Оценка	Класиране/ 141	Оценка	Класиране/ 141	Оценка
Гърция	31	4.36	48	5.11	33	4.39	24	4.78	35	3.15
Хърватия	33	4.30	52	5.08	39	4.33	38	4.54	30	3.23
Словения	39	4.17	42	5.21	25	4.43	42	4.43	53	2.64
Турция	44	4.08	78	4.53	85	3.98	39	4.52	29	3.31
България	49	4.05	46	5.13	22	4.44	52	3.93	48	2.70
Румъния	66	3.78	59	4.89	35	4.37	71	3.49	66	2.38
Черна гора	67	3.75	56	5.01	91	3.95	47	4.12	105	1.93
Македония	82	3.50	49	5.11	110	3.74	74	3.41	125	1.72
Сърбия	95	3.34	67	4.72	113	3.71	81	3.19	122	1.75
Албания	106	3.22	69	4.68	122	3.59	90	3.04	135	1.59

Източник. Собствени изчисления по данни на TTCR, 2015.

Табл. 3 показва както конкурентните предимства, така и проблемните области пред развитието на туризма в дадената страна.

Таблица 3

Класиране по стълбове на конкурентните на България страни от 2-ра група

N	Стълб	Класиране/141				
		Гърция	Хърватия	Словения	Турция	България
1	Бизнес-среда	104	125	106	59	85
2	Безопасност и сигурност	57	28	14	121	78
3	Здраве и хигиена	9	18	37	63	5
4	Човешки ресурси и пазар на труда	45	80	54	88	48
5	ИКТ готовност	49	38	36	68	47
6	Приоритет на T&T сектора	24	74	43	83	95
7	Международна откритост	25	19	50	61	45
8	Конкурентоспособност на цените	113	101	96	94	35
9	Устойчивост на околната среда	61	42	19	95	27
10	Инфраструктура на въздушния транспорт	27	53	82	16	79
11	Наземна и пристанищна инфраструктура	51	44	19	54	79
12	Инфраструктура на туристическите услуги	12	6	20	38	13
13	Природни ресурси	46	33	32	73	48
14	Културни ресурси и бизнес-пътвания	32	36	95	16	54

Източник. Собствени изчисления по данни на TTCR, 2015.

В табл. 4 са изложени показателите, представящи конкурентните предимства на България в туристическия сектор, а в табл. 5 – най-проблематичните за конкурентоспособното развитие на страната области. Анализът на данните от табл. 4 и 5 показва, че :

- България е безспорен лидер в региона в стълб 3 „Здраве и хигиена“. Тя е и сред държавите, класирали се в *топ 10* на общата класация по този показател.

- Страната ни е на 3-то място – след Хърватия и Гърция, по „конкурентна инфраструктура на туристическите услуги“.

- По показател „своевременно предоставяне на T&T данни на международните организации“ България е сред класираните в *топ 10*.

Нашата страна има конкурентни предимства също и в областите:

- „конкурентоспособност на цените“, като по показател „цени на хотел“ тя е в *топ 10* на общата класация;

- „устойчивост на околната среда“ (тук обаче само 3 от 10-те индивидуални показателя представляват конкурентни предимства);

- „природни ресурси“, като по показател „защитени природни зони“ сме в *топ 10* на общата класация.

- „ИКТ готовност“ (тук само 4 от 8-те индивидуални показателя представляват конкурентни предимства).

В резюме данните показват, че България има конкурентни предимства по 36 от общо 90 индивидуални показателя за конкурентоспособност

Таблица 4

Показатели, представящи конкурентните предимства на
България в сектора на туризма

№ на стълб (брой показатели)	Показатели	Класиране/141
SA:	Благоприятна среда	
1 (12)	Бизнес-среда	85
	1.05 Време, необходимо за получаване на разрешение за строеж	41
	1.09 Разходи за започване на бизнес	17
	1.12 Общо данък ставка	28
	1.12 (в) Данък върху печалбата	17
2 (5)	Безопасност и сигурност	78
	2.05 Убийства (ръст)	48
3 (6)	Здраве и хигиена	5
	3.01 Лекари/плътност	9
	3.02 Достъп до подобрена канализация	1
	3.03 Достъп до подобрена питейна вода	43
	3.04 Болнични легла	13
	3.05 Разпространение на ХИВ	1
4 (9)	Човешки ресурси и пазар на труда	48
	Квалификация на работна сила	62
	4.04 Отношение към клиентите	40
	Пазар на труда	64
	4.09 Участие на жени в пазара на труда	34
5 (8)	ИКТ готовност	47
	5.04 Абонати на скоростен интернет	39
	5.05 Мобилни телефонни абонати	29
	5.06 Мобилен скоростен достъп	33
	5.07 Покритие на мобилна мрежа	34
SB:	T&T политика и благоприятни условия	
6 (6)	Приоритет на T&T сектора	95
	6.04 Изчерпателност на годишните T&T данни	47
	6.05 Срокове за предоставяне на месечни/тримесечни T&T данни	7
7 (3)	Международна откритост	45
	7.03 Брой на регионални търговски споразумения, които са в сила	1
8 (4)	Конкурентоспособност на цените	35
	8.01 Билетни данъци и летищни такси	33
	8.02 Цени на хотели	5
	8.03 Покупателна способност	45
9 (10)	Устойчивост на околната среда	27
	9.05 Брой на ратифицирани договори за околна среда	11
	9.08 Промяна в горското покритие	14
	9.10 Натиск за риболов в крайбрежните води	5
SC:	Инфраструктура	
10 (6)	Инфраструктура на въздушния транспорт	79
	10.06 Брой на опериращите авиокомпани	42
11 (7)	Наземна и пристанищна инфраструктура	79
	11.05 Плътност на железопътната мрежа	22
12 (4)	Инфраструктура на туристическите услуги	13
	12.01 Хотелски стаи	16
	12.03 Наличие на големи фирми за коли под наем	35
	12.04 Банкомати, приемачи Visa карти	18
SD:	Природни и културни ресурси	
13 (5)	Природни ресурси	48
	13.01 Брой на природните обекти от световното наследство	29
	13.03 Защитени природни зони	10
	13.04 Дигитално търсене на природните обекти	40
14 (5)	Културни ресурси и бизнес-пътвания	54
	14.01 Брой на културните обекти от световното наследство	30
	14.02 Брой на устното и нематериалното културно наследство	32
	14.03 Брой на големи спортни стадиони	37

Източник. Собствени изчисления по данни на TTCR, 2015.

Таблица 5

Най-проблематичните фактори пред конкурентоспособното развитие на Т&Т сектора в България

N на стълб (брой показатели)	Показатели	Класиране/141
SA:	<i>Благоприятна среда</i>	
1 (12)	<i>Бизнес-среда</i>	85
	1. Права на собственост	110
	2. Влияние на правилата за преки чуждестранни инвестиции	113
	3. Ефективност на правната рамка в уреждане на спорове	123
	4. Разходи за разрешения на строеж	106
	5. Обхват на доминиране на пазара	115
2 (5)	<i>Безопасност и сигурност</i>	78
	2.02 Надеждност на полицейските служби	111
4 (9)	<i>Човешки ресурси и пазар на труда</i>	48
	4.03 Обучение на персонала	126
	4.06 Намиране на квалифицирани служители	120
SB:	<i>Т&Т политика и благоприятни условия</i>	
6 (6)	<i>Приоритет на Т&Т сектора</i>	95
	6.01 Т&Т като приоритет на правителството	115
	6.03 Ефективност на маркетинга за привличане на туристи	106
	6.06 Оценка на стратегията за бранд на страната	121
7 (3)	<i>Международна откритост</i>	45
	7.02 Откритост на двустранните споразумения за въздушен превоз	111
9 (10)	<i>Устойчивост на околната среда</i>	27
	9.01 Строгост на регулациите на околната среда	105
	9.02 Отстояване на регулациите на околната среда	107
	9.03 Устойчивост на развитието на Т&Т	114
	9.04 Концентрация на фини прахови частици	110
SC:	<i>Инфраструктура</i>	
11 (7)	<i>Наземна и пристанищна инфраструктура</i>	79
	11.01 Качество на пътищата	106
SD:	<i>Природни и културни ресурси</i>	
13 (5)	<i>Природни ресурси</i>	48
	13.05 Качество на природната среда	126

Забележка. Изведени са само индивидуални показатели, по които страната е класирана на място след стотното.

Източник. Собствени изчисления по данни на TTCR, 2015.

От представените данни се вижда, че най-слабите звена в конкурентоспособността на туристическия сектор у нас са:

- *правителствената политика за приоритизиране на туризма* – 95-то място в общата класация;
- *осигуряване на благоприятна бизнес-среда* - 85 място;
- *безопасност и сигурност* – 78-то място, и особено показател „*надеждност на полицейските служби*“, по който сме на 111-то място.

Прави впечатление, че дори в области, които в общи линии са конкурентни (стълбове 4, 9, 13 в табл. 5), България има съществени пропуски и е сред последните в ранг-листата. Това са:

- обучение на персонала (126-то място);
- намиране на квалифицирани служители (120-то място);
- строгост и отстояване на регулациите на околната среда (съответно 105-то и 107-мо място);
- устойчиво развитие на туризма (114-то място);
- качество на природната среда (126-то място).

От представеното изследване може да се направи заключението, че *разглежданите държави имат някои общи характеристики*:

- Налице е отлична инфраструктура на туристическите услуги.
- Има много добри (с изключение на Турция) санитарни условия.
- Провежданата туристическа политика не осигурява в достатъчна степен благоприятна среда за правене на бизнес в туризма.
- Въпреки хилядолетната история и наличието на изявени културни забележителности, културните атракции (с изключение на Турция) не се насърчават до такава степен, че да се превърнат в „магнит“ за туристите.

*

Посочвайки факторите за успех и пречките пред Т&Т конкурентоспособността, ТТСІ може да се използва като инструмент за идентифициране на силните конкурентни страни, както и на бариерите пред развитието на туризма в България. Индексът позволява също да се проследи във времето напредъкът по отделните показатели и осигурява база за диалог между бизнеса и политиките за съвместна работа по подобряване на Т&Т конкурентоспособността на страната.

За да се развива успешно отрасълът обаче, туристическата политика трябва да е съобразена с настъпващите промени в сектора, които биха могли да имат значителни последици върху бъдещето на туризма, ако не бъдат овладяни навреме по подходящ начин.

Сред най-значимите нови тенденции могат да се отбележат:

- *Усещането за нестабилност*. Каквито и да са причините за нея, последиците за засегнатите дестинации са намаляване на броя на туристите и на размера на приходите. Загубите могат да бъдат временни, но значителни. Това изисква да се прецени какви нови технологии, иновации и инфраструктура са необходими за улесняване на пътуването и за подобряване на сигурността на местно, национално, регионално и глобално ниво. В този контекст Global Agenda Council и частният сектор препоръчват съвместно с националните правителства да се разработи напълно интегриран модел за улесняване на пътуването (вж. World Economic Forum, 2013).

- *Промените в структурата на туристическото търсене*, които налагат дефиниране на нови бизнес-стратегии, отчитащи повишаването на

покупателната способност в развиващите се страни (и като следствие увеличаване на търсенето на туристически преживявания) и промяната в демографията. Съществено нараства броят на хората на възраст над 60 години. Очаква се през 2030 г. те да достигнат 1,4 млрд. (вж. United Nations Department of Economic and Social Affairs statistics...). По-възрастните туристи имат по-високи стандарти за качество и изисканост, разполагат с по-голям бюджет и не зависят от сезонността. От своя страна по-младите туристи нямат много силен интерес към ваканционните пакети. Те са мотивирани по-скоро да повишават знанията си за света, да изучават по-далечни дестинации и имат по-малки изисквания към лукса. Ето защо, за да се възползва от променящата се демография, секторът трябва да съобрази продуктите си с изискванията на новите туристи.

● *Стремителното навлизане на новите технологии и иновациите*, които революционизират туристическата индустрия. Непрекъснато се увеличава използването на дигитални ресурси за организиране на пътуването. Проучване на Boston Consulting Group оценява, че 95% от туристите ги използват не само за резервации, но и за търсене на информация, вдъхновение, правене на планове и споделяне на преживяното (вж. World Economic Forum, 2013). Достъпът до Интернет по време на пътуването все повече се разглежда като необходимост. Нараства популярността на мобилния интернет. Всичко това изисква от бизнеса да преосмисли начина на предоставяне на продукти и услуги.

Тенденциите за развитие на туризма в световен мащаб и анализите, свързани с тях, показват, че разработването на ефективна туристическа политика е предизвикателство, защото туризмът е „отворена“ индустрия. Той се влияе от политически, социални, екологични и технологични фактори, на които трябва да се обърне необходимото внимание, за да остане секторът конкурентоспособен и да запази потенциала си за растеж.

Сред дейностите, осигуряващи просперитет в туристическия сектор, важно място заемат: определянето на приоритетите; подобряването на инфраструктурата; въвеждането на фискални стимули; постигането на баланс между безопасността и сигурността на туристите и улесняването на пътуването; постигането на баланс между елементите на устойчивото развитие на туризма; организирането на международни маркетингови кампании и др. Доколкото това са задачи, които са извън обсега на местните администрации и на отделните национални министерства, създаването на силни връзки между тях за сътрудничество в преодоляването на съществуващите финансови, институционални и организационни затруднения е необходимо условие за развитието на сектора. Успешното управление и функциониране на веригата на стойността в условията на глобален туристически пазар и във времена на нестабилност също зависи до голяма степен от провеждането на последователна национална туристическа политика, съобразена с международната политическа и икономическа среда.

Приложение 1

Характеристики на туристическата политика на страните от Балканския регион (2-ра група по TTCI)

Гърция	
Данни за финансиране на туризма	<u>2012 г.</u> 35, 5 млн. EUR – общо От тях: 9,5 млн. EUR – от държавния бюджет 14,6 млн. EUR – от национални източници 11,4 млн. EUR – от ЕС <u>2014 г.</u> 74 млн. EUR – общо От тях: 27 млн. EUR – от държавния бюджет 15 млн. EUR – от национални източници 32 млн. EUR – от ЕС
Основни цели на стратегията за развитие на туризма	Разработване на институционална и правна рамка на туризма Насърчаване на предприемачеството в туризма чрез улесняване на инвестициите и използване на средства, отпуснати чрез Националната стратегическа референтна рамка (NSER) Подобряване на качеството на услугите и инфраструктурата Развитие на човешките ресурси
Добри практики в управлението на туризма, коментирани в докладите на OECD	Ясно дефиниране на ролите и отговорностите на различни нива на управление Разработване на официални писмени стандарти, изисквани от служители на специфични позиции Данъците, свързани с туризма, се използват като механизъм за субсидиране на инвестициите През 2013-2014 г. се реализира програмата <i>Tourism for All</i> с цел подобряване на ликвидността на индустрията, разширяване на туристическия сезон и повишаване на заетостта чрез предоставяне на евтини почивки на социалнослаби групи през периоди на намалено туристическо търсене Поощряване на научните изследвания, технологичното развитие и иновациите в туристическия бизнес чрез насърчаване на специализацията Фокусиране върху провеждане на дигитален маркетинг и реклама Въвеждане на пилотна схема за облекчаване на визовия режим за туристи от Турция до 7 гръцки острова в Егейско море Приемане нов туристически бранд „Greece, all time classic“
Хърватия	
Данни за финансиране на туризма	<u>2012 г.</u> 47 млн. EUR – общо От тях: 27,27 млн. EUR – от държавния бюджет 13,5 млн. EUR – от национални източници 6,7 млн. EUR – от ЕС <u>2014 г.</u> 29,53 млн. EUR – от държавния бюджет
Основни цели на стратегията за развитие на туризма до 2020 г.	Влизане на Хърватия в топ 20 на световната ранг-листа (TTCI) за конкурентоспособност Постигане на 7 млрд. EUR инвестиции в туризма до 2020 г. Генериране на по-високи нива на заетост Намаляване на сезонността Насърчаване на балансираното развитие на туризма в страната
Добри практики в управлението на туризма, коментирани в докладите на OECD	Успешни публично-частни партньорства във финансирането, включващи: • управление на дестинациите • безвъзмездна финансова подкрепа за развитие на МСП • безплатен интернет достъп в туристическите дестинации Допълване на финансирането на туризма от постъпления от данъци, свързани с туризма Съфинансиране на проекти за насърчаване на професионални кариери в туризма Борба със сезонността. Стартиран е проект „Хърватия 365“ с цел привличане на туристи в страната през цялата година Пилотен TSA анализ

Приложение 1 (продължение)

Словения	
Данни за финансиране на туризма	<u>2012 г.</u> 8,8 млн. EUR – от държавния бюджет допълнително – съфинансиране от частния сектор 145 млн. EUR – от Европейския фонд за регионално развитие (за периода 2007-2013 г.) <u>2014 г.</u> Под 10 млн. EUR – от държавния бюджет (от такса настаняване – директно в общините)
Основни цели на стратегията за развитие на туризма до 2016 г.	Тясно сътрудничество между националните, регионалните и местните администрации и частния сектор Развитие и популяризиране на туристическите дестинации на регионално и местно ниво Създаване на здравословна бизнес-среда чрез осигуряване на благоприятна регулаторна рамка за МСП, намаляване на бюрократичните пречки и предоставяне на финансови и други стимули Иновативен подход към маркетинга и рекламата на дестинация <i>Словения</i>, с ясно позиционирани туристически продукти и акцент върху цифровите технологии, е-маркетинг, както и виртуални реклами и промоционални кампании.
Добри практики в управлението на туризма, коментирани в докладите на OECD	Създаване на работна група за развитие на човешки ресурси в туризма с основна задача изграждане на публично-частна система за придобиване на практически умения и обучение на студенти Търговско-промишлената камара организира редовно семинари и научни форуми с държавни служители по въпроси, представляващи интерес за частния сектор Подкрепа на МСП в туризма чрез субсидии, благоприятни банкови заеми и държавни гаранции за заеми от Инвестиционния фонд на Словения. Насърчаване на националните продукти на сравнително предимство с увеличаване на видимостта на Словения на приоритетните пазари чрез иновативна маркетингова кампания <i>Slovenia Green, Active and Healthy</i> - проекта „Storytelling“. Пилотен TSA анализ.
Турция	
Данни за финансиране на туризма	<u>2012г.</u> 100 млн. USD – от държавния бюджет допълнително – от други министерства и правителствени агенции, които също инвестират с проекти, свързани с туризма <u>2014 г.</u> 185 млн. USD – от държавния бюджет
Основни цели на стратегията за развитие на туризма до 2023 г.	Да се осигури база за сътрудничество между публичния и частния сектор Стратегията за развитие на туризма да е в съответствие и да отразява цялостната стратегия за развитие на Турция Подобряване на конкурентоспособността, пазарния дял и имиджа на бранда в международен мащаб Разработване на политики и стратегии за опазване на околната среда с цел устойчиво развитие на туризма
Добри практики в управлението на туризма, коментирани в докладите на OECD	Дигитален маркетинг и реклама в Турция. Министерството на културата и туризма стартира проект (2014 г.), интегриран в кампанията „Turkey: Home“, наблюдаваща на факта, че исторически Турция е била дом на много цивилизации, които са оставили разнообразно културно наследство. Създадени са нови профили в социалните мрежи Facebook, Twitter, Google+, Instagram, Youtube, Pinterest, LinkedIn and Wine, в които са споделени впечатляващи визуализации и проекти. Това поставя Турция на <i>четвърто място</i> в световен мащаб за такива дейности. В допълнение на управлението на съдържанието на профили в социалните медии е осъществена рекламна дейност в Trip Advisor, Expedia, Matador, Network, Google и Yahoo Установени са стандарти за екологично чисти заведения и места за настаняване като основа за сертифициране Министерството на културата и туризма организира образователни програми в областта на туризма. През 2014 г. в това обучение са участвали 4257 специалисти от сектора. Министерството в работило също с международни туристически асоциации и университети в рамките на Black Sea Economic Co-operation Organization, за да осигури международни образователни програми

Приложение 1 (продължение)

България	
Данни за финансиране на туризма	<u>2012 г.</u> 5,6 млн. EUR – от държавния бюджет 165 млн. EUR – от Европейския фонд за регионално развитие за периода 2008-2012 г. <u>2014 г.</u> 5,0 млн. EUR – от държавния бюджет
Основни цели на стратегията за развитие на туризма до 2030 г.	Подобряване на качеството на националния туристически продукт и туристическите услуги и повишена защита на потребителите Диверсификация на националния туристически продукт и намаляване на регионалните различия чрез създаване на силни регионални марки на специализираните видове туризъм Позициониране на България като дестинация, добре позната и предпочитана целогодишно, и лесно разпознаваема национална идентичност. Водеща в Централна и Източна Европа
Добри практики в управлението на туризма, коментирани в докладите на OECD	Укрепване на маркетинга в целевите пазари и развитие на специализирани форми на туризъм Регулаторни рамки, засилващи борбата с прекомерното застрояване в морските и планинските курорти Засилване на трансграничните туристически отношения със съседните страни. През 2011 г. България и Румъния са номинирани като координатори в областта на туризма и културата за стратегията на ЕС за Дунавския регион. Във връзка с това нашата страна участва в разработването на продукти и маркетингови инициативи, вкл.: • в проекта <i>European Cultural Routes in the Middle and Lower Danube Region</i>, свързващ културното и етническото наследство в България, Хърватия, Румъния и Сърбия • сътрудничество между България и Румъния за създаване на съвместен информационен център в Китай с акцент върху културно-историческия туризъм, уелнес туризма, провеждането на фестивали и др. Пилотен TSA анализ

Източник. Собствени изчисления по данни на OECD, 2014, 2016.

Приложение 2

Структура и методология за оценяване на индекса на конкурентоспособност в туризма.

Субиндекс А (SA) – Благоприятна среда. Улавя основните регулации, необходими за правене на бизнес в дадена страна. Включва 5 стълба.

Стълб 1: Бизнес-среда (12 показателя). Индикаторът показва до каква степен провежданата от дадена държава политика осигурява на компаниите благоприятна среда за правене на бизнес.

Стълб 2: Безопасност и сигурност (5 показателя). Критичен фактор, определящ конкурентоспособността на Т&Т индустрията в дадена държава, тъй като туристите избягват да пътуват до опасни страни и региони. Един от основните показатели в този стълб е степента, до която може да се разчита на полицейските служби за осигуряване на защита от престъпления.

Стълб 3: Здраве и хигиена (6 показателя). Съществен фактор, определящ възможностите на дестинацията да осигури комфорта и здравето на пътуващите. Чрез показателите в този стълб се оценява достъпът до питейна вода и канализация, състоянието на здравния сектор, измервано чрез наличието на болнични легла и лекари.

Стълб 4: Човешки ресурси и пазар на труда (9 показателя). Компонентите на този стълб измерват до каква степен чрез образование и обучение страната развива

умения, гарантиращи на сектора сътрудниците, от които се нуждае, и осигурява ефикасен пазар на труда.

Съгласно 5: ИКТ готовност (8 показателя). Включените тук показатели измерват съществуването на съвременна инфраструктура (мобилна мрежа, обхват и качество на снабдяването с електрическа енергия), както и капацитета на фирми и физически лица да използват и предоставят онлайн услуги.

Субиндекс В (SB) – Туристическа политика и благоприятни условия. Улавя конкретните политики и стратегически аспекти, които влияят върху Т&Т сектора по-директно. Включва 4 съгласно:

Съгласно 6: Приоритет на Т&Т сектора (3 показателя). Отражава степента, в която правителството дава приоритет на този сектор. Като приеме, че този сектор е от съществено значение, правителството може да насочи средства към основни проекти за развитие и да координира участниците и ресурсите, необходими за развитието му. Стабилността на държавната политика може да окаже влияние за допълнителното привличане на частни инвестиции. Правителството може да изиграе важна роля в прякото привличане на туристи чрез национални маркетингови кампании. Този съгласно включва измерване на държавните разходи, ефективността на маркетинговите кампании и брендирането на страната, пълнотата и своевременното предоставяне на Т&Т данни на международните организации.

Съгласно 7: Международна откритост (3 показателя). Разработването на международно конкурентоспособен Т&Т сектор изисква определено равнище на отвореност и улесняване на пътуванията. Ограничителните политики (например тромави визови изисквания) отслабват желанието на туристите да посетят страната и индиректно водят до намаляване на наличието на други ключови услуги.

Съгласно 8: конкурентоспособност на цените в Т&Т сектора (4 показателя). По-ниските разходи, свързани с пътуване в страната, увеличават нейната привлекателност за туристите, както и за инвестиране в сектора. Сред аспектите на ценовата конкурентоспособност, които се взимат под внимание, са данъците върху самолетните билети и летищните такси, разходите, свързани с настаняване в хотел, разходите за гориво и за живеене, които оскъпяват пътуването.

Съгласно 9: Устойчивост на околната среда (10 показателя). Състои се от показатели за политиката на правителството, засягащи строгостта и изпълнението на екологичните регулации, оценката за състоянието на водните и горските ресурси и крайбрежния шелф. Като се вземе предвид въздействието на туризма върху околната среда, се оценява и степента, в която правителствата подкрепят устойчивото развитие на туризма.

Субиндекс С (SC) – Инфраструктура. Улавя наличността и качеството на физическата инфраструктура на всяка икономика. Включва 3 съгласно:

Съгласно 10: Инфраструктура на въздушния транспорт (6 показателя). Измерва количествените и качествените параметри на въздушния транспорт. Използват се показатели като налични места на километър, брой на отлитанията, плътност на летищата, брой на опериращите авиокомпани. Оценява се и качеството на инфраструктурата за вътрешни и международни полети.

Съгласно 11: Наземна и пристанищна инфраструктура (7 показателя). Наличието на ефективен и достъпен транспорт до ключови бизнес-центрове и туристически атракции е от жизненоважно значение за туристическия сектор. Това изисква достатъчно голяма пътна и железопътна мрежа и пристанищна инфраструктура, които да

отговарят на международните стандарти за комфорт, сигурност и ефективност на видовете транспорт.

Съдеб 12: Инфраструктура на туристическите услуги (4 показателя). Наличието на достатъчно курорти, квартири и увеселителни съоръжения с високо качество представлява значително конкурентно предимство за страната. Нивото на обслужващата инфраструктура се оценява също и според степента на достъп до различни други услуги като автомобили под наем, банкомати, приемащи Visa карти, и др.

Субиндекс D (SD) – Природни и културни ресурси. Улавя основните „причини да се пътува“. Включва 2 съдеб.

Съдеб 13: Природни ресурси (5 показателя). Тук са включени редица оценки за привлекателност: броят на природните обекти на световното наследство на ЮНЕСКО; качеството на природната среда, в т.ч. красотата на пейзажа, богатството на фауната в страната (измерено чрез общия брой на известните видове животни) и процента защитени територии (национални паркове и природни резервати).

Съдеб 14: Културни ресурси и бизнес-пътвания (5 показателя). Включени са показатели като брой културни обекти на световното наследство на ЮНЕСКО; брой на големите стадиони, позволяващи провеждането на големи спортни или развлекателни събития; брой на онлайн търсения, свързани с културните ресурси на страната; брой на международните симпозиуми, които се провеждат в страната, и т.н.

Две трети от масива от данни, използван за получаване на индекса на конкурентоспособност, са статистически данни от: Bloom Consulting, Deloitte, IATA, ICCA, ILO, ITU, IUCN, UNESCO, UN Statistics Division, UNWTO, WHO, World Bank/IFC Doing Business, World Bank's World Development Indicators, World Resources Institute, World Road Statistics, WTO, WTTC, Yale – CIESIN Environmental Performance Index, Visa Analytics. Останалата част от данните са получени от провежданото ежегодно от Световния икономически форум изследване на общественото мнение. Допитването се използва за измерване на понятия за качество или за международно сравними статистически данни, които не са на разположение за всички страни. Провежда се сред над 15 хил. бизнес-ръководители, във всички икономики, включени в оценката на TTCI. Данните са получени от отговорите на допитването, които са в диапазон на оценката от 1 до 7. Показателите, използвани в TTCI, основани на статистическите данни, също са нормализирани в скалата от 1 до 7, за да се приведат в съответствие с резултатите от допитването. Оценката на всеки съдеб се изчислява като средноаритметична стойност от оценките на индивидуалните показатели, включени в него, а на субиндексите – като средноаритметична стойност от оценките на включените съдебове. Общата оценка TTCI е средноаритметичната стойност от четирите субиндекса. Страните се класират по всеки един от показателите, които формират индекса на конкурентоспособност на TTCI.

Използвана литература:

Крайчева, Н. (2015), Иновации и еволюция на веригата на доставки в туризма. – Икономическа мисъл, N 1.

Крайчева, Н. (2016). Сателитна сметка в туризма – базова иновация. – Икономическа мисъл, N 1.

Кулов, Б., В. Маринов (1997). Институции на туристическата политика в западноевропейските страни. – Икономическа мисъл, N. 1.

Нешков, М. (2012). Системна характеристика на туристическата политика. – Известия, ИУ-Варна, кн. 1, с. 36-47.

Националната туристическа политика – ключов фактор за икономически растеж в сферата на туризма

Рибов, М., М. Станкова, М. Янева и др. (2010). Туристическа политика. С.: Тракия-М.

Министерство на туризма. Годишната програма за национална туристическа реклама през 2015 г., www.tourism.government.bg

Freyer, W. (2009). Tourismus. Einführung in die Fremdenverkehrsökonomie, 9th ed.

European Commission (2015). Smart Specialisation Platform.

European Commission. Digital Tourism Network, www.ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/support-business/digital/index_en.htm

OECD (2012). Tourism Trends and Policies.

OECD (2012a). Green Innovation in Tourism Services. OECD Tourism Papers. Paris: OECD Publishing.

OECD (2014). Tourism Trends and Policies.

OECD (2016). Tourism Trends and Policies.

The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2007.

The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2008.

The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2009.

The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2011.

The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2013.

The Travel & Tourism Competitiveness Report, 2015.

United Nations Department of Economic and Social Affairs statistics, available at: <http://esa.un.org/unpd/wpp/Excel-Data/population.htm>

World Economic Forum (2013). Smart Travel.

Статистически източници:

<http://www.nsi.bg/>

<http://www.oecd.org/>

17.XII.2016 г.

СЧЕТОВОДНА ПОЛИТИКА ЗА УПРАВЛЕНСКОТО СЧЕТОВОДСТВО: МИТ ИЛИ РЕАЛНОСТ

Счетоводната политика на предприятието е важен инструмент, с помощта на който се организира и представя информацията в годишния финансов отчет. В зависимост от целите, които ръководството на предприятието си поставя, то може да избере различни варианти на счетоводна политика, за да ги реализира. Това от своя страна може да доведе до изкривяване и дори до манипулиране на финансовия резултат на предприятието. За целите на управлението все по-важно значение придобива получаването на свое-временна и по-детайлна информация, която обаче не може да се получи от финансовото счетоводство, а може да се осигури от управленското счетоводство. Оттук се повдига и въпросът за необходимостта от разработване и прилагане на счетоводна политика за управленското счетоводство, тъй като една и съща счетоводна политика не може да реализира различните цели на двете счетоводства. Във връзка с това поставената цел е да се изяснят причините за разработване на счетоводна политика за управленското счетоводство, какво съдържание се влага в това понятие и да се изведат разликите и спрямо счетоводната политика за финансовото счетоводство.¹

JEL: M41

Ключови думи: счетоводна политика; финансово счетоводство; управленско счетоводство; управленска счетоводна политика

При пазарната икономика значително се променят условията, при които предприятията осъществяват своята дейност. Тяхната конкурентоспособност зависи до голяма степен от изградената система за вътрешноинформационно осигуряване на управляващите дейността на стопанския субект, в който се води счетоводство. Общопризнат факт е, че счетоводството на предприятието трябва да се извършва в съответствие с определени правила. Проблемът е да се създаде такъв набор от правила, чието спазване ще максимизира ползата от воденето на счетоводството. При това под „полза“ се има предвид

* ИУ – Варна, катедра „Счетоводна отчетност“, aneliya_galinova@ue-varna.bg.

¹ Aneliya Atanasova. ACCOUNTING POLICY OF MANAGEMENT ACCOUNTING: MYTH OR REALITY. *Summary:* The corporate accounting policy is an important tool for organizing and presenting the information in the annual financial statements. Depending on the goals set by the corporate management various options of accounting policy could be selected, in order to be implemented by the management. Therefore the corporate financial result could be distorted and even manipulated. For the management purposes, it becomes increasingly important to acquire timely and more detailed information that can not be obtained from financial accounting but can be provided by management accounting. Hence the question is raised of the necessity to develop and implement an accounting policy for management accounting because the same accounting policy can not achieve the different purposes of the two accounting systems. In this regard, the stated objective is to clarify the reasons for developing an accounting policy for management accounting, the meaning of this concept and its differences from the accounting policy for financial accounting. *Keywords:* accounting policy; financial accounting; management accounting; managerial accounting policy.

навременното създаване на финансова и управленска информация, нейната точност и полезност за широк кръг от потребители. Ето защо някои учени смятат, че „счетоводната политика е конституцията на предприятието, която определя правата и отговорностите на системата на счетоводството във връзка с формирането на информационните ресурси за мениджърите“ (Пушкаръ & Щирба, 2010).

В действителност фундаментална основа за изграждане на счетоводната система на съвременния етап е счетоводната политика на предприятието, която до голяма степен определя и получените финансови резултати от неговата дейност. Основният недостатък на разработената и прилаганата в предприятията счетоводна политика е, че тя служи само за целите на финансовото счетоводство. Чрез нея не може да се създаде нужната информация, която да удовлетвори информационните потребности на мениджърите на различните нива за вътрешнофирмено управление - това може да се постигне със системата на управленското счетоводство.

Днес все по-важно значение за осъществяване на ефективно управление на предприятието придобиват елементите „планиране“, „бюджетиране“, „прогнозиране“, „анализ“ и „контрол“. Споделяме мнението на Н. Лоханова, че „в съвременната практика за управление и в практиката за представяне на отчетите все по-голямо значение имат показателите не само с финансов характер, но и нефинансовите показатели, които от различни позиции характеризират ефективността на бизнеса и са пряко свързани с икономическата сигурност“ (Лоханова, 2014). Сходно становище изразява и М. Сидорова. Според нея в рамките на възникващия стратегически подход за отчитане, анализ, планиране възниква необходимост от включване в счетоводната отчетност не само на показатели, характеризиращи финансовото състояние и финансовите резултати от дейностите, но и информация от нефинансов характер, например за риска от неизпълнение на изискванията за качество и икономическа безопасност, за социалните мероприятия, за промяна в енергоспестяващите технологии и др. (вж. Сидорова, 2013). Това изисква да се разработят методи за оценка на нови отчетни обекти като интелектуалния капитал и клиентската база, както и методи за калкулиране на себестойността на иновативните продукти, което от своя страна поражда необходимост счетоводната политика да дава възможност на управляващите предприятието да получават оперативна информация и от управленското счетоводство, за да могат да вземат информирани управленски решения.

Погрешно е разбирането, че счетоводната политика трябва да се разработва от предприятията само за да послужи за изготвянето и представянето на финансовите отчети. Подчиняването на цялата счетоводна политика само на тази единствена цел произлиза от неправилното разбиране на общите цели и основните задачи на счетоводството.

Посоченото становище се подкрепя и от М. Чиненов. Според него една от важните задачи при разработването на счетоводната политика е такова

изграждане на информационните процеси в организацията, което би осигурило допълване на финансовата отчетност с показатели, ориентирани към бъдещето на предприятието. Това не само ще осигури увеличаване на значимостта на финансовата отчетност, но и ще позволи да се повиши доверието на всички заинтересувани потребители към нея (вж. Чиненов, 2006). Г. Давидов също смята, че „счетоводната политика и организацията на счетоводството трябва да бъдат отправна точка не само за изготвяне на финансовите отчети, но и за ползване на данните при планирането на дейностите, за анализ и контрол на предприятието в периодите между отделните финансови отчети“ (Давидов, 2010).

На практика именно чрез управленското счетоводство се създава информация, ориентирана към бъдещето, и става възможно да се осъществи прогнозиране, планиране и бюджетиране. Това дава основание да се направи изводът, че освен информацията от финансовите отчети на мениджърите им е необходима по-подробна, аналитична и с прогнозна ценност информация, или за различните цели те се нуждаят от различни видове счетоводна информация. „Един вид информация се прилага за всички счетоводства“ (Maher, et al., 2011) не може да се използва, за да се реализират едновременно целите на финансовото и управленското счетоводство.

Счетоводната политика, разработена за финансовото счетоводство, не е тясно свързана с планирането и бюджетирането. Най-сериозният ѝ недостатък е нейната несвързаност с общия управленски процес. Ролята на счетоводната политика като модел на системите за отчетност, контрол и икономически анализ, а в по-широк смисъл – на цялата система за икономическо управление на предприятието, ни убеждава, че тези системи трябва да се развиват, като се акцентира върху целите на системата за управление, за да се постигне желаното ниво на развитие на предприятието. Това поражда необходимост при разработването на счетоводната политика ясно да се установят стратегическите, текущите и оперативните цели и задачи за развитие на предприятието, а също и на изучаването на действителните характеристики и особености на предприятието (спецификата на организационната структура на управление, структурата на производството, технологичния процес, вътрешно-производствените връзки и взаимоотношения) и на използването на получените знания за повишаване на ефективността на управление. Всичко това може да се постигне чрез създаването и прилагането на счетоводна политика за целите на управленското счетоводство.

Посоченото дотук показва, че пред счетоводната система възниква проблемът за интеграцията на различните видове счетоводства: управленско, финансово, социално и др. Заедно с отчитането и анализа на данните за извършените факти в стопанската дейност функциите на счетоводителя-аналитик се разширяват в посока към разработване и подготовка на прогнозна информация за бъдещите финансови резултати и насоки на развитие на стопанския субект. Във връзка с това може да се направи извод, че счетоводната

политика на предприятието е насочена към решаването на редица задачи, които могат да се разделят на:

- *формални* – ориентирани към външните потребители;
- *управленски* – ориентирани към вътрешните потребители (вж. Соколов, 2007).

Счетоводна политика за целите на управленското счетоводство - предпоставки и необходимост от нейното разработване

Сред изследователите и практиците в икономическата литература се води дискусия за мястото на управленското счетоводство в предприятието, за дела на финансовото и управленското счетоводство, както и по какъв начин счетоводството може да стане по-„управленско“. Факт е, че подчинявайки счетоводството към целите на данъчно облагане, се изкривява реалната картина за финансово-стопанските дейности и се налагат ограничения върху използването на информацията, генерирана от системата на счетоводството, за управление на предприятието (вж. Ключников, 2009). И именно инструментът на счетоводната политика позволява да се променят избраните методи за счетоводно отчитане, както и да се изберат такива методи, които дават възможност по-адекватно да се отразява в счетоводството имущественото състояние и финансовите резултати от дейностите. Следователно значителна част от задачите, свързани с осигуряването на мениджърите с необходимата информация, трябва да бъдат решавани с помощта на счетоводството.

Според редица автори (вж. Horngren, et al., 2014; Harrison, et al., 2012; Drury, 2011; Павлова, 2008) съществуват два вида счетоводство – финансово и управленско, предназначени в максимална степен да удовлетворят интересите на различните потребители на счетоводна информация. Принципите за тяхното водене обаче се различават съществено, което обуславя необходимостта от разработването на самостоятелна счетоводна политика за всеки вид счетоводство (Цыганова, 2014; Рыбакова, 2005). Счетоводната политика за целите на управленското счетоводство позволява максимален брой алтернативи, тъй като управленският подход предполага, че счетоводителят може да избира от неограничен брой елементи. В частта „оформяне и оповестяване на такава политика“ не съществуват никакви предписания.

Придържайки се към становищата на цитираните автори, може да се заключи, че управленското счетоводство се нуждае от собствена счетоводна политика. Това се дължи на следните причини (вж. Вахрушина, 2007):

1. Има значителни разлики в теорията и практиката на управленското и финансовото счетоводство - различни са не само правилата и методите за тяхното практическо водене, но също и масивът от входяща информация.
2. В управленското счетоводство могат да се покажат стопански операции на предприятието, които не са предмет на финансовото счетоводство – приходи, разходи, финансови резултати, които все още не са получени (напра-

вени), но се очакват в бъдеще (например в резултат на подписването на договори сега, които обаче изразяват бъдещи намерения), пропуснати ползи (неизползван капацитет) и др.

3. Масивът от входяща информация в системата на управленското счетоводство, предоставен на управленската отчетност, трябва да отговори на нуждите от информация за вътрешнофирмено управление. За тази цел в управленското счетоводство се създава бюджетно-прогнозна информация, нефинансова информация, данни в непарични единици, както и информация, която е важна за решаването на стратегически задачи в управлението.

В допълнение към изложеното информацията, създадена от финансовото счетоводство, се базира на МСС/НСС или GAAP, а тази от управленското – на полезността за управлението (вж. Fess & Warren, 1990). Или за разлика от управленската информация, която е субективна и ориентирана към процесите, информацията от финансовото счетоводство е обективна и ориентирана към правилата и счетоводните принципи. Друга съществена отличителна черта е, че финансовите отчети от финансовото счетоводство подлежат на оповестяване, докато управленските отчети и докладите, изготвени от управленското счетоводство, имат конфиденциален характер.

Изводът, който може да се направи, е, че управленското счетоводство има свои собствени цели, решава специфични проблеми, има собствен масив от първична информация, която се обработва по специален, уникален алгоритъм в съответствие с поставените задачи. От това следва, че основа за организацията на управленското счетоводство на предприятието е правилно съставената счетоводна политика, която е разработена, за да обслужва целите на управленското счетоводство.

В. Лень и В. Гливенко също посочват, че има два вида счетоводни политики - за финансовото и за управленското счетоводство. Според тях счетоводната политика за целите на финансовото счетоводство се регламентира и формира в съответствие с изискванията на законодателните актове по отношение на избора на вариант за водене на финансовото счетоводство на предприятието. Счетоводната политика за целите на управленското счетоводство от своя страна трябва да включва: вариант за отчитане на разходите, система за отчитане на разходите, метод за отчитане на разходите и калкулиране на себестойността на продукцията, списък на центровете за отговорност и др. (Лень & Гливенко, 2014).

Други автори (Гуляев & Стеблецова, 2010) смятат, че счетоводната политика за целите на управленското счетоводство трябва да определя: неговите обекти, техните класификационни характеристики, момента на признаване, паричната стойност, пълнотата на формиране на производствената себестойност, установяването на финансовия резултат от продажбата на продукция по центрове на отговорност и т.н.

Според Г. Давидов основната задача на счетоводната политика по отношение на финансовото счетоводство е да осигурява спазването на единни

изисквания при изготвянето на финансовите отчети и на нормативните финансови коефициенти с цел постигане на максимална привлекателност за инвеститорите, а по отношение на управленското (вътрешнофирменото) счетоводство – разработването на рационални системи за информационно осигуряване за вземане на управленски решения (Давидов, 2010).

Изложените становища показват, че взаимодействието на управленското счетоводство и счетоводната политика се постига на основата на приемственост и на пълноценното използване на първичната информация, които спомагат за поддържане на съгласуваност с нормативните изисквания към информацията като цяло, с еднократно използване на цялата изходна променлива информация в първичното отчитане, приближаване на отчетната оперативна информация до местата на вземане на управленски решения. По такъв начин се разработва единен подход за определяне на задачите, свързани с управлението и счетоводната политика на стопанския субект (Янковский & Мухарь, 2011).

Това означава, че „цялата приета съвкупност от методи за водене на управленското счетоводство (подобно на финансовата) трябва да бъде регулирана във вътрешен документ „Положение за управленската счетоводна политика“ (Сахчинская, 2010)”. Според Н. Сахчинска липсата на такъв документ значително намалява точността на информацията за истинското състояние на бизнеса на предприятието и свързаните с него перспективи, което води до погрешни оценки и управленски решения (в т.ч. и по подразделения на предприятието). Това от своя страна компрометира разходите, финансовите и временните ресурси, които по-рано са били насочени към изграждане на системата на управленското счетоводство и отчетност (пак там).

Изборът и прилагането на рационална, икономически обоснована управленска счетоводна политика позволява да се влияе върху ефективността на използването на материалните, трудовите и финансовите ресурси, да се ускори оборотът на капитала, да се получат допълнителни вътрешни източници за финансиране на капиталовите инвестиции и текущите активи, да се подобри дивидентната политика, да се привлекат външни ресурси за разширяване на дейността. По този начин умело съставената управленска счетоводна политика се превръща в един от важните инструменти за управление на дейността на предприятието и за достигане на поставените цели на мениджмънта. „На практика всяка фирма има управленска счетоводна политика, но просто тя не винаги е оформена в отделен документ и може да се намира само в съзнанието на финансовия директор“ (Ларионова, 2005).

Съвременно разбиране за концепцията „счетоводна политика за управленското счетоводство“ и нейните отличителни черти

Понятието „счетоводна политика за целите на управленското счетоводство“, означавано още като „управленска счетоводна политика“, е ново за науката и практиката, поради което към момента липсва консенсус и еднозначно

тълкуване на това понятие от страна на учените. Според Н. Панова „управленската счетоводна политика описва приетата от предприятието съвкупност от способности за водене на управленското счетоводство – първично документиране, стойностно отчитане, текуща групировка и окончателно обобщаване на фактите от стопанската дейност“ (Панова, 2008). Тази дефиниция съответства на разбирането за същността на счетоводната политика съгласно руската разпоредба. Тя е отъждествена с метода на счетоводство, което според нас е твърде ограничено и не отразява спецификата на счетоводната политика за целите на управленското счетоводство.

Други автори (Рыжова, 2014; Иванова, 2010; Гуляев & Стеблецова, 2009) също възприемат счетоводната политика за целите на управленското счетоводство като приетата от предприятието съвкупност от способности за водене на управленско счетоводство, осигуряващи възможност за вземане на ефективни управленски решения. По наше мнение тази дефиницията е твърде кратка и непълна. Едва ли само чрез избраните способности на водене на управленското счетоводство може да се създаде нужната информация, за да се вземат управленски решения. Не е конкретизирано какъв вид информация ще се създава от управленското счетоводство и как чрез счетоводната политика се реализират неговите основни функции: планиране, контрол и вземане на решения. Положителното в цитираната дефиниция е, че се акцентира върху една от основните функции на управленското счетоводство - вземането на управленски решения.

М. Кузьмина разглежда управленската счетоводна политика, като „свкупност от регламентирани вътрешнофирмени процедури за обмен на информация, насочени към вземане на управленски решения за постигане на целите на организацията“ (Кузьмина, 2007). Това определение е твърде общо – в него се акцентира основно върху информационните функции на управленското счетоводство и върху възможностите на ръководството да взема решения. Не е посочено кои отдели и как трябва да обменят информация, какъв е видът на информацията, кой има право и на какви равнища да взема управленски решения.

Според някои автори (Osadcha & Yalyhina, 2015; Кондраков, 2012) счетоводната политика на управленското счетоводство е приетата съвкупност от способности за водене на счетоводството, за калкулиране на себестойността на продукцията (работите, услугите) и създаване на вътрешна отчетност с цел да се контролират и управляват дейностите на организацията. Те твърдят, че трябва да се вземат под внимание задачите, които са определени за управленското счетоводство, нивото му на развитие в предприятието, наличието на обосновани норми и нормативи за използването на ресурсите, на съществуващите и планирани за внедряване системи за контрол, на система на използваните ресурси, на системите за материално стимулиране на работниците, за крайните резултати от техните дейности и други особености от дейността на предприятието.

Според В. Ларионова „управленската счетоводна политика е документ, в който се определят правилата и регламентите на управленското счетоводство - конкретните принципи, основните условия, правилата и счетоводните практики, приети от предприятието“ (Ларионова, 2005). Тази дефиниция се доближава до разбирането за същността на счетоводната политика, регламентирано в МСС.

Н. Сахчинска (2010) и Т. Набойщикова (2009) възприемат счетоводната политика на управленското счетоводство като вътрешен регулиращ документ, задължителен за всички служители, които според служебните си задължения имат отношение към събирането, обработката, предаването и анализа на информацията за финансово-стопанската дейност на предприятието. Чрез нея се определят основните принципи на управленското счетоводство и се установява начинът на счетоводното отчитане на активите, пасивите и капитала, за да се вземат управленски решения. Положителните аспекти тук са, че счетоводната политика е изцяло вътрешен документ, т.е. създаден от самото предприятие за неговите вътрешнофирмени нужди без външна регулативна намеса; с него могат да боравят само определен кръг вътрешни потребители, или има конфиденциален характер; избраните начини за счетоводно отчитане са съобразени изцяло с целите на управленското счетоводство и следователно могат да се различават съществено от тези, избрани за финансовото счетоводство; създадената чрез счетоводната политика информация служи за вземане на управленски решения.

Един от най-добрите инструменти за изграждане на оптимални модели за управление на предприятието, средството на управленското счетоводство и информационната база за вземане на управленски решения е управленската счетоводна политика. Такова становище изразява М. Вигдорович, според когото „основната цел на формирането на управленската счетоводна политика се изразява в осигуряването на адекватно и стандартизирано отразяване в счетоводството и отчитането на особеностите на бизнеса на предприятието и на неговите подразделения“ (Вигдорович, 2007). Подобно е виждането и на М. Вахрушина, М. Каверин и А. Сафаров, които приемат за целесъобразно прилагането на инструмента на счетоводната политика за систематизиране и регулиране на управленското счетоводство.

Според М. Вахрушина счетоводната политика на управленското счетоводство е „свкупност от способности за водене на управленското счетоводство, които гарантират неговата непрекъснатост, приемственост и осигуряват изпълнението на възможностите на неговите елементи (бюджетиране, собствена отчетност, вътрешен контрол и управленски анализ) за целите на вътрешнофирменото управление на стопанските субекти“ (Вахрушина, 2007). Сходна е позицията и на Ю. Игошина. Тя смята, че „счетоводната политика на управленското счетоводство е свкупност от способности за водене на управленското счетоводство (управленска отчетност, бюджетиране, управленски анализ и контрол) за получаване на информация, насочена към вземане на управленски решения за постигане на целите на организацията“ (Игошина, 2011).

По наше мнение най-точната дефиниция, която обхваща всички специфични аспекти на счетоводната политика за управленското счетоводство, дава Е. Лялькова. Тя възприема тази политика като „свкупност от способности за водене на управленското счетоводство, които допринасят за реализиране на възможностите на неговите елементи (бюджетиране, управленско счетоводство и отчетност, вътрешен контрол и управленски анализ) и за осигуряване на неговата приемственост и последователност. Управленската счетоводна политика – това е вътрешен инструмент на всяко предприятие, представляващ важно свързващо звено между мениджмънта и счетоводството на предприятието, чието използване позволява да се формира и преобразува първичната информация в такъв вид, който да отговаря на информационните потребности на мениджърите и собствениците на предприятието, позволявайки им да вземат адекватни управленски решения“ (Лялькова, 2007).

Въз основа на тази дефиниция могат да се направят следните изводи за същността на счетоводната политика за управленското счетоводство:

- съдържа начина на организация и правилата за водене на управленското счетоводство, с помощта на които се обработва и представя необходимата информация за вземане на управленски решения на различните нива на управление в предприятието;
- тя е вътрешен инструмент на всяко предприятие, т.е. не се подчинява на нормативни предписания, а ръководството на предприятието има свобода да избере правилата за отчитане на активите, пасивите и собствения капитал, съобразявайки се с особеностите на производствения цикъл, използваните технологии и др.;
- обхваща дейността на предприятието като цяло и по отделните му структурни подразделения;
- чрез нея се установява извършването на бюджетиране, планиране, вътрешен контрол и анализ;
- служи за реализиране на вътрешнофирмените цели на предприятието;
- синхронизира отчитането в отделните структурни звена;
- осъществява се въз основа на приемственост и последователност, т.е. по възможност тя се запазва и прилага за повече от един отчетен период;
- свързващо звено е между мениджмънта и счетоводството, т.е. чрез нея се реализират основните функции на двете системи;
- чрез нея се осигурява информация за собствениците/ръководството, която е извън законово изискваните данни за „вярно и честно“ оповестяване.

По този начин чрез счетоводната политика за управленското счетоводство се реализират целите, които са определени за управленското счетоводство, съобразявайки се с нивото на неговото развитие в предприятието, с наличието на норми и стандарти за използването на ресурсите, с действащите и планираните мерки за въвеждане на системата за контрол на използваните ресурси, със системите за материално стимулиране на работниците за получените резултати от тяхната работа и с други аспекти на дейността на предприятието.

С помощта на следващата таблица се прави съпоставка между двете счетоводни политики, за да се покаже общото и различното между тях.

Таблица

Сравнителна характеристика между счетоводната политика за финансовото и за управленското счетоводство

Области за сравнение	Счетоводна политика за целите на финансовото счетоводство	Счетоводна политика за целите на управленското счетоводство
Цел	Да установи правилата за изготвяне и представяне на информацията в годишния финансов отчет	Да се определят правилата за изготвяне и представяне на необходимата информация на мениджърите на различните нива (управленските отчети, доклади и др.)
Обекти на счетоводната политика	Предприятието като цяло	Центровете на отговорност, отделните дейности, продукцията/услугите
Използвана счетоводна система	Финансово счетоводство	Управленско счетоводство
Нормативна база	Закон за счетоводството и приложимите счетоводни стандарти (МСС/НСС)	Няма нормативни предписания
Период на прилагане	Отчетен период	Отчетен период
Одобряване	Утвърждава се от ръководството на предприятието	Утвърждава се от ръководството на предприятието
Оповестяване	Оповестява се	Не се оповестява. Има конфиденциален характер.
Потребители	Външни и вътрешни	Само вътрешни (мениджърите на различните нива и служителите, имащи такива правомощия)
Влияние на външната среда върху счетоводната политика	Въздействие оказва икономическата, социалната и политическата среда, в която функционира предприятието	Влияе се от конкурентната среда и от пазара

Въз основа на представеното в таблицата могат да се направят следните изводи:

Общото в двете счетоводни политики се изразява в разбирането, че счетоводната политика е съвкупност от методологически решения в областта на счетоводството, които са взети от ръководството на предприятието, т.е. то има свобода на избор. Тези решения определят по какъв начин ще се отчитат фактите на стопанския живот, урежда се начинът на признаване, на класифициране и оценка на стопанските операции. Следователно счетоводната политика е съвкупност от методологически решения, които определят съдържанието на информацията, предоставена на потребителите на финансовите отчети.

Счетоводната политика зависи от интересите на две групи потребители: външни и вътрешни. Според йерархията им водещи за предприятието са интересите, които имат собствениците и ръководството. Оттук и важният аспект на счетоводната политика - да осигури възможност за обективна и навременна информация на собственика (управителя), за да види резултатите на предприятието като цяло и по отделни структурните звена. Следователно целта на

счетоводните политики в процеса на водене на финансовото и управленското счетоводство е да се създаде оптимална, координирана и подредена информационна система за получаване на точна отчетност и за вземане на ефективни управленски решения, базирани върху нея.

Основните *разлики* могат да се очертаят по следния начин:

- Когато става въпрос за счетоводна политика за финансовото счетоводство, правилата могат да бъдат зададени от действащото законодателство, докато при счетоводната политика за управленското счетоводство те се определят единствено от мениджърския апарат на предприятието.

- Двете счетоводни системи като правило служат за различни цели. Ако целта на задължителното финансово счетоводство е контрол, в т.ч. външен, целта на управленското е вземане на информирани оперативни решения от ръководството.

- Чрез счетоводната политика за управленското счетоводство се създава информация, необходима на мениджърите на различните нива на управление на предприятието. Тя включва различни видове отчети и доклади, които отразяват вътрешнофирмена информация. Поради това тя е конфиденциална и достъп до нея имат само лица с такива правомощия. За разлика от нея чрез счетоводната политика за финансовото счетоводство се създават финансови отчети, които се оповестяват и ползват както от външни, така и от вътрешни потребители.

- Счетоводната политика за финансовото счетоводство е тясно свързана с юридическото лице и е една и съща за всички операции на предприятието, докато отличителна черта на счетоводната политика за управленското счетоводство е, че дава възможност да се използват различни варианти за оценка на стопанските факти и събития в зависимост от времето, подразделенията, насоката на бизнеса и дори от икономическия смисъл на отделните стопански операции.

Изводът, който може да се направи, е, че счетоводната политика в областта на управленското счетоводство не се подчинява на нормативни предписания относно нейното разработване, а ръководството на предприятието има възможност само да определя начина на планиране на дейността на организацията, етапите на бюджетиране, вземането на решения, формите и реда за документооборота, видовете отчети и периодичността на тяхното изготвяне и т.н. Счетоводната политика за управленското счетоводство трябва да включва не само описание на процедурите за вземане на решения, но и да посочва компетентните длъжностни лица, а също списък и съдържание на документите, които оформят подходящите решения. Разработената по този начин управленска счетоводна политика като съдържание и структура е индивидуална за всяка организация и представлява фирмена тайна.

На практика от правилно разработената счетоводна политика много зависят ефективността на управление на стопанската дейност на предприятието и стратегията за неговото развитие в дългосрочна перспектива. Счетоводната

политика в значителна степен определя идеологията на икономиката на предприятието за дълъг период и позволява да се засилят отчетно-аналитичните функции в управлението му. Тя дава възможност оперативно да се реагира на измененията, протичащи в производствения процес, ефективно да се приспособи производствената система към условията на външната среда, да се понижи икономическият риск и да се постигне успех в конкурентната борба. Както отбелязва М. Пятов, „... всички възможни икономически ползи, които фирмата може да получи от воденето на счетоводството, лежат в основата на счетоводната политика“ (Пятов, 2012). Следователно един от сложните информационни модели за управление на предприятието е счетоводната политика.

*

Теоретичното представяне на разгледания проблем дава основания за следните заключения:

- Необходимо е да се разработи счетоводна политика за управленското счетоводство, защото чрез нея се получава нужната информация за ръководството и могат да се реализират важните елементи: планиране, бюджетиране, анализ и контрол.
- Въпросът за същността и необходимостта от счетоводна политика за управленското счетоводство е изследван в трудовете на редица руски учени, но не се разглежда в български разработки. Въпреки че някои български автори (Аверкович, 2006) посочват в дефиницията за счетоводна политика връзката ѝ с управлението, понятието „счетоводна политика за управленското счетоводство“ (или „управленска счетоводна политика“) не се среща в българската теория и практика.
- Все още липсва консенсус сред учените по отношение на понятието „счетоводна политика в управленското счетоводство“, като различните автори влагат различно съдържание в него.
- Направеният сравнителен анализ показва, че счетоводната политика за управленското счетоводство се отличава от тази, създадена за целите на финансовото счетоводство.

Все по-засилените процеси на конкуренция между предприятията водят до необходимост от своевременна и по-детайлна информация за дейността на предприятието, която се осигурява от управленското счетоводство. Това изисква да се установят и въведат правила за неговото организиране и водене в предприятието, които се регламентират от счетоводната политика. За първи път идеята за счетоводна политика за управленското счетоводство възниква след 2000 г. и е разгледана в разработките на руските учени М. Вахрушина, Н. Кондраков, М. Кузмина и др. Отделни нейни елементи се прилагат първоначално в руската банковата сфера и в туристическите предприятия, а по-късно - в аграрните предприятия и в по-големите производствени предприятия. Днес в руската практика се предлагат и използват счетоводни софтуери и с

тяхна помощ се прилага и управленска счетоводна политика, с която се реализират целите на системата на управленското счетоводство. В българската теория и практика това понятие все още е ново и непознато.

Използвана литература:

Аверкович, Е. (2006). Счетоводна политика на нефинансовите предприятия. Свищов: АИ „Ценов“.

Вахрушина, М. (2007). Учетная политика для целей управленческого учета. – Бухгалтерский учет, N 23, с. 66-68.

Вигдорович, М. (2007). Как единая технология: Управленческая учетная политика предприятия. – Управление компанией, N 7, с. 43-47.

Гуляев, Н. & О. Стеблецова (2009). Учетная политика организации для целей управленческого учета по инновационно-инвестиционной деятельности в животноводстве. – Вестник Орловского государственного аграрного университета, N 2 (17), с. 36-39.

Гуляев, Н. & О. Стеблецова (2010). Объекты учетной политики управленческого учета. – Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, N 12, с. 41-44

Давидов, Г. (2010). Облікова політика: Навчальний посібник. Київ: Знання.

Иванова, Ж. (2010). Учетная политика для целей управленческого учета. – Проблемы современной экономики, N 4 (36), с. 149-155.

Игошина, Ю. (2011). Учетная политика для сельскохозяйственных организаций в целях управленческого учета. – Вестник Алтайского государственного аграрного университета, N 4 (78), с. 115-118.

Ключников, С. (2009). Методологические подходы к формированию единой учетной политики корпоративных структур в российской и зарубежной практике. – Вестник Сарагосского государственного социально-экономического университета, N 1 (25), с. 106-109.

Кондраков, Н. (2012). Учетная политика организаций на 2012 год: в целях бухгалтерского, финансового, управленческого и налогового учета. Москва: Настольная книга главного бухгалтера.

Кузьмина, М. (2007). Формирование управленческой учетной политики. – Бухгалтерский учет, N 4, с. 73-77.

Ларионова, В. (2005). Построение системы управленческого учета в строительной компании. – Строительный эксперт, N 7, с. 12-24.

Лень, В. & В. Гливенко (2014). Бухгалтерський облік в Україні: основні теорії та практики. Київ: ЦНЛ.

Лоханова, Н. (2014). Облікова політика як інструмент управління економічною безпекою компанії. – Інвестиції: практика та досвід, N 11, с. 12-13.

Лялькова, Е. (2007). Учетная политика в системе управленческого учета: методика. – Аудит и финансовый анализ, N 6, с. 1-32.

Набойщикова, Т. (2009). Учетная политика для целей управленческого учета в бюджетных учреждениях. – Вестник Волгоградского государственного университета, N 1 (14), с. 158-162.

- Павлова, М.* (2008). Управленско счетоводство актуална проблематика. Велико Търново: ЛБМ Инвест.
- Панова, Н.* (2008). Интеграция управленческого и бухгалтерского учета. – Финансовая газета. Региональный выпуск, N 3, с. 20-27.
- Пушкаръ, Н. & Н. Щирба* (2010). Теория и практика формирования учетной политики: монография. Тернополь: Карт-бланш.
- Пятов, М.* (2012). Учетная политика организации на 2010 год как область принятия управленческих решений. Велби: Проспект.
- Рыбакова, О.* (2005). Бухгалтерский управленческий учет и управленческое планирование. Москва: Финансы и статистика.
- Рыжова, Л.* (2014). Основные элементы разработки и внедрения учетной политики для целей управленческого учета на сельскохозяйственных предприятиях и ее роль в принятии решений по управлению организацией. – Экономические науки, N 9 (118), с. 125-128.
- Сахчинская, Н.* (2010). Управленческая учетная политика как основной источник информации о затратах предприятия. – Вестник Самарского государственного экономического университета, N 4 (66), с. 66-69.
- Сидорова, М.* 2013. Развитие моделей бухгалтерского учета в условиях современных информационных технологий (автореферат). Москва.
- Соколов, А.* (2007). Проблемы формирования учетной политики. – Экономический анализ: теория и практика, N 11, с. 12-17.
- Цыганова, И.* (2014). Формирование учетной политики для целей управленческого учета по сегментам бизнеса организации. – Вестник ОГУ, N 4 (165), с. 16-20.
- Чиненов, М.* (2006). Подходы к формированию учетной политики организации. – Современный бухучет, N 12, с. 35-38.
- Янковский, К. & И. Мухарь* (2011). Управленческий учет. Москва: Питер.
- Drury, C.* (2011). Cost and Management Accounting: An Introduction, 7th edition. South-Western.
- Fess, P. & C. Warren* (1990). Accounting Principles, 16th edition. Cincinnati: South-Western Publishing.
- Harrison, W., C. Horngren & M. Oliver* (2012). Financial and Managerial Accounting, 3th edition. New Jersey: Prentice Hall.
- Horngren, C., M. Datar & V. Rajan* (2014). Cost accounting: a managerial emphasis, 15th edition. USA: Pearson.
- Maher, M., C. Stickney & R. Weil* (2011). Managerial Accounting: An Introduction to Concepts, Methods, and Uses, 11th edition. USA: South-Western College Pub.
- Osadcha, H. & M. Yalyhina* (2015). Management accounting in accounting policies of enterprise. – Науковий вісник Херсонського державного університету, N 15, с. 152-155.

6.II.2017 г.

АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА РЕГИОНАЛНОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО

Определянето на регионални алтернативи за прогресивно развитие на малките страни е жизненоважно в съвременния свят на глобализация и ускорено технологично и обществено разделение. Издаденият от Института за икономически изследвания при БАН нов интердисциплинарен труд под научната редакцията на проф. д-р ик. н. Росица Чобанова и акад. Люпчо Коцарев¹ е посветен на проблема за определянето на държавни и академични приоритети за научно и иновационно сътрудничество между България и Македония като предпоставка за намирането на такива регионални алтернативи. Той представя резултати от съвместен научноизследователски проект между Българската академия на науките и Македонската академия на науките и изкуствата (МАНИ), завършил през 2017 г., на тема „Българо-македонското научно и иновационно сътрудничество: балкански и европейски перспективи“, някои от които вече са апробирани чрез публикации на български и английски език.²

Трудът е структуриран в четири части, в които последователно се търсят отговори на въпросите какви са перспективите за икономически растеж на двете страни и на тези от Балканския регион в условията на ускорена глобализация, както и какво е състоянието и перспективите за иновационно сътрудничество в избрани сектори. Характеризирано е състоянието и потенциалът на определени инструменти на микро- и макроикономическите политики за това сътрудничество.

В *първата част* са определени перспективите за икономическото развитие на България и Македония и други държави от региона. Р. Чобанова (БАН) и Л. Коцарев и С. Йосимовски (МАНИ) обобщават предизвикателствата и възможностите на двете страни за реализиране на икономически растеж, основан върху създаването и използването на нови знания. Направени са обобщения и са дадени препоръки относно насоките на сътрудничеството. В. Стойковски и Л. Коцарев (МАНИ) разглеждат връзката между икономическия растеж и икономическата комплексност на базата на данни от Югоизточна и Централна Европа. На тази основа те заедно със З. Утковски привеждат

¹ Чобанова, Р., Л. Коцарев (ред.) (2017). Българо-македонското научно и иновационно сътрудничество. Българско-македонска научно-иновациска соработка. София, Скопие: ИИИ при БАН и „Авангард“, 200 с.

² В проекта участват учени от Великобритания, Германия, Македония и САЩ, както и представители на български академични звена – институти от БАН, Лесотехническият университет, Химико-технологичният и металургичен университет, Висшето училище по телекомуникации и пощи и Международното висше бизнес-училище.

аргументи в полза на необходимостта от задълбочаване на иновационното сътрудничество между България и Македония при производството и реализацията на продукти и услуги, които имат най-голям дял в търговията между тях към сегашния момент. М. Ларх (Германия) и Й. Йотов (САЩ) анализират въздействието на предстоящото подписване на трансатлантическото партньорство за търговия и инвестиции между Европейския съюз и САЩ върху икономиките на България и Македония, като използват база данни за 89 държави, които произвеждат 98% от световния БВП.

Във *втората част* е обърнато внимание на икономически сектори с потенциал за съвместно иновационно развитие. Определено е състоянието и тенденциите при търговията със средства за комуникация между България и Македония през периода 2000-2014 г., както и при използването на информационни и комуникационни технологии в българските и македонските предприятия. Р. Чобанова, Л. Коцарев и Н. Несторов обобщават, че износът на средства за комуникация е под техния потенциал.

Друг сектор, важен за пограничния район и на двете страни, е мебелното производство. Р. Чобанова разглежда предизвикателствата пред развитието му, свързани с динамиката на световния пазар. Р. Попова поставя специален акцент върху определянето на иновативността на българските предприятия в този сектор на основата на резултати от няколко наблюдения. Н. Несторов използва тези резултати, за да формулира изводи за външнотърговската дейност.

Третата част на изследването е посветена на състоянието и потенциала на някои инструменти на микроикономическите политики, които могат да допринесат за подобряване на резултатността на научно-иновационното сътрудничество между България и Македония. Р. Андреев определя като важна в тази насока политиката за подкрепа на трансфера на технологии чрез офисите за трансфер на технологии. Д. Георгиева изтъква, че голямо влияние върху формирането на политиката за международно научно сътрудничество има хармонизирането на счетоводното дефиниране на научно-изследователската дейност. Взаимното информиране за нови патенти с потенциал за повишаване на конкурентоспособността на сектори от общ интерес е определено като друг инструмент на политиката на иновационното сътрудничество. Във връзка с това тук намира място и съобщението за създаването на нови високоефективни дървесно полимерни нанокompозитни материали за електромагнитна вълнова защита за приложение в мебелната промишленост от С. Ненкова и Р. Гарванска.

В *четвъртата част* се дискутират въпроси относно провежданите политики, свързани с научното и иновационното сътрудничество. А. Кирова анализира взаимодействието в областта на висшето образование и научните изследвания в Югоизточна Европа. Р. Чобанова, Л. Коцарев и С. Йосимовски се фокусират върху научната политика за генериране и използване на нови

знания в България и Македония. Българската научна политика е разгледана самостоятелно и е определена като „политика на кръстопът“.

Накрая са представени основните резултати от проведените изследвания, като са направени изводи за потенциала и перспективите на по-нататъшното научно и иновационно сътрудничество между двете страни. Те са допълнени с обобщение на резултатите от проведено специално за целта анкетно проучване сред българските ръководители на съвместни проекти между БАН и МАНИ.

Основните практико-приложни изводи, аргументирани в изследването, са насочени към държавните и частните институции, определящи научната и иновационната политика на сътрудничество между България и Македония.

В научен план значението на труда е свързано с представянето на интересни теоретични модели и с определянето на насоките за следващи научни и иновационни изследвания. Формулиран е изводът, че важноста на научното и иновационното сътрудничество между България и Македония, обхватът и динамиката на средата, в която то се осъществява, в съчетание с нарастващото въздействие на новите информационни и комуникационни технологии определят необходимостта от продължаване на изследванията в тази проблематика, жизненоважна за балканските и европейските перспективи за развитие и на двете страни.

Проф. д-р Стоян Тотев